No. १५९६

Title शिरोमणौ आत्मतत्त्व विवेक दीपिका बौद्धाधिकारो का.

Author श्रीभद्र भट्टाचार्य.

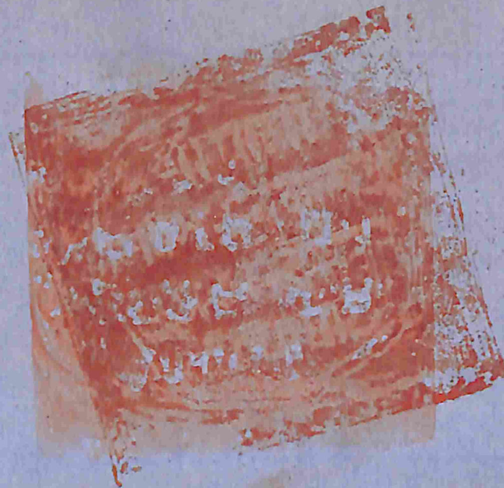
Extent १५८ Age २

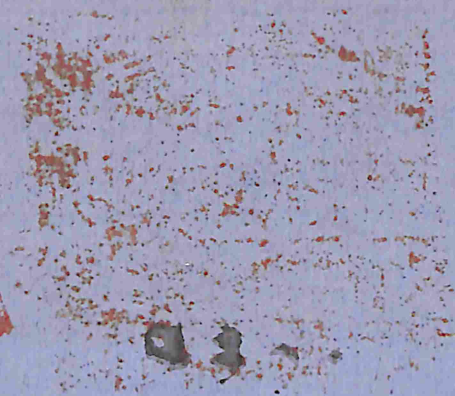
Subject न्याय वैशेषिकं

शिरोमणौ आत्मतत्त्वविवेकदीपिका
बौद्धाधिकारटीका

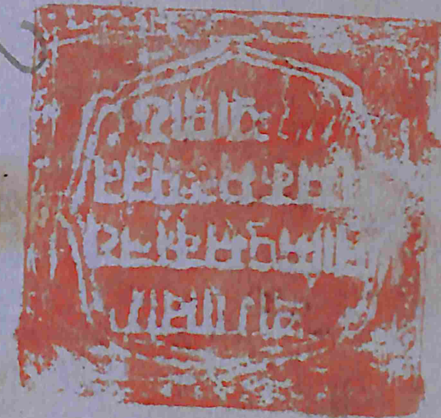
१५८६

१५७ पत्र

पत्र १५

शि वै

१

ॐश्रीगणेशायनमः ॐनमः सर्वभूतानिविष्टभ्यपरितिष्ठते अखंडानंदबोधायपूर्णायपरमात्मने १ निर्णीयसारंतंत्राणां
तार्किकाणांशिरोमणिः आत्मतत्त्वविवेकस्यभावमुद्भावयत्ययम् २ शिष्टाचारपरंपराप्राप्ताभिमतकर्मारंभसमयकर्त्तव्यतुना
कंकृतमिष्टदेवतानमस्कारंशिष्यान्शिक्षयितुमादौनिबध्नातिस्वाम्यमित्यादिना ॰ ईश्वरायसार्वज्ञ्यादिशालिनेनमः श्रूयते
हियः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यज्ञानमयंतपः तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंचजायते सर्वज्ञइतिसामान्यतः सर्वविदितिविशेषतः
ब्रह्महिरण्यगर्भाख्यंसमर्थ्यतेच सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्चविभोर्विधिज्ञाः षडा
हुरंगानिमहेश्वरस्येति जगतांनिखिलशरीरिणामपिजनकाय ॰ तथाचस्मर्यतेपितामहस्यजगतइति एवंगुरुभ्यः क॰
पिलकमलासनादिभ्यः अज्ञमायतेषामपिजनकइतिभावः तस्मैकस्मैइत्यपेक्षायामाह स्वाम्यंयस्येत्यादि आदौसर्गादौ
जनितेऽइत्यादितेऽजगत्त्रनिर्जक्रियायानपेतंस्वाम्यम् । आत्मनामुत्पत्त्यभावेऽपिविशेषणस्यशरीरस्यतथात्वाद्धिशिष्टस १

तथाव्यपदेशः अपूर्वशरीरादिसंबंधरूपं तज्जन्मनमुख्योजन्यर्थः नवाताववतापिस्वाम्यनिर्वाहः पालनंरक्षणादिकुत्पत्तिः शब्दसं
केतग्रहः दितस्यविधिः कुर्वन्नेवेत्यत्राश्रुतहितस्यनिषेधोः कार्यत्वंतयोः संभावनेनाप्यनमुक्तिः क्रमादिरूपाभूतायथार्थोसहजात्स्वाभा
विकोरागद्वेषक्रमादिविरहेणसर्वस्यापवर्गहेतुर्यथार्थत्वात् तान्गुणोवतस्यसिद्धेः रूपापरहितेत्याउपाधिः स्वहितामृसंथा
नेतच्छून्यानित्यत्वात् निरवधितिपाठेअवधिःसीमातच्छून्यानित्यत्वेनसर्वपुरुषीयत्यकलहितविषयत्वात् तदर्थात्मकः
तज्जन्माद्युक्तिपर्यंतम् अर्थःप्रयोजनंयस्यसएवआत्मास्वरूपंयस्यसतथा॰ प्रेक्षावतांप्रवृत्तयेप्रयोजनाभिधेयसंबंधानाह
श्रेहेत्यादिनाविविच्यतइत्येतेनतत्प्रयोजनमपवर्गः अभिधेयमात्मतत्त्वंसंबंधोध्येयात्मतत्त्वज्ञानापवर्गयोर्हेतुहेतुमद्भावः ध्ये
यात्मतत्त्वयोर्वाप्यज्ञापकभावः स्वरूपमात्मगुणोदुःखमपिनहेयंहेयंवास्त्वविरोधितामात्रेणकामिनीसंभुक्ताविकामुक
स्यगुरुजनसंनिधानमसदेववाच्योमकमतिनीमसूनसूनिगंथवदितिशंकात्रयनिरासायाह निसर्गादिसिद्धमंतम् अनुसंरतः

शि वै कोऽस्योपाय इति जिज्ञासवः अध्यात्मविदात्मतत्त्वज्ञः एकवाक्यता ऐकमत्यं कारणैकार्थ्योपपादनात् एकमेकार्थप्रतिपादकं वाक्यं ये

२ षामिति वा० आकर्णयेति शब्दादवधारयेति तत्त्वज्ञानमेवेति असाधारणमिति शेषः तत्त्वज्ञानं विशिष्टकारणकलापमिति केचि

त् काशीमरणादेस्तज्ज्ञानेऽपि मोक्षहेतुत्वं निराकर्तुमेवकारार्थं स्पष्टयति न ततोऽन्यमिति तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे आत्मन इति।

कुत इत्यत आह प्रतीत्यादि प्रतियोगितया अनुयोगितया चेत्यर्थः मतभेदेन च देहेन्द्रियकं नैरात्म्यदृष्टिं मोक्षहेतुत्वेके चनमन्व

ते आत्मतत्त्वधियं त्वन्ये न्यायवेदान्तानुसारिण इति सर्वदा वह्निभोगभाजनं स्थिरतरमात्मानं मन्वानाः सुखादिकं कामयेते यदाहुः

सदैव भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति माहंभूवमिति नोच्यते इष्यतः येवाहमिति धीः सैव सहजसत्त्वदर्शनमिति सत्त्व आत्मा कामयमा

नास्सुखादिकं विहितनिषिद्धसाधनमस्यानुतिष्ठतः कर्माशयानादिचिन्ता नाजन्मादिकमनुभवति यदि पुनरसौ किमपि नाहं

नाहमास्पदमस्ति किंचिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभंगुरमलीकं वेत्यवधारयेत् न किंचिदपि कामयेत नान चाकामयमा २

नाः केचिदपिप्रवर्त्तेरन्नचाप्रवर्त्तमानानामपिकर्माशयेनबध्यंते ॰ नचांतरेणापिकर्माशयंसंभवोभोगस्येतिभवतिनैरात्म्यदर्शनंसाध
नमपवर्गस्येतिकेचित् अपरेपुनरनादिनिधनमात्मानंन्यायादिनानिर्णीयंतत्स्वदीपंतत्त्वज्ञानमेवन्यायागमाभ्यांमोक्षहेतुमावक्षतइति अ
भावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वात्प्रतियोगितयेत्यभिहितं परेत्वात्मनःशरीरादिभिन्नत्वस्यवशरीरादेरात्मभिन्नत्वज्ञानंमोक्षहेतु
रितितयोक्तमित्याहुः नन्वासंसारमनुवर्त्तमानोह्येवसर्वेषामहंप्रत्ययसंतानोनपुनरस्याप्यपवर्गोवानैतत्तथाह नयथाहित्वा
दिवस्तुभूतोदेहादिभिन्नोऽनादिनिधनोज्ञानादिमान्नैसर्गिकंयोऽयमहमित्याद्याकारकमनादिदेहाभेदवासनासंभूतमात्मज्ञानमतत्त्व
ज्ञानमेवास्मत्तरावात्मनोभानात्देहाभेदावगाहनाच्चदेहसंभेदानवगाहिचकादाचित्कमहंस्थावीत्यादिकंतत्त्वज्ञानंचबलवतामिथ्या
ज्ञानसंतानेनतिरस्कृतत्वान्नकार्यक्षममितिभावः सहिवबलवतःबाधकप्रमाणेसाधकस्यस्वरूपस्यापिकिंचित्करत्वात्देवाद्युनिर
स्यतितेजमादिना त्वपोत्थादौभगवद्यंभगसाधकमानपरमितिवदंति तत्रभंगेविप्रतिपत्तिःशाक्यादिःतार्किकोनवातार्किकंतु

धि॰वो
१
3

चस्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वमुत्पत्तिमत्त्वं वा उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रा
गभावप्रतियोगिक्षणसंबन्धः क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः प्रसिद्धिस्तु विषये नैयायिकानां प्रागभावे चरमध्वंसे च॰
निषेधस्य च बौद्धानाम्मते स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तन्न्यायः प्रसिद्धिरेतस्य महा
प्रलये॰ प्रागभावस्याप्रभावाभावस्याधारणेवाप्यः अतएव कादाचित्काभावो वा तेनात्यन्ताभावस्य दासः स्वाधिकरणक्षणावृत्ति
ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वं वा क्षणिकत्वं क्षणत्वं च स्वावृत्तियावत्स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं वा क्ष
णोपि वा नोपादेयः भिन्नकालयोरनाधाराधेयभावो वृत्तिर्वा कालिकी वक्ष्यते नातीतगोचरक्षणिकज्ञाने नांशतो बाधादिः
शब्दादिः स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनध्वंसप्रतियोगी नवा स्वोत्पत्तिव्याप्यो नवा व्याप्तिश्च कालिकी विधिमसिद्धिरेकदेशिनां।
मतेप्यशब्दस्यापि केचित् सर्वसमुत्पत्तिव्याप्यनवाश्यादिकन्तु न युक्तम् तथा सति सर्वदिग्वोत्पत्तिव्याप्यत्वादिकस्य साधयि २

त्वभूवित्तत्वात् अनुमितिकारणव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानजनको दारुगणोपनयात्मकैवयवाहीवैधद्वाणिकत्वेमानमाहः यत्स
दिति स्वरूपद्व्याप्त्युपगमेन घटो द्रष्टान्तः प्रसाध्यांशकः तयोस्यादविशिष्टेवा परमाणुसमूहो घटः अस्तत्वेवव्यतिरेके दृष्टान्तः
इति केचित् विवादाध्यासितत्वेन करोशीसते नाम्पशाहेक्षणतः सिद्धसाधनवारणाय स्वरूपकथनेवा पक्षतावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्य
याअनुत्पन्नत्वेन तस्यादोषत्वात् शब्दादिरिति विभिन्नरूपेण पक्षत्वेपि न क्षतिः सम्भवत्वनरूपायाअनुमितेः सम्भवात्केषाञ्चिद्धि
स्यानुपादानेपि न तत्र संदिग्धानैकान्तिकत्वं गृहीतव्याप्तिकस्य हेतोस्तत्र परामर्शोऽनुमितेरुदयात् पक्षत्वेनोपन्यासस्यास्य किंचि
त्करत्वात् प्रामाणिकत्वार्थक्रियाकारित्वरूपयोः सत्त्वयोरेकतरस्य पक्षतावच्छेदकत्वे वान्यतरस्य पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वेपि
न दोषः व्याप्यहेतुप्रहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्राहकेनापि हेतुमान् साध्यवानिति हेतुमत्त्वावच्छेदेन हेतुमद्विशेषक
साध्यवत्त्वहेतुरुद्देश्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धो व्याप्तिः भेदासिद्धावितिशंकरमकर्वाणादेकरकारिणाद्वयतदकर्वाणत्वकारि

शि वो
४

णः एवं तत्तदकुर्वाणानत्कारिणो भेदसिद्धावाक्षणिकत्वसिद्धौ तेभ्यः क्षणिकत्वसत्त्वयोर्व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः सिद्धव्याप्तिकाच्च सत्त्वात्स
त्त्वाच्चैतत्क्षणिकत्वानुमानमिति किं विरुद्धसामर्थ्यादिकमविरुद्धं किं विरुद्धासिद्धमित्याशयेनाह द्वाविरुद्धेति प्रसंगेति यद्यदा यत्कार्यं
मंकुरं वा प्रति समर्थं तत्तदा तत्करोति यथा सहकारिमध्यमध्यासीनं बीजमंकुरसमर्थं च तत्तदानीं कुशूलस्थबीजमप्युपेयते परैरि
ति प्रसंगः यद्यदा यत्कार्यमंकुरं वा न करोति तत्तदा न तत्समर्थं यथा यावत्सत्त्वमंकुराकारि शिलाशकलमंकुरासमर्थं न करोति च
कुशूलस्थबीजं तदानीमंकुरमिति विपर्ययः तेन कुशूलस्थतादशायां संयोगादेकतरबीजमेवाकालान्तरे चांकुरस्य जननाभ्युप
गमेपि न क्षतिः यन्नांकुरसमर्थं तन्नांकुरं करोति यथा शिलाशकलमंकुरासमर्थं च सहकारिसमवहितं बीजमिष्यते परैरिति प्र
संगः यदंकुरं करोति तदंकुरसमर्थं यथा धरण्यादिभेदः करोति च सहकारिसमवहितं बीजमंकुरमिति विपर्ययः प्रसाम
र्थ्यसाधनाय नोपादेयः अनभ्युपगमेन प्रसंगहेतोरसिद्धेः सामर्थ्यस्य सहकारियोग्यता यो स्वरूपयोग्यतापा वाभ्युपगतत्वेन ४

विपर्य्यये सिद्धसाधनादिति सामर्थ्यकारणत्वेन तद्द्विविधम् फलोपधानयोग्यता च फलोपधानं च फलाव्यवहितं प्राक्कालसंबंधः तदे
वकारणं कारित्वं च योग्यता द्वयी सहकारियोग्यता स्वरूपयोग्यता च चरमापि द्विविधा जनकतावच्छेदकरूपं बीजत्वादि कुर्वद्रूपत्वं।
वा सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं च तत्क्रमेण विकल्प्य दूषयति सामर्थ्यादीति प्रायः पक्षः एवमग्रेपि साध्येति ० साध्यव्या
पकम् तथा चापाद्यानुमेयाभ्यामापादकानुमापकयोरविशेषप्रसंगादित्यर्थः असमर्थाकारिव्यावृत्त्योर्भिन्नयोरेव समर्थका
रियद्वाभ्यामभिधानान्न साध्याविशेष इत्याह व्यावृत्तीति तदनुपपत्तेर्व्यावृत्तिभेदानुपपत्तेः व्यावृत्त्यभेदेनैकेन व्यावर्त्यस्य विशेष्य।
स्य भेदोऽपरव्यावर्त्यात् एकोपगृहीतस्यापरेण परित्यागश्चेत्पावत् स च द्विविधः एकोपगृहीतस्यान्येन नियमतः परित्यागः कस्य
चिदुपग्रहे सति कस्यचित्परित्यागश्च स चाप्येकतरमात्रेण परस्परेण च तत्राद्यो विरुद्धयोरेव मध्यमो व्याप्यव्यापकयोरेव चरमो व्यभि
चारिणोरेव तादृशेन भेदेन विरोधश्चेत्तदनुपपत्तिस्तन्मूले व्यावृत्तिभेदमूलत्वं च्छेदनास्तीति तदेवमुत्पादयति स चेति स विरोधः मिथ इ।

शि वो त्यादि व्यावर्त्यस्य नियमेन प्रतित्वे पात प्रति दोषमात्रस्य व्यभिचारि साधारण्यादेतावतैव सामंजस्ये मिथ इति व्याप्त्योः सामानाधिक
५ रण्यस्य स्फुटतर प्रतिपत्तये वा यथा सिद्धान्तधर्मिणि साध्यसाधनयोरभावे न तथा वा समर्थाकारि व्यावर्त्ययोरेकतरस्मिन्नन्यतराभावनि
यमेन सामानाधिकरण्यविरहप्रसंगो विरोधो विपर्यये च व्यभिचार इति भावः नापीत्यादि तयोरेकेन व्यावर्त्ययोरपरेणाक्षेपप्र
वित्वेनाभ्यां परिग्रहणे निगमाभ्यां विहितविधाभ्यामुपदर्शिताभ्यां वृत्तत्वशिंशिपात्ववत् एवत्वाङ्कुरत्वकर्तृकत्ववद्वा परापर
भावेति मिथो व्यभिचारस्यापुलतकम् परापरभावस्य मिथो व्यभिचारस्य चाभ्युपगमे दोषमाह अभ्युपगमे वेत्यादिना सा
मर्थ्यस्य परत्वे समर्थस्यापकरणे कारित्वस्य परत्वे त्वसमर्थस्यापिकरणे मिथो व्यभिचारे तु अपप्रसज्येत तथा च समर्थस्या
करणे व्यभिचारः असमर्थस्य करणे तु विरोधः विरोधाय दृष्टे जलाजलेनाङ्कचित द्रव्यधर्मा व्याप्य इति भावः न तु माभूदिह स्वव्याव
र्त्यभेदेन विरोधः स्वावच्छेदकेनापि व्यावर्त्यभेदेन तस्यानुमानाभावत्वे तु तदा नावच्छेदकोनापि व्यावर्त्यभेदादिव काष्ठत्वानित्य ५

पंसत्वा ०

त्वयोरित्याशंकानिराकरोति नापीति कार्य्यत्वेति परेषामभावस्यालीकत्वेनवास्तवस्याभावधर्म्मस्य विरहेपि व्यावहारिकं तद्बोध्यम्
प्रागभावावच्छिन्नसत्त्वं कार्य्यत्वं ध्वंसावच्छिन्नं चानित्यत्वं स्वमते नोक्तमित्यपि केचित् शब्दमात्रे बोधकशब्दवृत्तिरानुपूर्वीभेदादिरूपा
यिर्विरोधसंपादक इति शेषः पर्य्यायेति बोधकशब्दपदेन बोध्यव्यावृत्तिभेदे पर्य्यायोच्छेदः भिन्नयोरभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पर्य्या
यत्वं विकल्पभेदः इति उपाधिरित्यादिकमनुसन्धीयते भेदप्रसंगादिति तथाच व्याप्तिपदस्य धर्म्मताज्ञानाभ्यां विषयीकृतयोर्भेदेक्यप्र
संगादिवार्थैतिभावः प्रातिस्विकीप्रतिकारणजातीयनियतासिद्धसाधनहेतुत्वसिद्धौ विपर्य्ययप्रसंगयोः परःस्थिरवादी विपर्य्यये सिद्ध
साधने विघृणोति यदित्यादि नायदिकश्चिदकुर्वाणमपि कारणजातीयं सहकारिसमवहितमवहितमभ्युपेयात्तदातंप्रसितित
स्याकारित्वेन सहकारिसमवधानाभावः सोयमित्यनुचितः नत्वेतदस्ति सहकारिसमवहिते कारणनियमाभ्युपगमे नार्थतोः
कारिणः सहकारिसमवधानाभावस्याभ्युपगतत्वात् तथाचाकुर्वाणे सहकारिसमवधानाभावसाधने सिद्धसाधनमिति भावः

शि वौ
८

यत्र सहकारिसमवहितेन सहकारिसमवधानेन करणप्रसंजनेन सिद्धसाधनमिष्टापत्तिरिति तत्र तादृशप्रसंगस्याप्रस्तुतत्वेन
तत्र दूषणोपन्यासायोगात् अन्वयव्यतिरेकेति अन्वयव्यतिरेकग्रहेत्यर्थः वीजत्वमिति वीजमधिकृत्य एतद्वीजस्यैवांकुरजा-
नकत्वमिति मतेन वीजे विनष्टे तदवयवेभ्य एवांकुरोत्पाद इति मतेन कपालादिव्यावृत्तकलमयवाद्यवयवानुगतजातिविशे-
षपरं वीजत्वपदमिति वदंति तदस्वांतरेति वीजत्वव्याप्यकुर्वद्रूपत्वेनेत्यर्थः कार्याभावः कार्यकारित्वाभावः चरमकारण
स्याप्युत्तरकाले कार्यकारित्वाभावः सहकारिविरहप्रयुक्त इति भावः प्रयोजकतत्वस्याकं निमित्तासमवायिनोः परेषामुपादा-
नस्याप्यसिद्धमिति द्रष्टव्यम् अकुर्वतोपीत्यादि तथा च वीजत्वस्य करणव्यभिचारोऽकरणस्य वीजत्वाभावव्यभिचारश्चोभयसि-
द्ध इति न प्रसंगविपर्ययप्रवृत्तिरिति भावः तस्य कुर्वद्रूपत्वस्य दृष्टान्तस्यांकुरकारिणो वीजस्य साधनेऽकुर्वद्रूपत्वं तद्विकलत्वेन
दृष्टसिद्धान्तहतत्वयत्ताभावः तथा च प्रसंगहेतोरप्रसिद्धिः अत एव तदभावद्रूपस्य विपर्यये साध्यस्याप्रसिद्धिः अतो व्याप्यत्वासि ८

ध्यानैकस्यापिप्रवृत्तिरितिभावः नानभ्युपगममात्रेणप्रामाणिकोऽर्थोनिवर्त्ततइत्यतआह कोहीति प्रत्यक्षंनिर्विकल्पकम् अनु
भवनंविषयीकरणं प्रत्यक्षमिदमिममनुभवोनिर्विकल्पकमितिवा अनुव्यवसायः सविकल्पकंतदभावेनिर्विकल्पकाभावस्यतत्वाप्या
भिमतत्वादितिभावः वीजमंकुरंकरोतीतिवुद्धेस्सफलोपहितंस्वरूपंफलाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वरूपंवाविषयोनतुकुर्वद्रूपत्वा
मिति लिंगाभावादिति साध्याप्रसिद्ध्याव्याप्यत्वहेतोरलिंगत्वापोगादिति तज्जातीयत्वाविशेषेपिकरणाकरणेनविनाप्रयोजकविशे
षमुपपद्यते अतःकरणोपपादकतयाविशेषःसिध्यन्परिशेषाज्जातिरूपएवसिद्ध्यति॰ तदभावादेववाकरणमित्याशंकते यदी
ति जातिभेदःकुर्वद्रूपत्वंतद्रूपस्तत्स्वरूपःतन्निरूपस्तदभावस्य जातिभेदस्याभिधानात्तदभावोपर्यन्तोलब्धइत्यन्वे नपश्यामइति॰
संदेहेपिनपरिशेषावकाशइत्यभिप्रायेण। तथापीति स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरसमयवृत्तिकार्यमात्रकारित्वंस्वकार्यव्यवहितप्राक्का
लावृत्तित्वंस्वकार्यप्रागभावसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वंस्वोत्पत्तिसमयएवकारित्वंपक्षादेपकारित्वम् तथाचसू॰

शि॰ वो॰ वैकार्य्यानुत्पादात्तदानीं तन्नानामक्षेपकरणस्वभावस्याविरहेणवीजत्वस्यतन्नियामकत्वानुपपत्त्या तन्नियामकं कुर्वद्रूपत्वं नामजात्यंत

७ रमास्थेयमितिभावः तादृशस्वभावत्वसिद्धौ सत्यामेवमेतत्तदेवत्वसिद्धमित्याह॰ एकमित्यादिनाप्रसंगेति यत्रयत्कार्य्याक्षेपका

रित्वंतत्रतत्कारियथा॰शिलीकंशिलाशकलंवानांकुराक्षेपकारि च सामग्रीसमवहितंवीजमुपपद्यते परौरितिप्रसंगः एषदंकुरंक

रोतितत्तदाक्षेपकारियथापरमाण्वादिभेदः करोतिचांकुरमिदंवीजमितिविपर्य्ययः परस्परेति चक्रकेऽपिपरस्पराश्रयत्वमस्ततम् य

स्मिन्नर्थेऽक्षेपकारित्वेऽक्षेपविलंवयोरन्यप्रकारस्यासंभवाद्विलंववाधे परिशेषादक्षेपसिद्धिरितिभावः विलंवोपपत्ताकरणोत

त्वसर्वदैवकदाचिद्वा॰ आद्ये विलंवकारित्वाप्रसिद्धिः द्वितीयेतत्कार्य्योत्पत्तेरविरोधात्त्रपरिशेषावतारः तथाचाक्षेपकरणस्वभा

वस्यासिद्धौ नतन्नियामकत्वेनकुर्वद्रूपत्वसिद्धिरित्याह नविलंवेत्यादिना॰ एतेनाविवक्षितविशेषसामान्यतोजनकतावच्छेदक

रूपवत्त्वमेवसामर्थ्यमभिहितमितिपरास्तम् स्वरूपयोग्यस्यापिकरणप्रयोजकसहकारिसाहित्यविरहेणाकरणोपपत्तेर्मूलशै

थिस्यात् नापीत्यादि यद्यदा सहकारिविरहप्रयुक्तपत्कार्य्याभाववत्तत्तदा तत्कार्य्यं करोत्येवेवाप्रसंगः किं वा यदा तदेति परित्यज्य ना॰
द्यः विरोधात् द्वितीयेपि किमाधाराधारकयोर्यौगपद्येन सामानाधिकरण्यस्य ग्रहः कालभेदेन वा नाद्यः विरोधेन तथाग्रहासंभवात् द्वि
तीयेतु एकस्यैव धर्म्मिणः पूर्वापरकालावस्थायित्वलक्षणं स्थैर्य्यमनुगाहमानासामानाधिकरण्यबुद्धिरेव तत्क्षणिकत्वं विरुणद्धीत्यर्थः
यदित्यादावेवकारो भिन्नक्रमे यदेव तदेवेति यदभावे यस्य सहकारिसाकल्यस्याभावस्तस्येत्यन्वये तौ च नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्य्यक
रणाकरणयोः सहकारिसमवधानासमवधानप्रयुक्तत्वस्य प्रदर्शनाय समर्थ्यैति तथा च न प्रागुक्तसाध्याविशिष्ट्यमिति भावः हे॰
तुः प्रसंगहेतुः तादृगित्यादि तथा च व्यभिचार इति भावः स्वाभावत्वेन व्यवहारस्य विशेषणात्तद्व्यभिचार इत्याशयेनाशंकते॰ नासाविति
कथं न मुख्यता॰ प्रतत्यादृ॰ तस्येति स्वस्य यो जनकजातीयत्वस्य सहकारिविरहमयुक्तकार्य्याभाववत्त्वस्य वा निमित्तत्वेऽनियमप्रसंगा
त् दृष्टान्तादिना बीजजातीयशिलादेस्समर्थव्यवहारस्य सहकारिसमवहितेऽकुर्वत्यपि तदभावस्य वा प्रसंगात् नियतकरणं तथा स्या

शि वै दतश्चाह नियमस्य चेति नियमस्य करणनियमस्य नियते करणे स्थितियावत् सत्येव करणमित्यंतस्यैव कार्यवललभ्ये सहकारिवैक
८ ल्ये करणाभावेनार्थात् तथा च यद्धर्मावच्छिन्नस्याकरणं सहकारिविरहप्रयुक्तं तद्धर्मवत्त्वमर्थः अस्ति चेदं कुर्वद्रूपाणामपि वीजेनाः
४ स्ति च शिलादौ सत्यपि सहकारिसाकल्ये तत्कार्योत्पादेन स्वभावेस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् अथ वीजमपि पृष्ठशिलासमानमिति
चेन्न अस्य वीजत्वमेवास्तीति तादृशो धर्मः आसादयतु वा मर्जनाद्यभावोपि सहकारिभावं करणमेवेत्यस्यैव सत्यतानुषंगात् एतद्धर्मा
वच्छिन्नस्य सहकारिसाकल्येऽवश्यं करणं तद्धर्मवत्त्वमर्थः एवं चैतन्निमित्तकसमर्थव्यवहारस्यापि सहकारिरहितस्य वीजादेः करणा
विरहाद्व्यभिचारेण न व्याप्तिसिद्धिरित्याहुः तत्रस्थेति न च यावत्सत्त्वं करणं करणनियतजातिमत्त्वं वा तथा असिद्धत्वात् अकर
णदशायामपि तादृशत्वाविरो धात् अत्र नियमप्रसंगं निरस्यति नियमस्य चेति त्वसंप्रदायः अथ भवतां पटादौ नीलव्यवहारस्य नी
लरूपमिव समर्थव्यवहारस्य सहजननं निमित्तत्वाच्च वा त् अत एव जनकतावच्छेदकं रूपमपि परास्तमिति चेन्न अस्तित्वादेवं तथापि ८

निमित्तसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव व्यवस्था तदभावोपपत्तेरविरोधात् निमित्ततदभावयोः कारणाकारणरूपयोरेव विरोध इति चेन्न तस्यापि निरसनी-
यत्वात् एतेन कारिपदवैयर्थ्यत्वेन करणप्रसंजनं करणविरहेण च कारिपदवैयर्थ्यताभावसाधनमपि व्याख्यातं ग्रतेपकारित्वान्यथा-
थानुपपत्त्या तत्क्षणिकत्वं सिषाधयिषुर्भावे स्वभाव एव इति स्यादेतदिति कथायाः जल्पस्य एवंरूपं प्रतीकं परपदं त्विदं तु नमुत्तरः एतः
प्रतीकस्य पदस्य प्रकृतेऽर्थे योग्यतापादनम् उत्पत्तेरनन्तरमेव करणमनन्तरानन्तरकालीनकार्यकारित्वमुत्पत्तिकाले कारित्वमिति या-
वत् एवमन्येऽपि नेयम् प्रथमेति कस्यचिदुत्पत्तेरनन्तरमेव किंचित्कारित्वेऽपि न सर्वत्र तथात्वनियमः तस्य तदानीं सहकारिसाकल्य-
निबंधनत्वादिति भावः क्षणिकत्ववादिभिरेकसंख्यत्वौ करणाकरणयोरनंगीकारादाह बीजजातीयस्येति तथेति अविलंबकारि-
त्वे एवकारेणान्तर्भावितोऽर्थः प्राथम्येन विलंबरूपतया इह यद्यपदर्शितः तज्जातीयत्वं तद्धर्म्मावच्छिन्नम् अकरणमस्वरूपयोग्यत्वं तथा-
त्वे च प्रामाणिकमिति भावः एवमिति सहकारिणो यदि तत्कार्यकारणापेक्षणीमानस्युः तत्कार्यकारणानि न स्युरित्यर्थः ति॰

शि॰ बो॰ ननवैवैयर्थिकरणमात्तथाचेति तत्सन्यायात्तपांसर्वेषामेवाकारणत्वादितिभावः एवंचेत्यादि ननूपदर्शितंकारणमकरणंच
९ स्वभावोभावस्यतदापावत्सत्वंतदभयापत्तिः सतिधर्म्मिणिस्वभावविरहायोगादितिचेत्तत्स्वभावत्वेतत्तादात्म्यंवास्यायावत्सत्वंतत्र
9 ततसत्वेवानद्धर्म्मतामोश्वा॰ तत्राद्ययोरनभ्युपगमोतिमत्तधर्म्मधर्म्मिणोस्त्यंतभेदेनयस्मिंसत्वेप्यसत्वेनविरुद्धधर्माणद्धि॰ स्यादेतत् बीज
त्वेनसामर्थ्यसिद्धेसमर्थानांबीजजातीयानामिवैकस्यापिबीजस्यसहकारिसाकल्यवैकल्याभ्यामेवंकरणोपपत्तौसिद्धातिस्थै करणा॰
र्यंनत्वेनदक्षिसमर्थस्यस्वेपायोग्यातथाचकुर्वद्रूपत्वेनैवसामर्थ्यंनबीजत्वेनसमर्थएवचसहकारिणांलाभोलाभएव तथाचनसह
कारिसाकल्यवैकल्यप्रयुक्तेकरणाकरणेकिंतुसामर्थ्यप्रयुक्तेस्त्याशयेनाशंकते॰ तथापीति असमर्थस्येवेत्यादि समर्थस्यापि
सहकारिविरहेतदानीं कार्यस्यानुत्पत्तौसमर्थस्याप्यकरणमुत्पत्तौचसहकारिणामकरणत्वम् असमर्थेचसहकारिसाक
ल्येसमर्थबीजविरहोपकार्योत्पत्तौबीजस्याकरणत्वम् अनुत्पत्तौचबीजविरहेणासमर्थस्यापिसहकारिणाकरणंप्रसज्येत ९

तेन तदुभयं व्युदस्तम् अन्यथा वेति समर्थस्यापि कदाचित्सहकारिणां वैकल्यं कदाचित्तत्साकल्यं तेनाकरणं करणं करणं चेति प्रवृत्त्य
न्यथानुपपत्त्या बीजत्वे नैव सामर्थ्यमित्याशयेन पृच्छति ॰ कुशूलेत्यादि ॰ प्रवृत्तिमन्यथोपपादयति परं परस्येति अस्येव शिलाशकलादि
ष्वेषः समर्थत्वं अन्यथानाभ्युपगत्या बीजत्वेन सामर्थ्यं वाच्यम् तथा च समर्थस्यापि सहकारिविरहादकरणमित्यायातमित्याशयेन पृच्छति
कदेत्यादि केचित्तु तज्जातीयानां सहकारिलाभालाभयोः करणाकरणे न स्थैर्यसाधके तावता क्षणिकत्वमप्युपपन्नत्वात् एकस्यैव तत्तेनाघा
पि सिद्धे प्रत्यभिज्ञाने च व्यभिचारिजातीयमसिद्धप्रमाभावेन साधकमतः ॰ कथं स्थैर्यमित्याशयेनाहृत्यापीति असमर्थत्वादिनिय
मद्वयं समर्थस्यापि सहकारिणामवैकल्यादकृतवतः पश्चात्साकल्ये सति करणस्य प्रतिक्षेपकं प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या बीजत्वेन साम
र्थ्यासिद्धेरनन्तादृशनियमसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति कुशूलेतीति प्राहुः सामान्यतश्चेति नवाङ्कुरसमर्थबीजत्वं प्रत्यपि परेषां बीजत्वे
न न कारणत्वम् अपि तु तत्कुर्वद्रूपत्वे नैवेति वाच्यम् तथात्वेऽपि बीजजातीयस्य समस्तं सहकारिसंपन्नो अवश्यं करणमिति सामान्य

शि वै तोवधारणात् अनवधारणेवानियतप्रवृत्त्युपपत्तेः समानशीलाःसमानयोग्यताकाः तथा च सिद्धं बीजत्वेन कारणत्वमिति भावः समर्थतावे

१ ति तथा च समानशीलत्वमिति भावः बीजसजातीयस्य सहकारिसमवधानेनैव कारणं सति करणमेवेति तावन्नियतान्वयव्यतिरे

काभ्यामवधारितेन तत्रयेकस्मिन्नंशे आशंकास्यात् स्यादंशान्तरेपि० विपरीतनिश्चयस्याकिंचित्करत्वादित्याह। तत्समवधानइत्या।

दिना० तत्र सहकारिणां परामर्शात् नतु नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां बीजजातीयस्याङ्कुरप्रति सामर्थ्यमेवावधृतं तत्तु न बीजत्वेन।

समर्थस्य तदुपायोगात् कुशूलस्थादेरपि बीजादङ्कुरोत्पादप्रसङ्गात् परं तु बीजत्वावान्तरेणाङ्कुर्वद्रूपत्वेन समर्थानां च स्वकारणसा०

मग्र्यधीनः समाजनियमः प्रमाणबलादेव कल्प्यते० शाकविरहेः तस्मात्कार्योत्पादे तस्य कारणत्वप्रसंगात् अङ्कुरोत्पादे सामर्थ्ययो

गात् शिलादिमिलितास्तु बीजविरहिणः क्षित्यादयो न समर्थाः कार्याजनकत्वादित्याशयेनाशंक्यते स्यादेतदिति परस्परेति प०

वकारेणातिशयनैरपेक्ष्यलाभः आशंकते देशपतेत्ताणाकत्वमेकसमेकस्वभावत्वमेककार्यसामर्थ्यं जातिभेदः कुर्वद्रूपत्वम् १

एतदंगीकारस्यानुगतांकुरजातीयनियामकतया कार्यव्यक्तिभेदस्य तयोत्पन्नकारणव्यक्तिभेदादेवोपपत्तेः जातिश्च नैयायिकानां
विधिरूपा व्यावृत्तिरूपा परेषां । धर्म्मिणि च तेमानाजन्यत्वजनकत्वयोरवच्छेदिकाननुगतव्यवहारादिनियामिका चेति संभावयन्तश्तीति
ग्रंगीकृत्याप्यंकुरत्वस्य न प्रसज्यते अंकुरकारीणि बीजान्यंकुरकरणदशापन्नबीजावृत्तिजातिमन्ति न वा तादृशबीजावृत्त्यंकुरजनकता।
वच्छेदकजातिमन्ति न वेत्यादिरंकुरकुर्वद्रूपत्वविप्रतिपत्तिं वदन्ति बीजवृत्तिजातित्वं प्रत्यक्षत्वव्याप्यं न वेति तन्न वाच्यमंकुरमूलस्य बीजसा
धारणातींद्रियजातिसिद्धावपि कुर्वद्रूपत्वासिद्धेः बीजत्वेन सामर्थ्येपि सहकारिविरहादेव तेषूपपद्यत इत्याशयवान्निराकरोति
नेत्यादिना । प्रमाणाभावादिति परेषां प्रमाणाभावमात्रेणैव प्रमेयाभावावधारणम् पद्मगति योपदर्शितमित्यादि । पारमार्थिकं वा ।
यकमादृ कल्पनेति नादृशजातितदभावान्यतरवत्त्वस्य तादृशजातितत्प्रकारकप्रमाविषयत्वतदभावप्रकारकप्रमाविषयत्वान्य
तरवत्त्वरूपत्वासाधकात्समत्वादेः क्रमजातिबाधात्क्रमकल्पनगौरवप्रतिसंधानसहकृतात्तदभावसिद्धिरिति भावः संमिश्रेव चाग्रेवा

शिवो यकरूपविवरणे प्रमाणमेव नेगोरवस्यावाधकत्वात्॰ प्रमाणाभावसहकृतत्वद्वाधकत्वेनोपात्तमित्यपरे अतीन्द्रियेति नचैनेदमनिष्टं परे
११ षामितिवाच्यम् अपरिदृश्यमानेगोलकादिव्यक्तिविलोपप्रसंगादित्यर्थात् नचविनागोलकं कथंरूपोपलब्धिः यतोगोलकस्यगोल
कत्वेननहेतुत्वम् अपितुकुर्वद्रूपत्वेनतथाचकुर्वद्रूपत्वशालिनस्तात्कालिककार्यादेरेवतदुत्पत्तिसंभवात् शालित्वेनैः कुर्वद्रूप
त्वस्याशालाविवगोलकत्वेनैस्तस्यागोलकेपिसंभवात् अथैवंकार्येणाकारणानुमानं विलीयेते नित्यचेन किं न विलीयेतन भवता
तदंकंप्रत्यक्षानुपलंभगावेनकार्यप्रयोजकइतिवदतोवोद्धस्यापिशिरस्योपप्रहारइति इंद्रियादीनवद्ग्रहणसंविज्ञानेवद्ब्रीहिरि
ण्यस्य विकल्पानुपपत्तेः संग्राहकत्वप्रतिक्षेपकत्वविकल्पानुपपत्तेः विशेषस्येति बीजगतविशेषस्य बीजकार्यस्यांकुरस्यवि-
शेषप्रतिप्रयोजकत्वं नत्ववीजसामान्येप्यंकुरमात्रप्रयोजकतायाः प्रतिक्षेपकत्वं यतस्त्वर्थः जात्यंतरेति जातेर्योगव्यक्तिवृत्ति
तयैवयोग्यत्वात्तदभावस्यसहयदृत्वात् तदतीन्द्रियत्वकल्पनायाश्चाप्रमाणत्वात् एवकारवललभ्यजात्यंतरत्वस्यानुभवाभावेवा ११

तात्पर्यं यद्व्यक्तिस्वरूपलभ्यमानजातीति केन चेति उपयोगस्यापि प्रमाणत्वात्तेनौ बलीवर्दन्यायेन पृथगुपादानम् जातिभेदं बीजत्वादि
कं स्वीक्रियते भवद्भिः यद्यति अंकुरसामान्यप्रयोजको बीजमात्रवृत्तिरित्यर्थः शालित्वस्य जातिविशेषस्य संग्राहको व्यापकः प्रतिक्षेप
को व्यापकीभूताभावप्रतियोगी तादृशस्य संग्राहकत्वे प्रतिक्षेपकत्वे वा लब्धे निरस्ते वा न्यस्य संग्राहकत्वे प्रतिक्षेपकत्वे वा लभ्यते निरस्यते चे-
ति न तदुभयविकल्पनिराकृतम् न तद्रूपवत्त्वेन तज्जातिविशेषवत्त्वम् तथा चाङ्कुरं तेनैव बीजत्वसमनियतत्वात् अभिमतस्याङ्कुरका
रिणः तस्य जातिविशेषस्य प्रतिक्षेपकं चेति पर्यवसितस्य जातेरप्रतिक्षेपकत्वविधिनिषेधयोरपर्यवसानापत्तेः तस्या प्रतिक्षेपकत्व
विधिनिषेधयोर्व्यर्थत्वात् तथापि स्वरूपार्थविकल्पक्रमानुरोधेनैतदभिहितम् अतत्त्वप्रसंगः तज्जातिविशेषशून्यत्वप्रसंगः नोभ
यमपीति न संग्राहकं नापि प्रतिक्षेपकमित्यर्थः विरोधाविरोधयोः सहानवस्थानावस्थाने तथा च विरोधे प्रतिक्षेप्यप्रतिक्षेपकभावोऽवि
रोधे चावश्यं संग्राह्यसंग्राहकभावः लाघवेन सामान्यतराव्यभिचारिजात्योः सामानाधिकरण्यविरहस्य समानाधिकरण

शि वौ
१२

जात्योरप्यभियोव्यभिचारविरहस्य विशेषतस्य तज्जातिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिन्यास्तदभावसमानाधिकरणया जातेस्तत्समाना
धिकरणाभावस्य तज्जाति समानाधिकरणाभावप्रतियोगितत्समानाधिकरणजातेस्तदभावसमानाधिकरणाभावस्य तादृशसमा
नाधिकरणधर्मस्य घातदभावसमानाधिकरणजातित्वाभावस्यैवतत्समानशीलनियमानां चावधारणादिति भावः अथैवं सत्याघा
णास्ववर्णादिघटेषु कथं घटत्वमेका जातिः नच संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेव घटत्वं परंपरासंबंधेन रूपादिसामानाधिकरण्ये बुद्धिस्तादृशसंस्था
नवत्त्वमुपाधिर्वा घटत्वमितिवाच्यम् तत्राप्यन्यतरकर्मजत्वादिना सांकर्येण एकजात्यसंभवात् गुणगतजातौ न सांकर्यमिति तु निर्बीजं
अत्राहुः स्ववर्णत्वादिव्याप्यनानैव घटत्वं घटपदमपि नानार्थमेवानुगतव्यवहारस्तु संस्थानवैजात्याग्रहेणैकजातीयसंस्थानग्रहनिबंध
नः सर्वजनीनानुगतप्रतीतिसिद्धा पास्तादृशजातेर्वाणां भिन्नमेवान्यतरकर्मजत्वादिकं वाधकवलेन जात्यतावच्छेदकभेदेष्वदोषात
अन्यतरकर्मजत्वादिजात्यनंगीकाराद्वा० अपरे तु प्रतिनियतपरेत्यर विरुद्धसंस्थानादिमंपानां मिथो विरुद्धसामग्रीप्रयोज्यानां वज्जा १२

12

तीनां व्यंजकसामग्रीसंकरासंभवेन संकरो नेष्यते। न पुनः प्रमाणेऽसत्यपि परासाम्। अत एव तन्तुत्वरूपादिवादिनां शुक्लपीतशीतोष्णादिसाधार-
णं पर्यन्तत्वप्रयोजकं तन्तुत्वमनेकसमभूतत्वं च न जातिर्मानाभावात्। पाकजरूपादिव्यावृत्तत्वस्य तु तन्तुत्वव्यवहारोऽप्यत्यन्तत्वनिमित्तकः। स्व-
त एवमेवं स्वरूपमपेक्ष्यानुगतो विभिन्नजातीयेषु तेषु तेषु हि कटत्वव्यवहारो न तु भूतस्यावेमानाभावे न सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्-
छेदकत्वायोगात्। इयं च त्रसरेणुमहत्त्वमपेक्ष्य गगनादिमहत्त्वपर्यन्तमुत्कर्षो गगनादिमहत्त्वमपेक्ष्य परमाणुपरिमाणपर्यन्तमपकर्ष इत्येके प-
वेति प्राहुः। व्यक्तिभेदेनेति। व्यक्तिविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नसंग्राहकत्वं व्यक्तिविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतिक्षेपकत्वे इत्यर्थः। तदतज्जातीयनेत-
जातितत्प्रतिक्षेपकजातिमत्त्वे मिथो व्यभिचारिजात्योः समावेशो बाधकं परिदृश्यमानेति। समाविष्टजात्योर्मिथो व्यभिचारो बाधकं पश्चा-
त्यादिपरस्परजातीयस्य विशेषैकदेशवृत्तिः। न तज्जातीयं तां जातिमिति यावत्। शिंशपा शिंशपात्वस्वभावे हेतुर्नानातादात्म्यहेतुर्नावि प-
र्ययश्च तिहृदस्वभावावृत्तसामग्र्यन्तर्गतसामग्रीकाचशिंशपापदिष्टमतिपतेत्। एतत्सामग्रीप्रयुक्तवाजायेत ततदास्यात्मानमेवाति
मति

शिवो
१२
13

पतेत्स्वसामग्रीमेववातिप्रसज्जाये तेनेति वाधकं तस्येति अंकुरकुर्वद्रूपस्य स्वभावस्तत्सामग्र्यन्तर्गतसामग्रीकस्य शालिरंकुरकुर्वद्रूपं च शालि·
स्वभावं तत्सामग्र्यन्तर्गतसामग्रीकं च यदिमदिति पतेत् तत्सामग्रीमतिप्रसज्जवाज्जापेन स्वान्मानमेवातिपतेत स्वसामग्रीमेव चातिप्रसज्जा
ये तेनेत्येवं रूपस्य विपर्ययेवाधकस्येत्यर्थः तदभावे विपर्ययेवाधकाभावे प्रयोजकत्वेऽंकुरत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकका
रणतानवच्छेदकत्वेऽपि बीजादपीति· न च वैयधिकरण्यम् इष्टापत्तिस्सबीजस्थितत्वथ एणादेस्तद्व्याप्तादिति वाच्यम् अंकुरत्वे यदि जाति
त्वेऽन्यतावच्छेदकत्वे वासति बीजमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकं न स्यात् बीजाजन्यवृत्तिबीजासमव·
हितसामग्रीजन्यवृत्ति वास्यादित्यत्रतात्पर्यमिति· अंकुरत्वे यदि बीजमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकतस्या
त् अंकुरमात्रवृत्तिजातिर्न स्यादित्यत्रतात्पर्यमित्यर्थः॰ बीजत्वेनाजनकत्वेऽपि बीजमात्रवृत्तिनांकुरकुर्वद्रूपत्वेन जनकत्वात्॰ स्वा·
पादकासिद्धिमाशंकते बीजस्येति बीजस्य विशेषः बीजैकदेशवृत्तिजातिः शाल्येकदेशवृत्तेः शालित्वव्यभिचारवत्॰ बीजैकदेशवृ १२

नैरपि बीजत्वव्यभिचारसंभवात् नांकुरकुर्वद्रूपत्वस्य बीजमात्रवृत्तित्वमित्याशयेनाह तद्धीति अशालेः शालिभिन्नबीजात् यत्कुर्वद्रू
पत्वेवस्तुगत्या बीजत्वे कार्यसमवायः तत्प्रयोजकं किं वा तद्विशिष्टमाशयेनाह शालित्वेत्यादि शालित्वे कार्येति तृतीयासमर्थीवृत्तिः
शालित्वे कार्यसमवाये नैवेत्यर्थः द्वितीये त्वप्रयत्नसिद्धत्वात् लाघवाद्विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे विशेषणस्यापि तथात्वेनावश्यकत्वा
द्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावाश्च शुद्धबीजत्वमेव प्रयोजकमस्त्वकत्वाशयवानुरणाकरणेन सहकारिसाकल्यवैकल्या
भ्यामेवोपपत्तेः अन्यथा सहकारिसमवहितबीजत्वेनापि जनकत्वस्य सुवचत्वादित्याशयवाननुपसंहरति तस्मादिति तदुत्पत्तिस्तस्मा
दुत्पत्तिः कार्यकारणभावः प्रत्यक्षं कारणान्वये कार्यस्य प्रत्यक्षमनुपलंभः कारणव्यतिरेके कार्यव्यतिरेकस्योपलंभः तथा चान्वयव्य
तिरेकग्रहसध्रीचीनस्य प्रत्यक्षस्येत्यर्थः पररीत्यैवं परं प्रति स्वतर्कन्यायप्रयोगमाह यदंकुरमित्यादि परैः सौगतैः व्यापकस्य बीजत्वव्याप
कस्यांकुरप्रयोजकत्वस्यानुपलब्धिरुपलब्धिविषयोऽभावः प्रसंगहेतुः प्रसंगस्य प्रसंजको वा हेतुः आकस्मिकत्वे निर्निमित्तकत्वं स्व॰

शि बो
१४

भावहेतत्वस्यमापकोहेतुः तादात्म्यहेतुरित्यन्ये॰ उक्तेनिर्निमित्तत्वेश्रुनिष्टमाहसार्वत्रिकत्वेति सार्वत्रिकत्वंकार्य्यमात्रावृत्तित्वंतथा चांकु
रत्वंयदिकिंचिद्रूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकंनस्यात्कार्य्यमात्रवृत्तिजातिर्नस्यादित्यर्थः नाप्यन्येति तथा च स
निमित्तकार्य्यतापिपत्त्यानिर्निमित्तत्वात् सर्व्वाण्यमात्रवृत्तिजातित्वमादायव्यावर्त्तमानांकुरत्वेसिद्धांतीपरिशेषाद्बीजप्रयोजकतामेवं वि
श्राम्यति अंकुरत्वस्यप्रयोज्यत्वेसिद्ध्यतिबीजस्यांकुरस्यप्रयोजकत्वंसिद्ध्यतीत्यर्थः बीजंप्रयोजकंयस्येतिवहुव्रीहिरित्यन्ये॰ बीजप्रयोज्य
तायामितिपाठस्तत्रागमरावप्ययपिचैतावतापिबीजत्वस्यप्रयोजकत्वेनसिद्ध्यतिद्वितित्वाद्येशपितथात्वसंभवात् तथाप्यंकुरबीजस
धारणात्स्वप्रयोजकत्वंसिद्धेवसिद्धमीहिते॰ कुरस्तेचवाधकेऽन्वयव्यतिरेकयोस्तत्सत्त्वाबीजत्वस्यापिप्रयोजकत्वंनदुर्लभमिति
हृदयम् प्राशुक्तेः बीजादंकुरोत्पत्तिप्रसंगेतात्पर्य्यमित्यन्ये॰ इत्यनुशयेनैवचा श्रयत्वेत्यादि॰ परेषांजातिमात्रस्यजनकतावच्छेदकत्व
नैयत्यमभिप्रेत्याहवीजस्वभावत्वमित्यादिबीजत्वंकिंचित्कार्य्यजनकतावच्छेदकंनवेतिफलितार्थः नेतिपक्षेदूषणमाह नतरि १८

14

ति॰ नन्वेषापन्नावाहएवंवेत्यादि विशेषः कुर्वद्रूपत्वं प्रयोजकमिति प्रदर्शयति क्वचिदंकुरादौ कार्य्ये शाकस्य कुर्वद्रूपस्य वीजस्यैतेन
वीजत्वेन रूपेण उपयोगे जनकत्वे सर्वेषामंकुराद्यकुर्वद्रूपाणामपि वीजानामविशेषः अंकुरादिकारणत्वेनाविशेषः तद्रूप्यात्॰
अंकुरादिजनकतावच्छेदकवीजत्वशालित्वात् स्वकार्य्यमंकुरादिश्चयराणि अंकुराद्यकुर्वद्रूपाणि वीजानि कथं कुर्य्युः यदि समर्थस्या
पि सहकारिविरहान्नाकरणं अथ वस्तुमात्रे वीजत्वावच्छिन्नकार्य्यम् अस्माकं वस्तुमात्रस्यैव तत्कारणत्वेन कार्य्यत्वात् न च वस्तुका
रि किंचिदपि वीजमित्याशंकां निराकरोति नचैवं सादिना॰ अवीजाद्दीनस्यकारणकलापात् तस्य वस्तुनोनुत्पत्तिः प्रसंगात् नापि
वीजमात्रमिति परेषां पूर्वं वीजत्वेनोत्तरोत्तरवीजत्वेन जननात् तदुत्पत्तीति वीजोत्पत्तीत्यर्थः अथैमिकवीजानुत्पादवीजसंताना
नुपरमप्रसंगोपि द्रष्टव्यः अंकुराद्यनुत्पत्तिमात्रं कदाचिदंकुरः कदाचित् वीजं कदाचिद्वानुभवस्तत्यर्थः प्रागपीति॰ प्रागंकुरस्य
पश्चाच्च वीजस्योत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः वीजत्वेनांकुरादिजननसामर्थ्यादिति भावः अवांतरजातिभेदं तत्तत्कार्य्यं कुर्वद्रूपत्वम् अ॰

शि वो यांकुरादन्यतमत्वेनकार्यता॰ अंकुरादपरत्वव्यक्तिस्थानीया इति मतं नैतदपि प्राथमिकबीजादनुत्पत्तिप्रसंगात् अंकुरत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि प्र
१५ योजकस्य वक्तव्यत्वात् अन्यतमत्वेन जन्यत्वे मानाभावाच्चेति येन रूपेणेति॰ रूपमिह परेषां जातिमात्रं सामग्रीति यत्किंचित्कार्यसाम
15 ग्रीप्रविष्टाः कुशूलस्थादय इति यावत्॰ नोपयुज्यन्ते परमते अतिप्रसंगात्॰ बीजादेरपि कुंजरत्वादिप्रसंगात्॰ स्वभावेनेति॰ स्वीयो भावो य
स्मिन् जातिभेदः परेषां कुर्वद्रूपत्वमस्माकं तु बीजत्वादिसामान्यतस्त्वदृष्टान्तेनानुभवः साक्षात्कारः इंद्रियेति॰ प्रत्यासत्तेरिति अस्मन्मते॰
परमते तयोत्पादविशेषस्य उपादेयमपि अमूर्तं वा मूर्तं वा॰ आद्ये॰ अमूर्तस्येति रातत्त्वपरमतेन तेषां रूपाद्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्याभावाद्रूपा
देरेवमूर्तत्वात् अन्त्ये परिदृश्येति परिदृश्यमानेनैषामन्तरेणांकुरं बीजं सहकार्युपादानसाहित्येन यत्क्रियते मिथ इति॰ तथा चोपादा
नसहकारिणोर्विरहेपि सहकार्युपादानतत्त्वे कार्यस्योत्पादस्य व्यभिचारात् तयोः कारणत्वम् अनुत्पादेव सिद्धं समर्थस्यापि सहका
रिविरहादकरणमिति न च ध्वंसपक्षसाधारणं कार्यकार्यातिरिक्तस्य तस्य तद्वालीकत्वात् कार्यस्य च विवेचितत्वादिति भावः अथा १५

त्वम्भकार्यं तदुपादानवदुदासीनवदुपादानाविनाभावोऽपि सहकारिणः कल्पयिष्यते तत्राहेऽपि चेति । यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हीति विवादाध्यासितमिति स्वरूपकथनम् स्थैर्यपक्षे फलोपहितस्यापि प्राक्कार्यवैकल्यात् अंकुरादी
त्यादिपदेन सामान्यव्याप्तिः सूचिता । एवं च हेतावपि बीजादीति बोध्यम् विशेषव्याप्त्यादेरेतत्प्रादिपदमनुपादेयम् हेतौ च तदुत्पत्तिरंकुरनि
रूपितावच्छेद्या । वैकल्यिकं च भूतं न बीजपदयोरुपादाने कार्यवैकल्यमकार्योपधायकत्वाभावः सिद्धसाधनं धारणं तिलमात्रस्येव कार्य
कालावच्छिन्नत्वेन यावत्सत्त्वमेव कार्याभाववत्त्वात् शिलादौ सहकारिसाकल्येऽपि कार्यवैकल्यात् स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तमेवातदिति भावः त
दुत्पन्नेति यद्यपि परेषां सहकारिविरहितेन तदुत्पत्तिनिश्चयविषयः कारणतावच्छेदकरूपेण तत्साजात्यं वासिद्धं रूपान्तरेणातिप्रसंगः
तथापि तदुत्पन्नात् निश्चायकान्वयव्यतिरेकानुपलब्धितो नियतान्वयव्यतिरेकितावच्छेदकरूपवत्त्वं फलितार्थः यद्येति शिलादौ सहका
रिसाकल्ये वैकल्यात् स्वरूपयोग्यत्वविरहप्रयुक्तमेवतदिति भावः उदाहृतात् शिलाशकलात् किं वेति तथा चोक्तसाध्याससत्त्वेऽपि सात्ता

शि वो

१९

16

त्पादपरंपरयांकुरस्यैवं समर्थे बीजत्वसत्वेन विरुध्यते॰ इति हेतोर्व्यतिरेकस्य विपक्षव्यावृत्तत्वसंदेह इति प्रागेव बीजत्वस्यांकुरप्रयोजका
त्वव्यवस्थापनेनेति स्यादेतत् बीजत्वमतद्व्यावृत्तिरूपं व्यावृत्तिनादेवासत् नचासतः सतास्वलक्षणेन समं संबंधः संभवति नचकारणेना
संबंधे कारणतावच्छेदकं वा॰ अथैवं कुर्वद्रूपत्वमपि तादृशं कथं कारणतावच्छेदकं न तस्यानुरोधात्कल्पनीयमंकुरत्वादेरपि अली॰
कत्वात् ननु व्यावृत्ति विश्रांते च कार्यकारणभावे लोकयात्राविलोपप्रसंगश्चेति चेत् सत्यं स्वकारणसामर्थ्यातिशयादासादितस्वभा
वविशेषपदार्थोत्पद्यमानः क्षणिको भावस्तत्कार्यं कुर्वाणः कुर्वद्रूपत्वमभिधीयते॰ क्षणिकत्वं च भावानां कारणकरणलक्षणएव दृढ।
धर्माध्यासात् लौकिकस्तु व्यवहारः अनादिविकल्पवासनावशात्कल्पितैरेवानुगतरूपैः कार्यकारणभावस्यापि कल्पनादिति चेत्॰
नैवं तादृशविरुद्धधर्माध्यासस्य निरसनीयत्वात्॰ अपाकरणीयत्वाच्च विधिरूपतया प्रतिभासमानेषु सामान्यादिषु बाधकानामिति
रूपं सहकारिणां लाभे करणमलाभे चाकरणमिति व्यवस्था॰ सर्वविरोधः इति नित्यत्वानित्यत्वे ध्वंसाप्रतियोगित्वमप्रतियोगित्वं तत्स्वपर १९

स्परविरुद्धस्यप्रापादकत्वेनव्याप्यतयातयातद्धानापरस्परभेदवत्ताप्रभावत्वेनभेदस्याप्यभावप्रदस्यारितत्वेननतदापरामर्शसंभवात् तद्धना
परस्परपरस्परात्यन्ताभाववत्त्वाद्दण्डित्वेनकुण्डलित्वंकुण्डलित्वेनदण्डित्वमित्यन्ये॰ निर्विशेषणस्यकार्यविशेषानिरूपितत्वस्याकरणस्यवस्तुनिरूपणाभा
वादितानांमिद्धेर्विरोधस्यासिद्धत्वात् यावत्त्वंकिंचित्करणात् किंचित्करणाभ्युपगमात् अस्माकंतुतत्सिद्धावपिकालभेदादेवनविरोधइ
तिभावः यत्तु अस्माकमपियावत्सत्त्वंसंयोगादिजननसंभवादितितदसत् कदाचिदवपविनस्तथात्वसंभावनायामपिगुणकर्मणो
र्नित्यमात्रस्यचतदसंभवात् प्रक्रान्तत्वाद्वीजमात्रमधिकृत्येदमित्यपिकश्चित् तत्कार्यकरणस्यतदभावस्यचपरस्परविरुद्धरूपत्वेपिस्व
रूपतोनविरोधः एकस्मिन् कालेऽङ्कुरकरणाकरणयोः समर्थवीजत्वाशिलांशकलात्मकदेशभेदेनैवएकस्मिन्धर्मिणिकालभेदेन
वृत्तेरनुभवसिद्धत्वात्प्रादुरपह्नवत्वात् किंत्वेककालावच्छेदेन॰ नचैककालावच्छिन्नंतदुभयमेकत्राभ्युपगच्छामः इत्याह सविशेषणस्येत्या
दिना॰ सविशेषणस्यकार्यविशेषविशेषितस्यएककालावच्छेदेनविरोधसिद्धावपि॰ अथासत्त्वैकधर्मिसमावेशस्यानुपपत्तेरनभ्यु

शिवो
१
17

पगमात् यदाहि पत्रयत्कार्य्याकरणं न तदा तत्कार्य्याकरणस्य तत्राभावस्तद्धर्म्मिवृत्तित्वाभावः न त्वन्यदा तत्कार्य्याकरणस्य तद्धर्म्मिवृत्तित्वाभावः
न चैतयोरेककालावच्छिन्नत्कार्यकारणाकरणयोरिति भावाभावेति अग्रे देशावच्छिन्नात्वेपकभावानुपपत्तेरिति भावः व्यापारापरव्यपदे-
शः सहकारी चरमो व्यापारः हि यस्मादेतावेतौ व्यापरस्परविरहरूपावेव करणाकरणे करणाभावातिरिक्ताकरणाभ्युपगमेपि दोषमाह
प्रतिरेकेति · अन्यदा स्वानधिकरणकाले प्रतिदेशे प्रतिदेशपात्मीभवितुमित्यर्थः अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात् विरोध्यभावे विरोधि
नोभावे तथा सतीति स्वासत्त्वकालेपि स्वाभावप्रतिदेये तदापि तदभावो न स्यात् स एव स्यात् स्वासत्त्वकालेपि च स्वविरोधिनोऽभावात्देपत
दानीमपि तद्विरोधी न स्यादित्यर्थः न चैति स्वासत्त्वकालेपि विरोधिनोऽभावादेपेत्तस्यापत्तपास्वानधिकरणदेशे तथात्वे सर्वदा सर्वत्र त
स्यासत्त्वेन विरोधराव न सिद्धोदित्यर्थः आरब्धद्रव्येणारब्धद्रव्यव्यवच्छिन्नकेदेति फलतः समानदेशत्वविशेषणं तथा चैककालावच्छेदेन मूर्त्तानितरेण
सममेकधर्म्मिसमवेतत्वमर्थः न चैकतन्तुकपटेऽग्रभुसंयोगानामेवासमवायिकारणत्वात्कार्य्यैकार्थसमवेतत्वेन संयोगस्य द्रव्यासमवा १०

पिकारणत्वात् घटस्यांशदेशत्वमिति वाच्यम् तन्तुत्वेन घटसमवायिकारणत्वात् अंशूनां तथात्वायोगात् वेमाभिघातेन महान्तं तु विना
शरावत्वेऽन्ते तन्तुभ्यः घटोत्पादात् अन्यथा तु घटसंस्थानसारूप्याज्ञातशराव घटप्रत्ययः अवयवान्तरावच्छेदेनावयविसंयोगोऽवयवेन विरुद्ध
ते शिरसि शरीरसंयुक्तः पाणिरिति प्रत्ययात् तथा चांशान्तरावच्छेदेन तन्तुसंयोगो समवायी समवायी तु तन्तुरेव घटस्येत्यपि केचित् अना
रंभ इति पूर्वद्रव्यसत्त्व एव द्रव्यान्तरोत्पत्तौ युगपत्स्यादेकदेशद्रव्यद्वयोपलम्भापत्तिरतस्तत्र द्रव्य एव परिमाणान्तरोत्पत्तौ का क्षतिर्मूर्त्तसमावेशः पूर्वद्रव्य
एव परिमाणान्तरोत्पत्तौ द्रव्यान्तरोत्पादाभ्युपगमे च पर्य्याप्तमित्यपि द्रष्टव्यं एतेनारम्भारम्भकवादानुसारिणामपि प्रत्यक्षम् आश्रयणोत्पत्तेरिति ।
न चावस्थितद्रव्य एव संयोगिद्रव्योपचयात् पूर्वपरिमाणनाशः परिमाणान्तरोत्पादश्च स्यादिति वाच्यम् परिमाणस्याश्रयनाशैकनाश्यत्वा
त् अवयवमात्रसंयोगवद्द्रव्यान्तरं वाऽवयवि परिमाणोत्पादकत्वाच्च अन्यथा यत्र पादिपतितमस्तकपिण्डादेरवयवान्तरसंयुक्तावयवस्य च
पूर्वपरिमाणनाशः प्रकृष्टतरपरिमाणान्तरोत्पादश्च स्यादिति भावः प्रसंगेनिताभ्यामकारिणोऽसामर्थ्यसाधकाभ्यां कार्य्यकारिभेद

शि·वृ
१८
18

सिद्धिपर्यवसिताभ्यामर्थेनः कारणाकारणयोः स्वरूपेणैव विरोधस्य सिद्धिरिति भावः एवमपि ताभ्यामेव भेदः सिद्धोक्तत्वमनेना·
विरोधेन तद्व्यञ्जीविनात यापितावैव न सम्भवत्यादत्तयोरिति प्रसंगे सामर्थ्यस्य हेतुत्वतयो विपर्यये चासामर्थ्यस्य साध्यध्यत·
याविषयत्वे सामर्थ्यप्रसंजनीयं कारणं वेत्सामार्थ्यं तत्र च सामर्थ्यं दृष्टान्तादिनाहेतुत्वस्योक्तत्वात् न तयोरपतावश्चेदकं रूपमे·
व सामर्थ्यमभिधित्सितम् तत्र च न साध्याविशिष्टादेदेषिस्यावकाशः स्यात् स्याद्योत्ति वेति शक्याशक्तयोः कारणाकारणयोर्नि वि·
वक्ति तोव्याभिचारकः कालभेदः साधकोपयस्यैव विवक्षितकालभेदस्य त्रिमयथस्वरसेनैवं तथा व्याप्तौ कालभेदानुप्रवेशासं·
तेरणुपसंहर्तुमशक्यत्वात्तत्कालस्य सामर्थ्येन कारणप्रसक्तेनेष्टापत्तेः उत्तरकाले तत्रैव कारणाभ्युपगमात् विपर्यये च हे
त्वसिद्धेर्व्यापकविरोधितया भास्यव्याप्याभावसाधकत्वात् अयातिप्रसंगात् कारणस्य च सर्वथैवाकारणं विरुद्धम् अन्यथा
तवापि सामग्रीनिवेशनो बीजस्य तेषान्तरे कारणादसामर्थ्यापत्तेः न चेह तथानस्यैव सहकारिसमवधाने कारणस्य प्रवृत्तिसि १८

यत्वात्तत्प्रामाण्यसंदेहेऽपि हेतोः संदिग्धासिद्धत्वात् मूलशैथिल्याच्चेति भावः यदेति कालभेदमुपेत्यापि एवकारार्थो नभी
वेनव्यामेवाथवेत्युक्तप्रमादेरभावादुपसंहारः प्राकरणेवेत्यर्थः करोमेवेत्यत्र णवुत्सत्वमिति व्यवस्थितेन नवान्नचायामिसिद्धे :
ऽङ्कुरकारिणोऽपि बीजस्य प्राक् तेदकारणस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् एतेनायोगव्यवच्छेदेन नियमोऽपि निरस्तः द्वितीयेत्याह काले
ति एवं च जातनष्टस्य स्वरूपायोग्यत्वप्रसंगोऽवशिष्यते वस्तुते च तत्रापद्यदापत्समर्थ्यं तमदा तत्कारणतीति स्यात् तत्स्यात्स
मर्थस्यापि सहकारिविरहेणाकरणस्योपपत्तेर्मूलशैथिल्यादित्युक्तत्वात् केचित्तु करणाकरणविषयावेव प्रसंगविपर्ययौ।
यौ स्यातामतत्राहास्तां वृत्तिकरणेनाकरणाभावप्रसंजने स्वरूपतोऽकरणेन करणाभावसाधने च प्रकारेणोपवैशिष्यात्का
लभेदेनोपयोगयते मूलशैथिल्याच्चाउपसंहर्तेन शक्यत्वम् एवाय न्कारितदानतदकारित्वादि प्रसंगविपर्ययोप्यापादका।
सिद्धिसिद्धसाधनते चेति भावः यत्समर्थमिति अत्रैवकारीत्यर्थः स्यादाह प्रश्नाकरणाकरणविरोधप्रयजीव्यप्रवृत्तयोस्तयोः

शिवो
१९
19

कथंतत्साधकत्वारंकतिचिंतनीयंसामर्थ्यप्रयुक्तंकारणंसामर्थ्यंकंजनकतावच्छेदकंरूपमित्याशंक्याह नचित्यादिकृतनगातमि
ति सामर्थ्यमित्यनुपपद्यते तथा च तत्सोपगमापगमविरहात् यावत्समग्रमकारणंकारणंवाशश्वदिति भावः जनकतावच्छे
दकरूपवत्त्वकारणप्रयोजकमिति समवायेन सहकारिसाकल्यविशिष्टमित्याशयेनाह नैतदिति तदभावतः तद्विकारिसंपत्तौ
रोधिमतः स्यादेतत् अस्तु सहकारिसंपत्तिः कार्यान्यन्निनियामिका तथापि तथैकदेशस्थितविद्यादिदेशांतरे सहकारिसं
पन्नो तत्रज्ञानादिकंजनयति तथैककालस्थो भावः स्वनाशोत्तरकालेन तत्र सहकारिसंपन्नो तत्र तत्कार्यंजनयेत् अवश्यंचैतत्
तदाभ्युपगंतव्यम् कथमन्यथा चिरध्वस्तस्य यागानुभवादेः स्वर्गस्मरणादिजनकत्वमिति आशंक्याह तथापीति एककाल
स्थ इति कोर्थः किं स्वाधिकरणकालस्थ इति किंवा तत् कार्यानुगुणतत्सहकारिसाकल्यादिकरणकालस्थ इत्याह से
पमिति न किंचिदिति स्वकालस्थस्यैव सहकारिसाकल्ये कार्यंजनकतापाश्रस्याभिरूपगमात् तदेव वर्तमानत्वम् कचि॰ १९

स्याच्चधिकार्य्योत्पद्यमानतापूर्वकालमात्रावधिक्कचित्तिरवधिकार्य्योत्पद्यमानताकालस्याधिन्नुकार्य्याव्यवहितप्राक्का
लेऽसतोपिपाकादेः कार्य्यजनकत्वे कदाचिदेव कार्य्यजापत्तेनाम्मदेतच्च किन्निपामकम् अतआह स्वावधित्वेऽपीति व्यापारेतिव्या
पारस्यफलप्रकृष्टसन्निकर्षाभ्यांफलानुगुणसहकारिलाभालाभाभ्यांविशेषः कार्य्योदानुगुण्यादृपः व्यापाररूपस्यफलस्यसह
कारिलाभालाभाभ्यामित्यर्थः इत्यत्र तदेपमर्थः स्वात्मा कार्य्यजनकत्वे स्वव्यापारद्वाराजनकत्वेच व्यापारस्यसहकारिलाक
स्यतेत्रम् नचेदं निरन्वयध्वस्तस्यास्तितिनिश्चितान्वयव्यतिरेकशालिनएवच समवधानस्यतिपामकत्वान्नानिप्रसंगइतिसह
कारिसहितइत्यस्यस्वतोव्यापारतोवेत्यादिःजातनष्टो निरन्वयध्वस्तः कार्य्यकारणयोरेककालत्वेपिपूर्वापरव्यवहारंव्यव
स्थापयति तस्मादिति सएवसहकारिसमवधानोत्तरएवसंबंधीति संबंधिनोः कार्य्यतत्प्रागभावयोर्यौकालौतदपेक्षया
तद्वित्वप्रतिसंधानेनकारणकार्ययोःपौर्वापर्य्यव्यवहारइति तदेकत्यादिवीजादेरेकस्मिन्देशइवदेशान्तरेप्यंकुरादि।

सामर्थ्येन त्र्यणुकादितन्त्वन्तानां सर्वेषां देशानां सर्वकार्यवत्त्वरूपमद्वैतमापद्येत तथा च कार्याणां भिन्नकालाशेषदेशाद्वैतमिवे
ऽनादित्वमेव पर्य्यवस्येदिति साधुक्ताणिकत्वम् असामर्थ्येन सामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बीजादिव्यक्तेर्भेद आपद्येत तथा
च तस्या अपि पूर्ववदेव पुनर्भेदायत्नो बीजादिषु अनन्त्वमेवापद्येतेति भावः भावार्थे क्षणनिर्भङ्गश्चाशंकते आपद्यतामिति आपद्यतां
वाऽस्य अनन्तत्वे योगाचारो विज्ञानवादी नन्वयानुसरणं हि हेतुफलभावमभ्युपेतम् अपोह्य वा आद्ये एकस्मिन् ज्ञानात्मनि देशे काले वा
ज्ञानजननसमर्थस्य विज्ञानस्य ज्ञानात्मके प्रदेशान्तरेषु कालान्तरेषु च तत्सामर्थ्येनेषु सर्वेषु तज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगः असामर्थ्येन तु वि
रुद्धधर्मसंसर्गेणैकस्यापि भेदापत्तेः पूर्ववत्क्रियमाणेनानन्त्यमेव स्यादिति क्ष विज्ञानवादः द्वितीयेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्विरु।
द्धयोरसिद्ध्या भेदासिद्धावसिद्धात्मिकत्वपाश्चार्थक्रियाकारित्वरूपतया वास्तवत्वस्य हानिः कतसाधनस्य परित्यागे वाऽस्य स्या
द्भ्युपगमेऽप्यविरोधाद्यर्थमतत्त्वपास्त्वसरणमित्याह हेतुफलेति केचित्तु विज्ञानवादिनोऽपि सर्वेषामेव कार्याणां ज्ञाना

भिन्नदेशत्वं देशानां च तानतेनाभिन्नत्वमिष्यत एवेत्याह अपवृत्तामिति तन्नयेष परेण परस्यावेदनादेशेन कार्यकारणाभिम
तत्तानहायाग्रहणान्न कार्यकारणभावसिद्धिरित्याह हेतुफलेत्यादि: भिन्नदेशकार्यहेतुपजनकस्य एककार्यदेशका।
र्यान्तरसामर्थ्यं नत्वापितत्कार्यजननसमसामर्थ्यं च कारणभेदस्यापदेतेत्याशयं मनमनालोऽन्तमाशंकृतेनन्विति आशापश्र
काशयति तेषामिति अनयोर्देशगर्भप्रसंगविपर्ययतयोः सदोषः साध्ये विषये सामर्थ्येति साध्यपरिति विपरीणेनान्वय:
केचित्तु विरुद्धधर्मसंसर्गोहेतोरपि त्रिभयेनपदिक्षिप्तकारिणोपि सामर्थ्यं नोपेयात् तदानेश्चतिनद्यपि साध्यं यदवसति
सर्वत्रारक्तामिति अरक्ताव सामर्थ्ये भेदोपि परंपराप्रसंगादि साध्यः विरोधस्तु भेदसिद्ध्यनुगुणः प्रमाणान्तरसाध्यत्वात्
साध्यत्वेन विवक्षितेत्याह: ० रक्तारक्तयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः अरेच कारित्वाकारित्वे करणाकरणे च सामर्थ्यासामर्थ्य परे
एवं भिन्नकालशक्तिशक्त्योरपीति यदा शक्यप्रसंगविपर्यययोरिति भेदसाधकयोर्देशभेदेन करणाकरणयोरप्युपलक्षकं त

त्वे चैकत्र कारिणो देशान्तरेपि कारित्वाभ्युपगमे सर्वदेशानां सर्वकार्यवत्त्वरूपं दूषणमेकत्राकारिणस्सर्वत्राकारित्वाभ्युपगमे च स।
र्वदेशानां सर्वकार्यशून्यत्वरूपमद्वैतेनैकान्तकारित्वस्याकारित्वस्याभ्युपगमे कारणभेदस्यापद्येतेति दोषेयम् अन्यो।
रिति प्रसंगविपर्ययोः कारणाकारणयोरित्यर्थः शक्ताशक्तयोरिति कारणाकारणयोरित्यर्थः नस्य च यथाश्रुतएवाभिमग्र
घः साधारणात्स्वोपादानेति स्वकार्यप्रतिनियतदेशोपलक्षकं चेदं क्षणिकत्वेन कारणस्य कार्यादिकरणत्वायोगात् निर्नि
मित्तकत्वस्य निर्विषयत्वस्य प्रसंगात् क्वचिदपि भेदस्यासिद्धत्वात् अनैकान्तिकश्चेति भेदप्रसिद्धिमभ्युपेत्य तदप्रसिद्धौ तत्त्वा-
प्यत्वासिद्धिरिष्टव्या अयोगे वा विरोधलक्षणस्य तदेव विरोधलक्षणमेव चिंत्यम् यद्विधाने इति भावाभाववविरोधविवेचने य।
द्विदाने क्रियमाणे यस्य निषेधः सिध्यति यन्निषेधे च क्रियमाणे या द्विधाने सिध्यति यद्विधाने यन्निषेधो यन्निषेधो यद्विधा-
नमित्यत्र फलितार्थः केचित् विदानतनिषेधौ ज्ञानाज्ञाने तत्पात्र यद्ज्ञाने यदज्ञानं यदज्ञानमेव यद्ज्ञानमित्यर्थे गोत्वाश्वत्वादि

साधारणमित्याह: न च परस्परपरिहारस्थितत्वरूपकत्वधर्मिणि विरोधः सहानवस्थानं स्थितमिति तद्धि यो न देशकार्यका

रित्वस्यैव न हि यो न तस्यानिषेधात् न स्वदेशान्तरेतत्कार्यकारित्वस्यानिषेधात् अन्यकारणं कार्यान्तरकारणं दृष्टान्तार्थं चेदम् अ

भाव इति अभोऽनित्यवक्षिपत्व इत्यर्थः अतो नोत्तरत्र उद्देशविधेयाविशिष्टस्य संहरतीति तस्मादिति देशभेदेनैव कालभेदेनापि

सामर्थ्यासामर्थ्ययोः करणाकरणयोश्चाभ्युपगमे विरुद्धधर्मसंसर्गोऽसिद्ध इत्यर्थः ननु एकदेशे समर्थस्य देशान्तरे किमिदमसा

मर्थ्यं यदि लक्ष्यते किं सामर्थ्याभावविशिष्टस्य देशान्तरसम्बन्धे देशान्तराच्छेदेन तस्य सामर्थ्याभाववैशिष्ट्यं वाऽकं वा सामर्थ्यवि।

शेषविशिष्टः स्थितस्य तत्रिष्टसामर्थ्यस्य वा देशान्तरे अभावः नाद्यो दृष्टमनभ्युपगमात् नेतरत् अविरोधात् एतेनाकरणेव्या

ख्यातम् न चैकदेशकालसत्तो देशान्तरे कालान्तरे वा कथमसत्त्वमिति वाच्यम् सत्त्वासत्त्वेऽपि तद्वृत्तिः तदभावः तत्त्विशेषभा।

व इति योगिनैवानवेदमस्य सत्त्वेन विरुद्ध्यते अतद्विरुद्धत्वात् अतदात्मैकतायाश्चास्मैव मराव मापि नैमित्तिकत्वादि समर्थ्य।

स्पष्टरूपादेरुपादेयकार्य्यदेशेस्तम्भादिकारित्वंस्यात्सामर्थ्याविशेषात् ० असामर्थ्येचाविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदापत्तिः यदिचसाम-
र्थ्याविशेषेपिस्वभावादेवप्रतिनियतदेशकार्य्यकारित्वंतदातथैवप्रतिनियतकालकार्य्यकारित्वमप्यक्रमत्वात् अभिन्नत्वेचदे-
शाभेदादवच्छेदेनैकस्यकालस्यैवकालभेदादवच्छेदेनैकस्यापिदेशस्यकरणाकरणादिकमविरुद्धमितिप्रसंगविपर्ययप्रस्थितावपि।
त्यपिनासूचितम् प्रसंगविपर्य्ययसामान्याभ्यांसंभवप्रसङ्गमानेनान्तराप्रसंगविपर्ययेतातरमाशंकते ० नन्विति कश्चिद्वैनाश्यः स्वम-
तेनेदमुक्तंतिशाहस्तरणिकतामनेनयथाशंत्यः स्वताप्रमितिदृष्टयम् यावत्समसमितत्वकार्य्यशगभावावच्छिन्नत्वेनसत्वंवि-
षेशानेयमितिपिकश्चित् यत्तुकश्चिदित्यनेनाविनश्यद्वस्थ्योपिवोध्यइतिकश्चित् तन्नस्वतोसिद्धेः यत्किंचिद्रूपविशिष्टस्य।
यावत्समसंकरणेनैवसाध्यसत्वेचसहकारिविशिष्टस्यतथात्वादित्यापादनाच्च इत्यनेनप्रकारेणप्रसंगोस्तनेनक्रमश्चलस्यवी-
जस्यपराभ्युपगतमेकदांकुरकारित्वरूपहेतुमत्त्वंलभ्यतेयकदाकदाचिद्भवतश्चकदाचिदकरणसार्वदीकाकरणेपाव।

स्तत्वकारणकदाचित्कारणव्यतिरेकाविति नविपर्ययासंगतिः पज्ञातीयमेकदापन्नकरोतितज्जातीयंकिंचित्पावत्सत्वंतन्नकरो।
तिपज्ञातीयंकिंचिदविवावत्सत्वंपत्रकरोतितज्जातीयंकिमपिकदाचिदपितन्नकरोतीति पदिविव त्तितंतदाङ्गाद्येकस्यवि
द्धोजस्यपावत्सत्वमंकुरकारित्वापन्नावपीतरेषामेकदाङ्कुरकारित्वकालांतरेतदकरणमविरुद्धमुद्दितीयेचस्वतोदेवसिद्धि
समर्थवीजत्वस्ययावत्सत्वंतन्नकरोतितज्जातीयंगमात् वाधश्चवीजजातीयस्येवसहकारिकंपन्नसांकुरकारित्वात् अथपज्ञा
तीयमेकदापन्नकरोतितज्जातीयंप्रसंगस्यविपर्ययस्येवपावत्सत्वंतन्नकरोतिपज्ञातीयंकिंचिद्यावत्सत्वंपत्रकरोतितज्जाती
यंकिमपिकदापितन्नकरोतीतितन्नाह द्वयमपीतिद्वयंप्रसंगस्यविपर्ययस्यचसाधनेप्रतियमेति अंकुरकारित्वमंकुराकारि
त्वंचवीजजातीयानांभवतापरिगीकारादितिभावः प्रसंगस्यासिद्धव्याप्तिकासिद्धेः एकांतेनेतिसामर्थ्यस्वरूपयोगितामहकारियो
गिताच प्रतिनाकरणंपावत्सत्वमकरणं तथाचशिलादेःसहकारिसहितस्यापिकरणंस्वरूपायोग्यत्वात् स्वरूपयोग्यस्य

शिदृ॰
२२
२३

चबीजादेरकरणेसहकारिविवेकत्वात् तस्य चातिशयिकत्वकाचित्कत्वाभ्यामकारणस्याप्यातिशयिकत्वकादाचित्कत्वे इत्यर्थः एतेनैत्या
दिउत्पत्त्यकदाचिदीपतत्करोति। तन्नकदाचिदपितत्करोति उदाहरणाभ्यां तदनुरूपावुपनयावपिसूचितौ पूर्ववदितिज्ञात
भिप्रायेणानैकान्तोव्यक्ताभिप्रायेवान्यथासिद्धिदोष इत्यर्थः तदहन्नावेति एतद्दूषयति नापीति वा विबीजादीनां हि संबंधः संयोगोऽभ्यु
पेयते सच संबंधिस्वरूपेनिरंतरोत्पन्नत्वाणिकाभ्यां ताभ्यामेव मिथः संयुक्तप्रतिपादितुं भवेत् इति रिक्तमानाभावात् अभावोपिचाधि
करणस्वरूपमेवाणकत्र संबंधस्तदभावोपगमे संबंधात्मकस्य तस्य संबंधाभावात्मकतयासाभावात्मकत्वं स्यात् न च स्वस्वस्या
भावोभवितमर्हतीत्याह संबंधिनतरति संबध्यन्तरेकदाचित् सत्त्वेन तस्याभावेति नाभावोविद्यते सत इति न्यायादिति भावः अभा
वप्रतियोगित्वमिति परत्र सर्वज्ञानुमानोपज्ञातेतद्दास्वकालेनत्र स्वदेशेऽभयेति स्वकालएव स्वदेश इति तथैव स्वकाले स्वदेशो स्वा
वच्छेदकावच्छेदेनेति अतएव प्रमादिति० निरंतरोत्पादतिणिकत्वयोरसिद्धासंयोगस्य धर्मिहित्विना उगतप्रतीत्याचाभा

वस्यातिरिक्तस्य सिद्धेरितिभावः प्रागसत एव कार्यस्योत्पत्तेः प्रामाणिकतया त्वयापि सत्कार्यत्वनिषेधादित्याह सत्कार्येति प्रा।
गित्यादि संयोगितिसंयोगाभावप्रध्वंसयोः कालभेदेनैव दृष्टस्य परामात् अत्यंताभावस्य चावच्छेदकभेदेन दृष्टत्वौ विरोधाभादितिभा
वः सहीति सविरोधः संवधिनोरेकतासत्वकालेनैरंतर्येना परस्परावश्य सत्वमित्येवं रूपेण नियमेन तावन्न सिद्ध्यति पतस्तदसिद्धि
स्तत्करूपनियमासिद्धेस्तत एव विरोधाद्येव नियमसिद्धावुक्तरूपनियमसिद्धो न सिद्धो विरोधसिद्धो भेदे संवंधासंबंधलक्षणविरुद्धध
र्माध्यासाधर्म्मि भेदे सिद्धे सत्यस्त्वर्थः एतावताच क्रकेपि परस्पराश्रयत्वमत्तत्तम् मानांतरान्नियमसिद्धिं निराकरोति नचेति न
व प्रथममसंवंधस्य वाय्वात्कथं संवंद्धत्वमसंबंधत्ववेत्यत आह नतिपत इति अहेतुकत्वादिति प्रतियोगस्य भाविहेतुत्वनपे।
क्षत्वात् अर्थादुत्पत्त्यनंतरमेव भावानां नाशादेकस्य कालभेदेनापि संवंधासंवंधव्यायोगात् तस्याहेतुकत्वस्य ० ननुपश्चास्य
ध्वभावितत्वादुत्पत्त्यनंतरमेव जायते यथास्माकं समर्थस्य कार्यं भवता चद्व्यादेः परिमाणादिर्ध्रुवभावे च भावस्य विना

शिवो
२४
२५

शा इति ॥ एतेनार्थाद्विरोधः सेत्स्यतीत्यत आह अथवेति नहीत्यादिकं व्याप्यत्वाभिप्रायेण घटमयत्वमिति वं दिग्व्यवच्छिन्नानभ्युपगमादेव निरस्तत्वमाशं
कत्वेन चित्यादीति यमवच्छिन्नं तेनास्ति चेति स्यादेव विरोध इति शेषः सर्वत्रेति तत्तत्कार्योत्पत्तिनियामकानां महाराजनभेर्यादिसंयो
गानां सकलावयवदिग्देशाद्यवच्छेदेन वृत्तौ तत्तत्कार्याणामवच्छिन्नदेशे वोत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः परमाणवः क्षणिकपरमाणुपुञ्जरूपाः
वारिबीजादयः कार्यविशेषसमर्था जाता इति नचेति परदिगवच्छेदेनाप्यनावृतत्वरूपस्त्वर्थः उभयाथावेति परदिगवच्छेदेनावृ
तत्वरूपः पूर्वदिगवच्छेदेन चानावृतत्वरूपस्त्वर्थः एकत्वतिकः पुनरिति उत्तरयत्किंचिद्दिगंतरेति एतेन व्याप्तिविरहेण ॥ व्यतिरेकपक्षः
यतः क्रमयौगपद्यरहितं तदसत् यथा शशविषाणं क्रमयौगपद्यरहितश्च स्थिरो भाव इति स्थिराणां सत्वव्यतिरेकसाधनम् आश्रय
पक्षस्थिरो भावः स्वरूपासिद्धिस्तत्स्वरूपस्य परेण प्रामाणिकत्वानभ्युपगमात् यद्वस्त्विति नहि विरोधसहस्रेणापीत्यादि नहि
प्रोक्षणस्य सत्वलक्षणस्य साध्यस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वसिद्धिर्हेतोः क्रमादिविरहस्य प्रसिद्धिः सत्वित्वपादभ्युपगमात् असत्त्वप्रमा

णगोचरत्वात् पक्षस्य हेतोश्चाप्रसिद्धा पक्षधर्मत्वासिद्धिश्च दृष्टान्तासिद्धिर्दृष्टान्तस्यालीकः स्याप्रसिद्धिः तस्य साध्यसाधनयोश्चाप्र
सिद्धा तत्रनउभयवत्त्वाप्रतीतिरश्चालीकत्वात्तत्रास्येवासति पक्षादौ प्रमाणम् अनुमानं पुनरसत्त्वात्सैव प्रवर्तते व्यवहारवत् अथ
व्यवहारोऽपि प्रमाणाधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवर्तते हीति स्ववचनम् असत्याश्रयादौ प्रमाणाभाव इति वचनम् व्यवहारेणेति नेष्टमनुषज्यते
न सक्रमादिविरहे असत्त्वे चेष्टापि दृष्टव्यम् तथा चेति प्रमाणप्रवृत्त्याव सत्त्वानुपपन्नेरिति भावः अवचनमेवेति तथा चाप्रतिभेति भा
वः उभयोर्हि अन्यतराप्रतिपत्तिरप्रतिभा । न चेदमुभयोर्हि मित्याह त्वमपीति यद्येति अप्रामाणिकः प्रमाणविषयः वचनविरुद्धोऽसति
पक्षदृष्टान्तादौ प्रमाणाभावेऽप्यसत्त्वात्सैवानुमानं प्रवर्तत इति वचनविरुद्धोऽर्थोऽसति व्यवहारनिषेधरूपः अप्रामाणिकः प्रमाणमू
लकः प्रमाणविषयार्थको व्यवहारोऽसति शशविषाणादौ क्रमादिविरहासत्त्वादिव्यवहारः प्रमाणचिन्तायामसदादौ प्रमाणं किमि
ति चिन्ताया विव्यवहारोऽसति क्रमादिव्यवहारादिव्यवहारः अप्रामाणिक इति । प्रकृते विरोधस्यासङ्गतित्वानासति प्रमाणाभावाद्विरोधो

शिवो
२५

प्रामाणिक इत्यर्थः केचित्तु स्वोपदर्शिति स तत्त्वाणिकत्वस्याविरोधी नोऽतत्त्वाणिकसत्त्वस्य निराकरणपरत्वाणिकत्वव्याहत्यासत्त्वव्या
हतिरप्रामाणिके यथा विवक्षिपतेनैव पानयाऽस्माभिरपि तात्त्विकत्वेऽप्रामाणिकत्वचिंतायां तदुपदर्शितस्य शशशृंगादेर्व्यतिरे।
कव्यवहारस्य निराकरणापेक्षिष्यादप्यावबोधनेनेत्यर्थ इत्याहुः परेत पत्रव्यवहारनिषेधे स्ववचनविरोधस्तस्मात् सोऽप्रामाणिको
ऽप्रामाण्यसंतीत अस्तीति भ्रमविषयो माभूदेतदर्थम् यथा तत्रासत्त्वानुमितमर्थं प्रमाणिको व्यवहारस्तथास्तीक्ष्णतस्तथानुमि
तादेव लिंगात्सत्त्यानुमितिर्भवतीति शिष्यबोधनायास्माभिरपि स्ववचनविरोधोऽङ्गीकृत इत्यर्थ इत्याहुः यदि वा इति असद्व्यवहा
रनिषेध इवासतोऽदृष्टान्तत्वादिरूपमपि न संभवति प्रमाणविरहादिति प्रतिसंधाप यदभावानुरूपमनुमानं न प्रयुक्ते इत्यर्थः स्व।
दृष्टानि दृष्टान्तिमिदमित्थंभूतमेवेति प्रमाविषयत्वं तत् किं स्वरूपतएव विषयतोऽपि वा आद्ये तद्वगडदशादिवद्भ्रुणमपि तदेव।
शिष्याविज्ञाना नानास्तीत्यादयः प्रतिज्ञासिद्धाः द्वितीये त्वाह अप्रामाणिक इति प्रमाणाविषयपार्थक इत्यर्थः कथंचिदिति संबद्धा

सिद्धत्वादित्यर्थः नकथंचिदिति अप्रामाणिकस्य संवृतिसद्रूपेणापि वा स्वीकारणायोगादित्यर्थः तदेव प्रमाणमेव वाद इति स्ववचन
विरोधेपि सिद्धेन हेतुना निर्णयाजननात् वक्ष्यमाणजन्मादिरीतिविहायापि न निर्वोढव्य इति वा तात्पर्यं जन्मेति शशशृंगादिशब्दादि।
पदविकल्पनार्थभेदबोधकाप्रमाणमपि कत्वात् वाक्यविधपातत्वात् तत्र शृंगादौ शशशादिसंसर्गबोधयेरन् ॰ तथा च निःशब्द इत्यत्र शश
शृंगे नित्यत इव शृंगादौ शशशादिसंसर्गे प्रमाणप्रसंगात् न व्याहन्यत इति भावः अतिप्रसक्तपक्षादौ प्रमाणिकत्वानभ्युपगमात् अश
शृंगादौ शशशादिसंसर्गसाधकप्रमाणाभावात् व्यवहाराभाजनत्वेन तत्त्वमभ्युपगते अलीके क्रमाद्यभावं व्यवहारतानपायेस्व
वचनविरोधः स्वरूपस्थितपदेनाह यदि चेति विधिव्यवहाराभाजनत्वमेव वस्तुनो वयमभ्युपगच्छाम इत्याशंक्यते विधिति तेनेति
सकलव्यवहाराभाजनेनेत्यर्थः उभयथाविरोधं कृत्वा दर्शयति नैतदित्यादिना सकलेति सकलव्यवहारशून्यत्वं पक्षप्रतीतं तत्रैव तद्व्यवहा
रात् कथं सर्वत्र तद्व्यवहारनिषेधः अथ नक्वापि तत्प्रतीतं तदा न व्यवहारस्याप्यप्रसक्तत्वात् कथं निषेधव्यवहार इत्याह अव्यवहृतस्य

ति अज्ञानस्येत्यर्थः विषयेति सकलव्यवहाराभाजनस्य व्यवहाराभाव व्यवहाराभ्युपगमादित्यर्थः तदेवाह नहीति ननु अपंचश्चे भवतो
पिंडरूपतरं रूपं तस्मादाह यदि चेद्ध्येति उभयत्र निषेधे विधौ च निषेधे प्रमाणमाशंकते वंध्येति प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुपपत्तेः सत्त्वामे
वाह तत्रापीति वस्तुत्वं च वचनकरणयोगिता मूकस्यापि मूकत्वविरहेण वा सत्त्वं विशेषं मूकस्य तत्त्वविशेषणत्वात् वचनस्योपलक्षण
तया क्रियान्तरकर्तृत्वे वा तात्पर्यं अचेतनं इति चेतनभिन्नधर्मो वा चेतन्यविरहो वा आद्य आह चेतनादिति द्वितीयं शंकते ० चेतन्येति ▸
अस्तत्वं सत्तेतरस्वभावत्वेन विहन्तिरस्यतीति निःस्वभावेन विरुद्धाते अस्तत्वेति निवृत्तेर्लक्षणत्वादिति भावः स्वरूपेण सतः कृतिर्वचनस्य
अध्यवसेयं परिच्छेद्यम् अध्यवसायजनके निर्विकल्पं वा ज्ञानाध्यवसायः तद्विषयं स्ववृत्तेणास्ववृत्तेणमपि सविकल्पस्य विषय इति मतेन
द्भिन्नमिति पिकल्पितं वंध्यासुतस्त्वलीकत्वाद् असमर्थ इति भावः असत्त्वापत्त्येन तत्त्वे तासमर्थेन यास्त्यति न जनकत्वविरहस्य वचनेत च।
वंध्यासुतादेरप्यसामर्थ्ये प्रमाणाभावः आशंकते ० व्याहतेति सैव व्याहतिस्तद्धर्मावलीढस्य धर्मे साधयति पाप यद्धर्मस्मृत्यनाच

छिन्नाद्याश्रिते तद्धर्मीव छिन्नाद्याव्यावृत्तेव वर्त्तेते। यथा शिंशपात्वमशिंशपायास्तमशिंशपायानात्मनि वर्त्तमाने शिंशपापायाधर्म्मं वृक्षत्वं स्वैव
कारवत्तलभ्येत तद्धर्मविती॑ मात्रवृत्तत्वेतामर्थ्यं व यथा सत्तत्त्व सत्ता सतो यप व्यावृत्तोऽर्नौ तद्वित्तिरसत्तत्त्वनिवृत्तिः सत्तधर्म्मस्समाधिका
न्तपृपे वा सत्तमात्रव्यावृत्तमैत्रादिवृत्तिरसत्तत्त्वनिवृत्तिः सैव वं यथा सत्ते पीति वाच्यम् सदसतोरेकधर्म्मवत्त्वायोगात् पाश्रतन्मात्रव्यावृ
त्तेपत्तेव न तत इति वार्थः तथा वश्रतन्मात्रव्यावृत्तत्पत्तधर्म्मतासपत्तैव व्यावृत्तिर्गमिकेति फलितार्थः। सैव व्यावृत्तिर्गमिकायाः ता।
स्मादेव विपक्षादेव व्यावर्त्तते वं यथा सतत्त्वं यथा सत्तवृत्तिरसत्तत्त्वनवृत्तिस्तमपक्षविपक्षव्यावृत्तैले नासाधारणत्वापानहेतुरिति।
तव्यायाणातं प्रसक्ता दिवा चेतना दिवेत्याद्यग्निमयंख रविरुद्धमिव प्रतिभाति सपुनरित्यादि वरु नष्टावत्त्वलेन समविरोधोऽपि
स्वसत्त्वाभाववत्स्ववस्तुत्वव्याप्यत्वं तच्च किमवस्तुनि नियमेन वस्तुत्वाभावोपलम्भाश्च वस्तुनि वृत्त्वसामानुपलम्भमात्राद्धेतुर्थः ४ वस्तु
न विविक्त वस्तुना संसृष्टस्य वस्तुत्व सामानुपलम्भेन वस्तुत्वव्यापितत्वद्वस्तुत्वसामान्यनुपलम्भेन वस्तुत्वव्याप्यत्वसात् तथा च स्वत।

आ॰ पि॰ वभूतमपि विरोधादवस्तुतिन सिध्येदित्यर्थः ॥ माभूदवस्तुनिवभूताभावस्य प्रमाणमात्राभिर्णियो विकल्पमात्रं तस्मादिति सिंहावलोकितेन
२० शंकते तर्हि विकेति वस्तुनविविक्तावस्तुविकल्पनमित्यर्थः ॥ तत्संस्पृष्टेति वस्तुनसंस्पृष्टावस्तुविकल्पनेनेत्यर्थः ॥ तथा च विपदाद्युनितिनेनग्र
हानव्याप्तिवुद्धिरित्यर्थः ॥ अपरे तु नः संनिधिमतत्कुंधानावर्णयंति तर्हि विकेति वस्तुविविक्ताद्वस्तुनविकल्पनेनं व्यापृतेनोत व केनचिदेवमाका
रमित्यर्थः तत्संस्पृष्टेति वस्तुनसंस्पृष्टावस्तुनिकल्पनेनेत्यर्थः ॥ इति तत्कथमितिकर्तव्यं हि कारित्वविशेषो वा न तत्सामर्थ्यं वाङ्मयमपि सर्व
सामर्थ्यविरहिण्यवस्तुनि न संभवतीत्यर्थः ॥ अवस्तुत्वमित्यत्र नन्वर्थस्यज्ञातयैनान्वयः ॥ तर्हि तार्थेन वा॰ आये वचनाभावो वचनमिभवार्थः
निषेधविधियोग्याभाकरणं क्रियाविरहवत् अप्रमाणमित्यत्र प्रमाभिनज्ञानवद्वा ॥ अयथापि वचनेन रकार्यकर्तृत्वं पर्यवस्यतीत्याहत
स्येति द्वितीयं शंकते सर्वैति केचित्तु विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकतायां श्रौतत्वर्गिकता हवनकर्तृत्व निषेधेः नुज्ञातेव वचनेन तरकर्तृत्वं
दूषयति अवस्तुत्वमपीति अपवादिकनिषेधमात्रपरताभिप्रायेण शंकते सर्वैत्यादीमाङः वचनेत्यादि उपलक्षणमेतत् वचनकारि

त्वविरुद्धोपि द्रष्टव्यः सर्ववस्तूनामात्यन्तिकत्वात् अर्थक्रियाकारित्वस्य न्यूनत्वाद्वा क्रमादिविरुद्धादवस्तुत्वसिद्धिरिमाशंकते क्रमेति शंका॰
निरस्यतिनेति नत्वाक्रमादिविरुद्धं साध्यत्वमविशाकात इत्याह सत्त्वन्नेवेति सत्त्वममविनाभूतं येन सत्त्वं तं व्याप्यमिति यावत् वस्तुत्वादी॰
त्यादिपदात्सामर्थ्यं वस्तुत्वक्रमादीनां परिग्रहः क्रमादिविरुद्धावस्तुत्वासामर्थ्यविरुद्धावस्तुत्वादीनां पूर्वसाधिष्यात्तत्साध्योत्तरोत्तरासिद्धि॰
रित्यर्थः अस्तु तर्हि विधिनिषेधव्यवहारभाजनत्वमेवासत्त्वं तेतदुपसंहारव्याजेनोनरस्यति तस्मादिति तथाचासति प्रमाणाविरुद्धान्न
प्रवृत्तिरिति वैयात्यं धार्ष्ट्यं अविदितेतिनिश्चितातः सत्त्वनितद्रूपपरामर्शविषयोयेनसः तथाच व्यवहारे ज्ञानत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु प्रमात्वेना॰
गोस्त्वात् तथापि भ्रांतेस्तथात्वोपगमादित्याशयेन नन्विति पते प्राशविषाणकूर्मरोमत्वापाकाशः विषयाधिपत्यं विषयसंनिकर्षः विभ्रमा
दौ च ज्ञानादिकमेव तथेति भावः लिंगेति अलिंगमपि लिंगतया गृहीतं गृहीतव्यापकभावं तज्ज्ञानाय वापक्षासंस्पृष्टमेव पक्षमस्पृष्टा॰
वोपयद्दश्यया व्याप्तिमेवोत्पादयेत् व्याप्तिग्रहानपेक्षणेऽतिप्रसंगात् अनन्वितौ च स्वार्थावन्वितौ वो पपद्येतौ शाब्दावपि तथैव स्वार्थत्तिर

प्रा॰ वि॰ स्कारेणशब्दस्यबोधकत्वेऽनवस्थापत्तिरितिसह्वितिः सतियामकः ॥ संकेतोवाक्यस्यपदयोर्वास्वायेस्वायइति वाक्यस्यसंकेतविषयोः
२८ र्भेदः शशविषाणादिवद्धितायेनभिहितेवाद्रुथाख्यातिरावर्तनइत्याहयदेति अथसतोरेवार्थयोर्दोषवशादसत्त्वेसंसर्गोलिंगशब्दा
२८ भासाभ्यांबोध्यतइतिचेत् नत्वासन्नितिसंथ्येसर्वथैवासन्नितित्वकृत ॥ वासनाविशेषवशान्नियतविषयाऽसत्ख्यातिरितिशेषः ॥
सदातनत्वेति वासनासंतानस्याविच्छिन्नतयानाशविषाणादिविकल्पसंतानोऽप्यविच्छिन्नः स्यादित्यर्थः ॥ कदाचिदितिवासना
या ॥ कदाचित्प्रबोधात् शशविषाणादिप्रत्ययानांकदाचित्कत्वमित्यर्थः ॥ प्रतिशयस्तत्कार्यानुकूल ॥ स्वाभाविविशेषः य
दीति अर्थान्तरस्यसहकारिण ॥ असत्स्येनयादिपरीपाक ॥ तदापूर्वस्मिन्नन्वयस्यसहकार्यन्तरायातत्वेयदृषणेसहकार्यसंभ
वोवक्ष्यतेसोत्रापासर्थः ॥ केचित्तुपरापाकोपदिसहकारिविशेषात्तदापरापाकद्वारावयपकत्वात्साक्षादेववाविकल्पेतस्यकारण
त्वाद्वासनैनैवेतिपक्षानुपपत्तिरित्याह ॥ पूर्वमायेइंद्रियादेर्विषयाधिपत्यादिकेनवाहदृष्टविशेषपवसहकारावकत्वेनालादिविकस्या २८

नामपि वा सतामसम्बद्धत्वप्रसंगात् वक्तृतज्ज्ञसत्यत्वातिप्रमाणास्तेनैव प्रकारेणांकल्पनायं तदेवतज्ज्ञनास्तिप्रमाणेनासंभवेनन प्रयुक्त
क्तिविरुद्धं शास्त्रानुल्लेखैः सत्यत्वातिनासिद्धि ४ उल्लेखितप्रमाणस्याप्रमाणतायाः असतो वा सत्त्वस्य प्रसंगादिति असतो भावासं
भवेनन तत्प्रयुक्तिविरुद्धं वृत्त्याय समर्पितज्ञानेनेतं वृत्त्याश्रयातिः न चेति। परवृत्त्यादिविषयत्वेनोपस्थितेः अलौकिकशक्तिग्रहः प्रकारान्तरे
णावाः आयोपि विशिष्टोपस्थितेः सामान्येनावा प्रथमे परेति अमुमर्थमभिसंधाय वक्ष्ये वेशाहं प्रयुक्तवान् श्रोतावाः स्वाञ्छपमरु
मुमर्थं प्रज्ञातवानित्यादिनि प्रायेऽहिमतिसंकेतो ग्राह्यः सर्वत्र संभवति परवृत्त्यादानामनुल्लेखात् प्रसंगेनाग्रहणात् तद्विषय
स्यापि यतोः नुल्लेखो विशिष्टानिर्णय इत्यर्थः अथायमहं गां वध्नामीत्यभिसंधाय परकार्ये वागां वधानेति वाक्यमाकल्प्य गां वध्न
तो व्यवहारविशेषात्तदाय वृत्त्यादिविषयविशेषं निर्णय तत्प्रयोगपदस्य संकेतग्रहः एवमशाविषाणादिपदस्यापि स्यात् तत्राह न चेति।
उन्नायपरवृत्त्यादिविषयतया तु प्रमर्थः संकेतपित्रः संकेतग्राहयितः संकेतग्राहयितः वक्तुः श्रोतवा वचनात् इममर्थमभि

न्या शि. संपायमयेदंप्रयुक्तः अस्माच्छब्दादयमर्थोमयावगतइत्याद्याकारात् द्वितीयमाशंक्यनिराकरोति नचेतिकश्चित्किंचिदर्थेगो-
२५ वरोऽभिप्रायोविकल्पोवारूकः श्रोतृवीचमोदनादिभाजो अस्माच्छब्दात्किंचिदर्थप्रत्ययोवृत्तइतिसमयग्रहोनार्थप्रत्ययाच्चप
29 योपीअभिप्रायमात्रादिप्रतीतावर्थप्रमयाप्युपयुक्तसमयग्रहप्रसंगात्तात्प्रकारांतरेणावेत्याशंक्यनिराकरोतिनचेतिवाच्यइति
वाक्यात्संकेतग्रहइतिसा प्रतेप्रयुक्तेनेत्यर्थः ८ परेषामवधविमात्रस्यालोकत्वात्स्वटेसंकेतसर्वेषामादेः कतरोर्थः ८ किं मस्तोऽर्थानि-
ववासनावशादेवतैः समंसंकेतप्रतिपद्यतेकिंवासनोपनातेषुतेषुस्वकृततत्तच्छब्दसंकेतप्रतिपद्यतइतिवार्थः ८ नाद्यः प्रा
प्तादिप्रत्येकंपदार्थास्वनन्तस्यशापाविषाणादिपाच्छब्दादर्थप्रत्ययप्रसंगात् द्वितीयेत्वाहपरस्परेति स्वस्वकृतसंकेतस्यान्योन्य
मज्ञानेनपरार्थत्वपराद्यवोधोपयोगितनस्यादित्यर्थः ८ ताहृग्रासतापरोपिसंकेतिमेतयाहनचेति उपदेशः प्रवृत्तिनिमित्तवि-
शिष्टवाच्यतावोधकंवाक्यंयथापिककोकिलः अयमसावश्वइत्यादिपरंपरयासंकेतग्राहकवाक्यस्याप्युपलक्षकमिदंप्रवृत्तिनि- २५

भिन्नोपलक्षणसामानाधिकरण्येन वाच्यतावच्छेदकमुपलक्षणमिति देशः उपसंहरति तदमूरिति नैतदित्यादिग्रपिर्भिन्नक्रमे शशविषा
णादि विकल्पानां विनाशः तथाप्युपपादनया तदनुरोधेनोपेतया तयाप्यवस्तु नियमीतराभावग्रहात्तस्यापि निषेध्यव्यवहारगोच
रत्वमपीत्यर्थः शशविषाणं घटत्वादिकं नास्तीति विकल्पानामसत्त्वान्नो कारणाभावेन तस्य ख्यातिरयो व्याहस्तत्वं प्रवृत्ति-
निषेधव्यवहारगोचरत्वेनावस्तुनः अपि प्रमाणेतराभावसमत्वापाये तत्प्रसङ्गः १ ततः तस्मिन्नसति क्रमयौगपद्ययोः सत्त्वस्य व्यति
रेको विरहः ४ यतोऽधिकरणान्नास्ति विद्यते व्याविवर्तते यदन्तमाणि यावत् यदधिकरणं घतो यद्धर्मवन्तो व्यतिरिच्यते भियते तेन तत्तस्य धर्मो-
ऽस्त्येवमेकेवलमधिकरणमभावः इति मतेनाह तदभावेति तस्य यद्यधिकरणस्य क्रमेति अर्थक्रियानुकूलस्य क्रमयौगपद्ययोः क्रमा-
दिकं सत्त्वस्याप्युपलक्षणं एवमग्रेऽपि घटाभाववदिति व्यतिरेके दृष्टान्तः तस्मात् सिद्धिमाह घटाभावो यानिः तथा च घटः स्थिरो भाव
इव सपक्षो विपक्षस्य प्रामाणिक उपपद्यत इति भावः नाद्ये विकेतरेति तद्धि विकल्पस्मिन्नस्त्वादितरस्वाभावस्य प्रतियोगिवद्भावस्या

प्रा॰ प्रि॰ एतदाहृतस्वभावस्य प्रमाणसिद्धत्वात् केवलमधिकारणमसौवेत्यस्यदेतदिति भावः तत्रापि घयभावेपि- प्रसिद्धत्वेप्यवहाराभा
३॰ वइति मतस्य प्रभावस्य प्रतियोगिनः स्वाभावविरुद्धस्वभावस्य सिध्येव सिद्धश्चापाशंकत्वे घटस्यावदिति तादृपेण स्वाभावरूपत्वेन तत्
30 त्याचविरुद्धस्वभावः प्रतियोगिवतश्चाभावः प्रतियोगिसत्वग्रहे कदाचिदप्यभावस्याव्यवहारात् घटाभावोपि घटविरुद्धस्वभावः सि
द्धश्चत्वतस्मत विरोधमाह घटाभावस्येति तद्विरुद्धस्वदभावस्य तथात्व घटाभावस्य घटविरुद्धस्वभावतायास्त्वयानभ्युपगमाद-
भावमात्रस्यैव निःस्वभावरूपत्वस्वत्वाभ्युपगमात् घटभावस्येति पाठे तु घटनुपस्वभावस्य स्वाभावविरुद्धत्वानभ्युपगमादित्यर्थ
ः प्रतियोगिनः स्वाभावविरुद्धात्मत्वे प्रामाणिके प्रभावप्रामाणिकतायाश्चावश्यकत्वादिति भावः अपि च घटस्वभावत्वेन सिध्यैव
तदभावस्य सिद्धिः स्वाभावविरुद्धस्वभावत्वेन सिध्यावा आदेन चेति स्वाभावभेदस्य नियामकत्वान्नातिप्रसंगः इत्याशंकत्वे एवं भू
ताविति एवं स्वाभावाविरुद्धः परिच्छित्तिर्निश्चयः व्यवच्छित्तिरभावावधारणं तथा च घटपरिच्छित्तौ स्वाभावे तेरश्चीमे तद्घटाभा- ३॰

भावोपि सिद्ध इत्यर्थः निराकरोति घटव इति व्यतिरेके दृष्टान्तः स्वभावेति निःस्वभावत्वेनाभ्युपगमभावव्यवच्छित्तिरूपतायाः
नेस्वभावेस्त्यथावत्ताभ्युपगमविरोधादिति अथ भावपदेनात्र भावोपदेतस्य परिच्छित्तिरेवैतदभावव्यवच्छित्तिरिति रे
ह्यावपरिच्छेदेनैतदभावव्यवच्छित्तिरूपतायाः प्रामाण्यिकत्वेन भावस्यापि प्रामाण्यिकत्वमवर्जनीयं हितायंशकत्वे तत्किमि
ति तथा च घटस्य भूतलस्य च घटवत्तापि घटाभावव्यवहारप्रसंगादिति भावः निराकरोति न वैस्मादित्यादेव क्रम्यादवति घटो ह्य
तियादृगिति परमाणुपुंजो वयवीवेति सोपि घटोपि तद्विरहस्वभावः स्वाभावविरहस्वभावः तथैव स्वाभावविरहस्वभावत्वे
नैव भावत्वस्याभावविरहात्मकतायाः प्रामाणिकत्वे वा भावप्रामाणिकत्वध्रौव्यात् ननु पोर्यं घटतदभावयोर्व्यतिरेको विरो
धः वदापत्तेने वचनिरूपणे तज्ज्ञानमपेक्ष्यते नान्यथेति विनाप्यभावज्ञानं तदभावात्मनो भावस्य निरूपणेनानुपपन्नं रूपं सम
पन्नस्वत्वादिति तस्याः काल्पनिकरूपमंयते ः सर्वज्ञानेकान्तिकासिद्धविरुद्धेषु तदनुमतेषु हेत्वाभासेषु तत्रतेषु हि नपेक्षपाः

श्रा.शि. न्तः दिषु मध्ये तत्र तेषु काल्पनिकपक्षसपक्षविपक्षेष्विति: तथा चासत्त्वे साध्ये काल्पनिकयोः पक्षसपक्षयोः स्थिरभाववन्नाश
प्रागयोः काल्पनिकक्रमयौगपद्यविरहस्य हेतोः सत्त्वे क्षणिकत्वे च साध्ये सत्त्वस्य काल्पनिकराशशृंगादौ विपक्षे काल्पनि-
३(कत्वाद्व्यतिरेको गमकतौपयिकं नूपमिति भावः तादृशवन्हौ साध्ये एवं शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये एवं नित्यत्वे साध्ये वस्त्वेक
3(नियतस्येति वस्तुमात्रधर्मस्यावस्तुनि निषेऽलीकेऽन्वयाविरोधात्कल्पयितुं न शक्यत इति सूचनाय पल्लवीत्यादिरूपस्यासंप
त्तौ तयानुपसंपत्त्या ग्रसति विपक्षे सत्तो धूमस्य सत्त्वं कल्पयितुं न शक्यते विरोधात् शक्यते च न रसत्तोः पक्षसपक्षयोरसतः
क्रमादिविरहस्य सत्त्वं सत्तोऽपि च सत्त्वस्यासति शशशृंगेऽसत्त्वेन व्यतिरेकोऽविरोधादित्याह विरोधेति ज्ञातपक्षविशेषो वि
रोधोऽविरोध इत्यर्थः एकत्र धूमेन वन्हौ साध्ये उभयोर्धूमशशशृंगयोरन्यत्र क्रमादिविरहप्रसत्त्वे सत्त्वेन क्षणिकत्वे वाप ३(
क्षहेतोर्हेतुसपक्षयोर्विपक्षहेतुभावयोर्धूमेन यादृशो वन्हिस्तद्भूततादृशो यद्यवस्तुभूतमप्यवस्तुनि कल्पयितुं न शक्य

तेनेदानीं धूमत्वं क्वचिद्दृष्टम्भूतमिमवस्तुभूतमपि तद्वस्तुनि न कल्प्यते वास्तवं तत्स्वतामशक्यकल्पनमिति काल्पनिक
विपक्षव्यतिरेकविरहाद्धूमो नाग्निं गमयेदित्याह निर्धूमत्वमपीति ग्रथ्य यद्वास्तवं तत्सैवावस्तुनि संसर्गो विरुध्येत न तु तादृ
शस्यावास्तवस्यापि हेतुस्तु वास्तवेव वह्नौ वास्तवपक्ष धूमो न वास्य काल्पनिकमपि विपक्षवृत्तित्वविरोधादिति चेद्वस्तुवस्तुनोः सं
सर्गो विरुध्येतेनावस्तुनोरितु तत्र न किंचिद्विरोधि प्रमाणं कल्पनामात्रं तु वैपरीत्ये नापि सत्त्वमेव स्तुनो धूममस्य वस्तुनि जलह्रदा
दौ कल्पनेव तद्वीरं वास्तवमेव च पक्षसत्त्वादिकमनुमानोपयोगि: क्रमादसत्यातिप्रसंगात् ननु क्वचित्किंचिद्वास्तवं का
चिद्वा वास्तवमपि नियामकाभावात्कल्पनामौ [illegible] प्रसंगाद्वैतमभिसंधायोपसंहरति तस्मादिति व्यतिरेकः क्रमादिविरहेण।
स्थिरस्य सत्त्वव्यतिरेकसाधनेन क्षणिकत्वसाधनस्य च सत्त्वस्य शाश्वतेन व्यतिरेकस्य योऽर्थः [illegible] प्रतियोगयुक्तरभाविनो हि कार
णस्यापेक्षणाय [illegible] प्रतियोगिनि तद्धि लब्धाद्धि लब्धो नाशस्य स्यात् तिरस्ते च तस्मिन्भावस्योत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशः

ग्रा. शि. सपक्षवृत्तित्वाभंगात् यत्त्वैवमन्वयमिमतां लक्षणकत्वे सिद्धेपि नित्यत्वेन परैरभ्युपगतानां परमाणूनां तत्र सिद्धमिति विभाव्यते ।
३२ तदा ऽनिषेधसिद्धव्याप्तिकेन सत्वेन तेषां विनाशित्वे लक्षणकत्वं वा साधयिष्यत इत्याशयवान् नशेकत्वे ग्रस्त्वत्तत्वहइति अहेतुका
त्वे च तदुत्पत्फत रभाविहेतुत्वतपेक्षत्वे अत्रचयोयस्मक्षवभावी सत्तत्र्यमत्वतरभाविहेतुत्वतपेक्षो यथाशर्वस्य वाजस्वणस्योत्तरः
यथावाकर्मणोविभागः स्वभावीच प्रतियोगिनो विनाशाइति वस्तुतस्तेषामभिमतप्रयोगः उदाहरणमपिपरकीयसिद्धा
तभेदानुसारेण विकल्प्य दूषयति नहीत्यादि तत्स्वभावित्वं तादात्म्यप्रतियोगिता दात्म्यं नचतदात्मनस्तदुत्तरभाविस्पा
पेक्षत्वसंभवइतिभावः तिन्नपापत्वेनेति स्वभाववत्वमलापकत्वमितियावत् अलीकस्यचनकारणापेक्षित्वं विलक्षणमे
वचतइत्यलीकंइतिनियतदेशकालमितिनातिप्रसंग इतिभावः निषेध्येतिमिथो विरुद्धस्वभावत्वादित्यर्थः वैयधिकरण्येति एक
निषेधयोरैक्योक्तचिदपिविरोधासिध्याविरुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदे भेदासिद्धावद्वैतमेवस्यात् स्याद्वाजगदेवाभावशेषस्वदेशा ३२

कालयोरपि तस्याः सत्त्वादित्यर्थः ॥ ननु कालान्तरे सामर्थ्ये तत्स्वभावो भाव एव विनाश इति नोक्तदोष इत्याशंक्य तेन नत्विति सा चेति
निषेध्यं नास्तीत्यर्थः ॥ कालान्तरवत्तत्स्वभावो हि सामर्थ्यविरहेण सामर्थ्यात्मा चोऽभावादियमानो लाघवात्तस्य विनाशोऽभ्युपेय
तेऽस्य घाभिन्न एवायेनत्वित्यादि सामर्थ्यविरहो हि भेदसाधकत्वेन भंगे पर्यवस्यति न चास्यावयापि सिद्ध इत्यर्थः ॥ विनाश
स्य प्रतियोगिताद्वात्स्याभ्युपगमविरोधश्चेत्यपि द्रष्टव्यः ॥ द्वितीयेऽपि चेति ॥ देशस्यापि लक्षणिकत्वाद्देशान्तरेत्फलकं ऽभावस्या
मान्याभिप्रायेणोक्तमे चलसंतानमभिप्रेत्यापरे पूर्वमशक्तिरशक्तस्वरूपाशंकिता संप्रति शक्तिविरहरूपां तामाशंकतेऽस्य
शक्तेः कथमस्तित्विति कालान्तरेऽस्तित्वमितिशेषः ॥ कालान्तरेमिति ॥ कालान्तरेण कार्यांशक्तेः स्वकालेऽपि भावात्स्वकाल इत्युक्त
नतद्विकल्पानमितिनिर्मेतत्वं स्वकार्यं प्रति कालान्तरनिरूपितातस्याः शक्तिः ॥ कालान्तरनिधानतमिधावा स्यार्थं दूषपनियदातिक
थमितितस्य नयात्तणाकत्वांगीकारादितिभावः ॥ द्वितीयत्वाहतदेवेत्यादि तदात्मिकायाऽशक्तेस्तत्काल एव वाच्यत्वादिति ॥

प्रा॰ शि॰ भावः अभेदे कथमाधाराधेयभाव इत्यादि दुष्टं तदाधारेत्यस्य तत्कालाधारेत्यर्थ इति केचित् विपर्यये सत्यतिरेक
३२ प्रसंगः उपसंहरति तस्मादिति आत्मात्मकरूपमस्य निषेधस्यार्थः द्वितीयपक्षे तदाधारेयथा विरुद्धं तस्मादयमाशंकते अस्त्वत्र
हशिषोः ध्याहरणयोर्भागः तथा च भावस्वरूपातिरिक्तः सोपाख्यो निवृत्तिर्नास्ति पर्यवसितत्वादस्य निरूपाख्यो निवृत्ति
33 रिति नास्त्येव न ह्युपयति न न्वयमर्थाति निरुपाख्योऽपि निवृत्तिरहेतुका तदानुपपत्रस्वभावस्य लाभे वदिति तत्र भेगासिद्धि
रिति त्वाभिप्रायः सचेति निरुपाख्यत्वमेवासिद्धमिति भावः कपोलः कृतः सोपाधि तत्संयच्छस्य घट विहृते देशकालसं
बंधनियमो नास्तीत्यर्थः घटनिहते देशकालसंबंधनियमनिषेधो हि किं विशेषणस्य संबंधांशस्य निषेधः किं वा विशेष्य
स्य नियमो नास्य श्चायं विहृणोति नन्वेत्यादि द्वितीये नाह सर्वं चेति घटनिहते निरिपत्रषध्यते प्रथमो घटनिहते देश
कालसंबंधस्य निषेधः किं वा घटनिहतेः नाद्यः निहते देशकालासंबंधित्वेनाविरोधित्वात् घटस्य सार्वत्रिकत्वसदातत्वप्र ३२

संगइति द्वितीयोपि निवृत्तेर्निषेधोवाच्यस्तस्येति विकल्पस्वरूपयति सायमिति भावेति विकल्पविषयस्यगुणत्वेनाभिधान
मित्यफलकत्वसूचनाय निवृत्तिस्वरूपतिनुक्तिपर्यवसायाभावप्रतिषेधोवेत्यर्थः निवृत्तिस्वरूपमर्यसत्वेतासत्वतियोगिक
त्वभावोदेशकालयोःसंबंधःस्यन्नतिएमयेथनतिनिवृत्तिस्वरूपमलीकत्वेनिरुपातेरित्यर्थस्त्वनयुक्तः वक्ष्यमाणसदातनत्वप्रसं
गासंगतेः भावप्रतिषेधेनकाविकत्वकादाविकत्वप्रतिषेधेननिवृत्तिस्वरूपनिरुक्तिरित्यर्थःइत्यमे· तद्द्वित्वप्रथमयत्स्मा
काविकत्वादिप्रतिषेधस्वरूपत्वाभावात् सदातनत्वेतिसार्वत्रिकत्वस्याप्युपलक्षणं निवृत्तेरिति सदातनत्वेनादिकमनुष
ज्यते तस्याधीनप्रविशद्वेनयदितनुनरभावस्यसमुच्चेयं तत्राहविरोधादिति अप्रसिद्धेरिति अप्रसिद्धेरित्यर्थः अथायिताद्धे
त्वेतरमात्रंसमुच्चेयंप्रविवक्षितत्वविशेषंतत्कार्यत्वमात्रंवाहेतुविनाशयेनाशंकनेयत्किंचिदिति तद्धाक्तिकार्यत्वस्यसंपेक्ष्यत्वाति·
रेकतयातत्सामग्रीकार्यत्वेहेतुकार्येपरामर्शनायाचतद्धाक्तिसामग्र्यानन्त्रवद्यान्निमन्तुमस्मात्मद्देनतत्पक्षयमेतामिमाह तदा·

प्रा. शि.
३४
34

त्वादिना यस्याव्याप्येतदतिरिक्तेति तदुक्तरभाविपर्यं यथासामग्र्याऽयज्ञमयत इत्यर्थेप्येवमेव केचित्तुः यथाश्रुतसैन्यस्याधिका
र्येऽस्यादेश्यानुरोधादिनाऽकारणानपेक्षत्वमेवाहेतुकत्वं वर्णयन्ति तद्वुक्तं नाशोऽत्यन्तनिवर्त्ततो वै नाशिकस्यैक चिह्नपि वस्त्वति
नप्रसिद्धं स्फुटत्वविरोधव्यभिचाराणां वतता दास्यत कार्यत्व तद्व्यापकत्वानां तच्चैतन्नाशोक्तनमनुचितमित्यपेक्षितं यव
हृतेनैवस्यावर्कर्त्तव्येन द्विरहत्नूपत्वादिति तत्कार्येस्य द्विरहत्नाद्विनाशस्त्वभयसंभवनियमत्वादिति भावः विरहस्वरूपोति विर
ह्वायययभावः स भवतामलीकश्च तिकथ्यतत्त्वाः नावस्त्वनः कार्यस्य सदसतोः संभवो निषेधात्तत्राश्यत्वाधिकरणस्वरूपः कु
घंतेनैवतत्स्वताः साधारण्येवेत्यर्थः समहीति सहितीयः कार्यस्य तद्विरहरूपत्वरूपः तेनेत्यस्यपलभ्यमानावेमादयः पटस्य वे
कालानेभ्यो भिन्नाऽस्यर्थः पटस्येति तथाऽमनानामेवतेन्तनोपटत्वात्तेषां वैसो साहश्येन भेदाग्रहणजन्यत्वाग्रहेणनविना
शावयवहारस्यार्थः विसभागेति समानाः सदृशाभागाः संतानिकायस्याः साधर्म्याः सभागाः विसदृशाः संतानिको चविस ३४

भागाकाशंभगारादिसंतनावंगारादिजन्मनिर्भागादिविनाशाप्यवहारणकार्यस्यविनाशानस्यितोस्यभागसंततावप्येकार्यमेव।
विनाशानेनकल्प्यतेबाधकाभावादित्यर्थः एकत्रबाधकबलादतिरिक्तेविनाशेसिद्धेविसभागसंतानेपितथैवकल्पनामिसा।
शय्यवात्बाधकमाहयदिहीतितंतभिन्नाभिन्नविशतियत्नावपिद्रव्यपक्षवस्त्रावत्सर्वाननुभवसिद्धपरोक्षमस्भवितव्यंचत।
स्यावयपकादाविकस्मसत्तोविनाशेनस्यचेदतिरिक्तःसिद्धमाहितो अथतंतमालामात्रंकिंवानातद्विशेषः आद्येकथमिति।
नतदाश्रयइतिस्वमतेनतदात्मकइतिपरमतेन द्वितीयेपटोकालेप्यस्येवेति पटाकारेभ्यस्तंतुभ्योऽन्येवातदुत्तरकालीनास्तंतुमा
लेत्यर्थः इतएवेतिवर्तमानतंतुमालायाःपूर्वकालीनतंतुमालायाहृत्तेपटनाशात्मकत्वेसिद्धेभेदसिद्धिःसिद्धेवभेदेतत्त्वि
द्वितीयार्थः एवमनन्तरतंतुमालायाःपूर्वतंतुमालानिवृत्तित्वे नत्वेवमपिसंदेहेनबाधकबलमनन्यथासिद्धमाख्यातमादिउपल
न्नाणेवेतत् सिद्धावप्यसिद्धानन्तरमपिपूर्वंपटोहियाहशस्ताहशोभवतस्त्वेतेततावत्तंतुभ्योभिन्नत्वेनतज्जन्यत्वेनचनवतथापित

ग्रा॰ शि॰
३५
35

तद्विनाशाद्बुद्ध्यपदेशोऽभवत् ॥ भवतश्चानेनमालायाः पूर्वं तेन निवर्त्ताभिमतेन नश्यमाणो ऽनश्यमाणो वा पटजन्मनो ऽभावा-
त्तन्निवपटजन्मनोन्तरे घटस्य नाविनिसिध्यति कार्यान्तराभावाः पूर्वभावस्य विनाशः इत्यर्थः ॥ सभागसन्तानेकार्यस्य विनाशिने वाथ
कोन्तरमाह अपि चेति सामान्यवत्त्वेन विनाशत्वेनैकतोमन्तसामान्यस्य विरहो ऽन्योन्याभावः ॥ स्वभावो यस्य सतथा तेन विना-
शत्वावच्छेदेन तेन सामान्यभिन्नत्वेन सामान्याभिन्नो वेति विकल्पार्थः आद्य इति तत्सामान्यभिन्नत्वावच्छेदकत्वं पचतस्तद्धि
शेषत्वायोगात् नमनालसामान्याभिन्नत्वावच्छेदकरूपनीलत्ववन्नालस्मनीलविशेषाभावित्वमहेतीत्यर्थः विरोधो भेदः ॥ द्विती-
यो भस्मादिलक्षणविसभागसन्तानीयत्वेन विनाशः ॥ कथं तेन सामान्यविरोधात् तत्सामान्याभिन्नत्वावच्छेदकत्वं पवतस्तत्सामा-
न्यभिन्नत्वायोगात् तद्धि नालसामान्याभिन्नत्वावच्छेदकनीलत्वपालिनीलेनालसामान्यभिन्नमित्यर्थः ॥ नीलपीतादिवत्
तत्तद्विनाशयोः ॥ सामान्यतो न विरोधः ॥ पि तद्व्यक्तिविशेषयोरेवेति नन्वेतद्विनाशस्य तेन विशेषत्वानुपपत्तिरित्याशंकते विशे- ३५

ऽपवेति यथा भवतां जन्मविनाशिनोरस्माकं वा कलशांकुरकवेद्रूपयोः। सामान्यतो न विरोधो नाप्यविरोधः। क्वचित्समावे
शात्समिथ्योव्यभिचारस्य दर्शनात् तथा तेन तद्विनाशयोरेणीमभ्युपगमेऽस्मतरं तेन मादाया नुगतं तेन विनाशव्यवहारान्नु
पपत्तिरित्याह ऋतोमितीति नन्वनतं तत्सामान्यं न तन्तमात्रं वा तेन विनाशव्यवहारनिमित्ते ग्राह्ये तेन भस्मनोर्थभिचारात्
परं तत्समभागो विसभागो वान्तकार्यसंतान एव एवमस्त्वायातीति चेत् न संतानस्यापि उद्वचनात् न तु तं तत्तादि सामान्यसा
लीकत्वात्पारमार्थिकोऽनुगतं तेन विनाशव्यवहारश्चापायेनापि कं ते सामान्येति अपि कारादविरोधप्रसङ्गस्येति न
स भेदसिद्ध्युपयोगिनो विरोधस्य तदाश्रयत्वात् सामान्याश्रयत्वात् सामान्यमनुगतो धर्मः। द्वयमर्थः एकमात्रवृत्तिर्धर्म
योर्विरोधो नाश्रयभेदमपेक्षते नापि कार्यद्वयः। अपेक्षते तेन तस्मिन् विरोधानुभावनम् न नैकमतः। सामान्ययोः। सामान्याव
च्छिन्नयोर्वाश्रयान्तरे विरोधापेक्षीत व्याः। न चेदलीकत्वान विरोधोपयोगिनं तद्द्विविरुद्धधर्माध्यासेन भेदसिद्धेः।

व्या॰ वि॰ ३९ 36

द्धिरिति ननु यथा भवन्मते अननुगतानामेव तत्तद्विनाशानां तत्तद्विनाशत्वेनाननुगतानामनुगतत्वेन विनाशत्ववच्छेदकत्वमिति न

था स्माकमपि सरूपाणि विरूपाणि च तत्तत्कार्याणि तत्तत्कार्यत्वेन तत्तद्विनाशत्वेन वाननुगतानि । यथा च भवतो विशेषतो वि

रोधे ऽपि सामान्यतो न तथा ममास्माकमपीत्याशयेनाशंकते नत्वित्यादिना पटान्तराभाववान् पटो न तु भिन्नः पटाभावो वा

स्वप्रतियोगिपटविरोधात् स्वप्रतियोगिना पटेन सह दैशिकत्वेनाविरुद्धत्वादिति संसर्गापककालावच्छेदेनैकदेशवृत्तित्वं सप्र

तियोगिनो नास्त्यभावस्यानभ्युपगमेनेत्यपाहेत्यनाहुः प्रतियोगिविशेषितसामान्यतत्तत्सामान्यतः प्रतियोगिविशेषाभावस्यले

पत्तेनानो चानन्तत्वेन तद्विनाशानां यो विरोधाव धारणादिसर्गाभावत्वाभावत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गादिरूपेणाप्यदान्या

दीति दिग्दर्शनं तादात्म्यविरोधित्वेन तत्सर्गितविरुद्धे इत्यर्थः विरोधित्वं सहानवस्थायित्वं ननु यथा जन्यत्वेन कार्यतावि ३९

कृतादिनाभावत्वेन्तत्तत्प्रागभावस्यापि सजातीयोपसंक्रमितत्वमर्थः तथा तत्प्रतियोगिनामपि योग्यत्वमुपदर्शितम्

मिथोऽत्यभिचारिणोऽपि समावेशः इति चेदेवमपि रूपीयादितं तस्या देशप्राथमिकादितं तोऽस्तीयविसमागसंतानोत्पादे च प्रा
थमिकसंतानस्य विनाशावश्यकत्वारोन्नस्मात् न नन्वस्य विलयात् सर्वपर्वतत्वेनानातिकलहदीयस्य विनाश इति चेत्सं
तानस्याद्वर्धनादित्वात् चलसत्वनीरूपातिशालित्वस्य रूपेऽपि देशोदेशान्तर भेदेन विलीनस्य प्राथमिकस्य विनाशस्य वश्यावश्यकत्वाश्र
यणात् अनन्तत्वानातिकात्मविनाशात्मकल्पनामयेत्वाकस्य वविनाशस्य कल्पनायामप्यनात्वाच्च अथैवमनेन घटध्वंसी
नामभावत्वकल्पने गौरवाद्घटसामान्याभावस्याप्यभावो निरूप्यते इति चेन्न घटध्वंसे घटाभावस्याग्रहादभावस्याप्यवश्यत्वाच्च ।
घटत्वेनानुगताद्घटध्वंसरूपस्य तदभावत्वेन स्वीक्रियते एवमन्योन्याभावानां प्रतियोगितावच्छेदकापर्यवसानमिति भवा
यिताभावप्रतीमतुयोगाद्भावस्याप्यतिरिक्तस्यैवाभावो न चैवमनवस्थाः तयोः परस्परविरहरूपत्वांगीकारात् ध्वंसप्रा
गभावयोरपि प्रागभावध्वंसाविरूपैकदेशिनः अन्योन्याभावस्याप्यन्योन्याभावत्वे नवस्थाभयात्तादात्म्यपानसदधिकरण ।

ग्रा. टी.
३२

रूपेऽनुगतइतिस्वतात्स्वरूपोवास्वाक्रियतइति बाधकमाशंकतेनन्वितिघटाभावेघटध्वंसेतद्ध्वंसीत्यस्यपरंपरयेत्यादिः तथा
चघटध्वंसकालेपिप्रतियोगीघटःस्यादुपलभ्येतवेतिभावः भावांतरमेतिसूत्रसमनातायस्त्वविरुद्धजातीयत्वेभावत्वा
भावत्वाभ्यांप्रतियोग्युपलक्षणेनप्रतियोगिमदन्यत्वेनवाः भावत्ववत्त्वारेप्रतियोगिसमपितत्वसत्वतः तस्यापिप्रतियोगिनः
सद्भूतस्युद्भूतः कुतश्चिदन्यतादिस्याद्धात्वसमावेपति प्रतियोगिपाघावरत्मतेननुयात्स्वद्वारेऽप्युद्दाप्रतियोगीपा-
तिकातीनेतदनुपदृभिः अनुगतचानदन्यत्वंविमाःभावेनद्वेष्टचमितिभावः अभावेअभावान्तरंनिरस्यतिअभावस्या-
ति अभावेघभावान्तरत्वनत्वावदविरुद्धस्वभावेनाप्यधिकरणस्वरूपेणाःभावत्ववदात्मजननेप्रतियोगितावच्छिन्नदाप-
त्यासीकार्ये अभावस्यविरुद्धस्वभाववत्वेननतद्योगात् नाप्यनुभावत्वत्वानदसिद्धिःनाप्यभावत्वत्वसत्वयात् अभावा
न्तरोपगमेऽप्यभोक्तत्राश्रयत्वक्रमेणानवस्थानामन्तत्प्रसंगेनलाघवादात्माश्रयस्योपगमात् एतेनघटाभावोयदिघटाभा ३२

ववान्मसाक्षात्वान्मादित्यादे तर्कस्यापाद्यादकारित्वाभावादिति बाधकांतरमाशंकते भिन्नाभावेति न तु कार्यैत्यादेश्च
कारणं निवर्तनेन घटोत्पादे पटनिवृत्तिप्रसंगादतः कार्यमेव विनाशश्चाश्रयणीयत इति भावः भिन्नमात्रस्य कार्यमात्रेयं
विनाशबुद्धिव्यवहारयोरभावात्कार्यविशेष एव विनाशश्चाश्रयणीयत इत्याशय एवा निराकरोति नेति बाधकांतरमाशंक
ते खल्वतद्धीति जन्मनश्च तिजन्मव्यापकस्योपादानत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य जन्मनो निवृत्तिरिति धर्मिग्राहकेति घटादे
र्विध्वंसस्यापि जन्मनाप्यापत्तिसिद्धत्वादिति भावेति भावत्वनत्वमेव सोपादानत्वनियमादित्यर्थः परेषां तादात्म्यतद
त्पत्तिभ्यामेव व्याप्यत्वग्रहात् व्यापकत्वमपि तदात्मकत्वकारणयोरेव स्यात् तेन च ध्वंसः प्रतियोगिनाम्नेति संयोगबाधादिते न
चाश्रितिपोगिकारणमिति ननु च तद्व्यापकत्वग्रहस्य तादात्म्यादित्यादि साहित्यनियमो हि देशतो वा स्यात् कालतो वा
देशोपि संयोगी वा समवायी वा नाद्यः घटे हि जातस्यापि प्रागभावे विनाशोपगमात् ततः आश्रयविनाशेपि विनाशोपगमा

प्रा० श्रि०
३८
38

त् द्वितीयेनाह विरोधिन इत्यादि विरोधकालानवस्थायित्वं चनस्याविशिष्टस्तियोगिनोपदात्तत्र विरहेणापि विनाशात्तनक
तेनदीपावज्जावंशनिबंधकादिवशान्तदसम्भवदिति विनाशान्न जन्ययेदिव्यमनोपि भावः कश्चिद्विनाशस्यात् नचैवं प्रतो
तोत्पन्नस्य तत्र विरहेण विनाशान्तनकत्वमिति तदिदमत्यन्तम्भावानो विनाशनियमात्सिद्धो नसिध्यतीति तत्सिद्धिरवश्य
मपेक्ष्यानन्यथा नान्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावानां सहकारिणां सर्वत्र समवधानेनैव साध्यसिध्यतीत्याशयवानाह पतेने-
त्यादि प्रतिबंधेति प्रतिबंधेन वैकल्यस्येत्यके प्रतिबंधवैकल्ययोरितिपरे चरमः पदोः भावत्वमेव ध्रुवभावित्वमिति जन्म
विरहेत्वपदविरहः सत्वं न सिध्यतीति तत्साधयति तथात्वेति विपक्षेवाधकमाह जातोवेति प्रागभाववदिति अभाववत्वेदे
तोध्वंसोविनाशित्वेव्यपदेशे दृष्टोतः अजातोवेत्यादीति विपक्षेवाधकं भावावाच्छिन्नत्वादियथायोगं पदमन्वयम् द्वितीयं जा
तत्वेन विनाशित्वे विनाशित्वेन वजातत्वे साध्ये साधनाव्यक्ति साध्यव्यापकस्य भावत्वस्योपाधित्वात् तत्र तयोरप्रयोजकत्वं । ३८

विनाशित्वस्य च सोपाधितया जाततत्ताव्याप्यत्वेन जाततत्ताभावो विनाशित्वव्याप्य इति तस्य प्रयोजकत्वे विपक्षबाधकयोः स्वा-
प्रयोजकत्वेनाजातत्वेजातत्वेवाभावत्वस्य प्रयोजकत्वं प्रागिति सोदि प्रागभावस्य जन्यत्वे साध्यत्वे यद्यपि सत्त्वोपानबाध-
स्तस्याजन्यत्वग्राहकत्वान्न तथापि प्रसक्ततः प्रसिद्धस्य प्रागभावस्य प्रागभावान्तरकल्पनायामनवस्थानादजन्यत्वसि-
ध्यापमत्त्वबाधयोःऽभिहितं ध्वंसस्याजन्यत्वे साध्ये तज्जन्यत्वग्राहकप्रमाणबाधः केचित्तु जाततत्त्वाभावे ध्वंसप्रागभावयोर्विना-
शित्वाविनाशित्वानुमानमसंगतं तत्र प्रागभावस्याविनाशित्वे प्रमाणबाधो दर्शित इत्याहुः प्रागभावस्य जन्यत्वे तत्त्वे ध्वं-
सस्य च विनाशित्वे पश्चात्कार्यसत्त्वप्रसंगो ध्वंसप्रागभावानाधारकालस्य प्रतियोगिमत्त्वनियमादित्याहुः प्रागिति श्चनु-
भयोति यथार्थोः यथार्थयोः मेयत्वमभावत्ववदिति यथाभावस्य प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभावविरोधित्वं तथा ध्वंसस्य प्रतियोगि-
प्रागभावयोः प्रागभावस्य च ध्वंसप्रतियोगिनो विरोधित्वमित्यर्थः ८ न चैवं ध्वंसप्रागभावपरंपरयोरपि भावविरोधित्वान्नोत्पन्न

प्रा॰ शि॰ नानेति वाच्यं अनेकानेकान्ताहृषकल्पनामपेक्ष्य लाघवेनानयोरेवानेकत्वानादित्वयोः कल्पनायामप्यनन्ताताबाधकानव-
३९ तारेयि विनाशाथकेनार्थसिद्धिर्मानाभावेन दृश्यतिकृत ॥ पुनरपि तिङन्तं प्रत्यभिज्ञानादिति पूर्वापरकालीनाभेदावगाहि
प्रत्यक्षमेव स्थैर्ये प्रमाणमित्यर्थः ॥ अर्थापत्तिप्रमाणापत्तिं क्षणिकत्वेति क्षणिकत्वेऽनुगतगवादिव्यवहारस्यानुप-
39 पत्तेरित्यर्थः ॥ निश्चितार्थव्यभिचारेज्वालादिप्रत्यभिज्ञासाधारण्यात्प्रत्यभिज्ञानत्वेन प्रामाण्यप्रयोजकं न चाव्यतत्प्रयो-
जकान्तरमेवास्तामहं इत्यादेरलक्षणेति अव्यभिचारो यथार्थत्वं विरुद्धधर्मसंसृष्टविषयमपि संदिग्धाप्रामा-
ण्यमितिशंकते एवंभूतमपीति तादृशमपि निश्चिताप्रामाण्यमित्याशंकते निषेधकेपेति आश्रयेति यथालोका-
नुभवमेनतत् वस्तुतस्तु प्रत्यक्षस्य वह्नेरवयवक्रियादिक्रमेणनाशो वक्तुं तरस्य तत्कारणाभावादनुत्पादः ध्रुवपवा- ३९
नां विसंवेध स्वभावतात्वास्य विनाशोऽनवस्थानानुभूयमानपरिमाणभेदसिद्धइति भवत्प्रामाण्यप्रयोजकं विरुद्धय।

र्मासंस्पृष्टविषयत्वेन तत्तत्समकृतत्वस्याशंकितेऽभविष्यतीति प्रतीतेरिति न प्रतीतेः स्वरूपं विरोधो यथा र्मिष्ट सर्वमस्तु येषां तेन तथा
कारणादीति आदिपदेन कार्यस्य संग्रहस्तस्यापि चरमसामग्रीनिवेशिकारणव्यापकत्वात् व्याप्यसमनियतत्वेन हेत्वादे
र्जलत्वादिव्यापकं विषमव्यापकं तस्यैव रव्यतादिलक्षणभागं विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वे यद्यपि प्रत्यभिज्ञानस्यापि हेतुत्वे
न तत्तिर्यगप्रागभाववद्वैयर्थ्यात् तथापि तस्मात्स्वव्यभिचारितया विशिष्टस्योपादेयत्वे प्रथमोपस्थितत्वाद्विशेष-
णस्यैव हेतुकरणस्वचितमित्याशयः नदेवदशापति विवादेति ननु क्षणिकोऽपि भावो नाभिधत्ते एवं तस्माद् तत्राह
कालभेदपीति उत्तरकालीनो भावः पूर्वकालीनात्तस्मान्नभिद्यते तद्विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वादिति प्रयोगार्थः सर्वभावा
नां क्षणिकत्वे तन्मध्यासिद्धानेककालानुगतत्वगवादिव्यवहारानुपपत्तिः क्षणिकत्वं साधयतीत्याह क्षणिकत्वेति अ
नमध्यासिद्धानुगतत्वव्यवहारकल्पनागौरवैः नागतत्वासिद्धान्त क्षणिकत्वबाधादत्रास्थिरत्वेनमध्यः कतत्सिद्धिरत्रापि कश्चित्

ग्रा.शि.
४.
५०

शब्देति अनुगतधर्मावच्छिन्नसमयनियमग्रहाभावान्न प्रवृत्तिकयोः प्रवृत्तिरेव शाब्दलिंगयोरंतरेणानुगतधर्म्मी तथाग्रहीतेष्टत्वजन
कज्ञानताघटकं रजततादिन्यर्थंमनुल्लिख्य प्रवर्तयतो विकल्पस्यापीत्यर्थः शाब्देन लिंगेन च विकल्पः सम्यगर्थः सम्यगपि कश्चित् वास्तवार्थेति·
विज्ञानवादे विज्ञानानां स्वरूपमात्रसात्त्विकत्वात् स्वेनान्यस्याग्रहणाद् नैकत्वाणाघटितम् तिकयोः स्वैरूप्यां स्वैर्ययोः केनाप्यनुल्लेखा·
त्काय प्रसिध्यादिवादस्य वा सभवादिसर्वं शून्य एव वा स्वार्थमप्युपतस्यैव स्वैर्यविवादवास्त्वारजतादिसमे तत्तद्यनुगतरूपआका·
रो वेति यद्यपि विकल्पानामप्यनुगतो नालं तादिराकारो ऽतघा वृत्तिरूपत्वाद् अलीक एव तथापि वास्तांतरभेदेन दृष्टो विकल्पः
विकल्पविषयानुगतधर्मस्यालीकत्वं किं विकल्पेनैव ग्राह्यग्रहणे तेर्कि वा मानांतरसिद्ध्याये नहीत्यादि द्वितीये शंकते अत्येति नि
वृत्तेरलीकत्वं मानांतरसिद्धमिति भावः अन्यनिवृत्तेरन्यस्याभावस्य विषयत्वे ऽस्याभावस्यवास्तवत्वापत्तेः किं प्राथम्येन निवृत्तिविशेष· ४.
णान्नधावा ग्राघेनदीति विकल्पस्य विषयविशेषस्वरूपमात्रतायामपवः तदन्यभावा वा विकल्पो रामानां नवानग्निनिवृत्तिं ग्रसमीति वि

कल्पोऽपि तत्र ग्राह्य इत्यभिमानीति भावः । एतेन द्वितीयं शङ्कते तृतीयं शङ्कते यद्यपीति निवृत्तेर्निवृत्तिविशिष्टस्याप्यभावेन निवृत्तेरस्फुरणे
ऽपि तद्विशिष्टस्फुरणमेव तत्सिद्धिरित्यर्थः । तथेत्यादि विशिष्टस्यातिरिक्तस्याभावेन न विना विशेषणं विषयत्वं विशिष्टविषय-
त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । भवेदेवं यदि गुणो गोत्वाद्यात्मेति स्फुरणे स्यान्न त्वेवं किं त्वगौरितीत्याह हेतेति चेतसि विज्ञाने असत्ताभावरूपनिवृ-
त्तिभाने दोषान्तरमाह नचेति अन्यनिवृत्तित्वेनास्फुरणात् पटार्थिशब्दे लोपटत्वेन प्रतीतेरेवं दृष्टत्वाद्भिन्नातिरिक्तपटत्वमनुगता-
नतिप्रसक्तस्य पटनिवृत्तित्वादौ निरूपणत्वाद्युक्तैवमिति भावः । अन्यनिवृत्तेरस्फुरणे गोपदादस्य साधारणप्रतीत्यापत्तेर्विप्र-
वृत्तिप्रसंगः इत्याशङ्कते निवृत्तेरिति यद्धर्मविशिष्टे यस्य पदस्य संकेतग्रहस्तत्पदात्तद्धर्मविशिष्टस्य प्रतीतिरिति गोत्वविशिष्टे च गोपदस्य
संकेतग्रहात् ततो गोत्वविशिष्टस्यैव प्रतीत्या तेनान्यथेति निराकृतं ते भवेदिति गौरिति गोरेव गोत्वविशिष्टः स्य तस्य तद्विशि-
ष्टेन तद्गोत्वविशिष्ट इत्यर्थः गोत्वविशिष्टस्य प्रतीतस्यैवान्यथात्वव्यावृत्तस्फुरणे कथं ततोऽपि नियम इति चेदत्राह अन्यथेति अगो

ग्रा शि· व्याहतेऽप्यनस्य व्याहतिनो व्याहतिः क्षम्यत इति न वा आद्ये नियमनतादिति द्वितीये निवर्त्यैति स्वरूपेणैव भिभान्निवृत्तिर्भासते
५८ तेन प्रवृत्तिनियम इति यदि तदा विधेरपि तादृशस्यैव भावान्नियमो भविष्यतीत्यत आह स्वरूपेति व्याहतेर्निःस्वरूपतया त-
त्र स्वरूपभेदो न संभवति किं तु सामान्यत एव व्याहतेर्विधिस्तु सस्वरूप इति तस्यैव स्वरूपभेदः स चाम्नायोक्त इति स्वरूपभिन्नस्य
तस्याथानेऽप्रमापोहभातमित्याशङ्कते स्वरूपेति स्वरूपभिन्नो विधिरवास्तवो भासतां वास्तवो वा । आद्ये अलीकेति अलीक-
स्य निःस्वरूपतया स्वयैवोक्तत्वात् सस्वरूपत्वेन त्वलीकत्वव्याघातः स्यादतस्यैति स्वरूपविधौ सस्वरूपताभ्युपगमः द्वितीयस्यार्थः द्वि-
तीये स्वलक्षणस्येति स्वलक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रवेद्यतया स्वयाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ अस्माकं तु विकल्पविषयस्यापि सामा-
योऽस्त्यालिङ्गितोऽपि विधेः स्वरूपेण स्फुरणं न विरुद्धमिति भावः ॥ अपि च गोऽपोहाद्यव्याहतिभाने किं गवि सत्त्वं किं वाऽश्वेतरस्या- ५८
वायत्तासंग्राहित्यनेकमपीत्याह अपि चेति गोशब्दात्प्रत्यक्षतश्च प्रतीतेन गविसत्त्वं तेनाप्येतस्या गोशब्दार्थत्वादिति यास॰

सन्निकर्षाद्व्याप्रतीतेः ॥ प्रवृत्तौ प्रवृत्तिविषयप्रमाद्व्यस्यापि हेतुत्वात् यदा तिंद्रियसन्निकर्षोद्बोसाधारणकारणमस्म उपलभते
तदा गवाणकया प्रवृत्तफलेस्वेपि तत्रागोरत्वो न्याभावे प्रतीत्यनिवर्त्तते यदा तयोरीतिरिति भ्रान्त्यति तदा प्रवर्त्तत एवेमर्थः विशे
षणांतावदितरव्यावृत्तिबोधजनकं विशेषणं जन्यावविशिष्टबुद्धिरेवेति तस्यामवधपमितरव्यावृत्तिर्भासते इत्याशंकते स्यादेत
दिति अवच्छेदकत्वे विशेषणत्वे विशेषणं हि नागृहीतं नाप्यगृहीतविशेष्यसंबंधमस्या वृत्तिबुद्धिंपाधत्ते परं तु विशेष्यगृ
हीतसंबंधं स एव चग्रहो विशिष्टबुद्धिस्तद्यानाद्वपश्चात्तनीतरव्यावृत्तिबुद्धिरितिघ्रपितत्वे तथापि विधिस्फुरणमात्रेणे
वसंप्रति कृतार्थो कथमित्याशयवानाह प्रस्तुतं तावदिति अवच्छेद्यावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणयोरविच्छिन्नेतितरव्यावृ
त्तिबुद्धिः ॥ अपि च पक्षि वि दितरव्यावृत्तिरिति प्रसक्ता यावदितरव्यावृत्तिश्चयावच्छिन्नेण न वगतो दुरवगमा न च सर्वेषामितरेषां प्र
तिक्षिकरूपेणापत्वादिना वा भानं जन्मनो सहस्रेणापि शक्यं न वा भवतो भाविकमपत्वनादिकं तद्रूपेण प्रतीतानां वा ग॥

श्रा शि· ५२

वो विकल्पस्य वा मनयाप्युपस्थानमप्रामाण्यं मेयत्वादिना वोपस्थितिर्न भेदनिरूपणत्वमा प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियो
ग्युपस्थितिं विना तद्भेदासंभवात् यत्किंचिद्धर्मेण तत्तद्गवान्तरसाधारण्येन गोमात्रे तत्तद्वैत्वभाने वा गोत्वेनाभाविकमनुगतरूपेतत्त्वमिप्सा
ह नवेति निषेध्ये निषेधप्रतियोगिनि अथावेतरेतरत्वमेव गोत्वं तत्राह न वेति निषेध्यान्तरं गवेतरत्वरूपनिषेधविशिष्टेनाङ्कं
भिन्नस्य गोरूपोहितगोनिषेधात्मकस्य मधु नत्र गोरेव वक्तव्यो नत्वाहृयः प्रतिषिध्यमानेऽस्ति संकेतश्रुति अगोव्यावृत्तो गोपद
वाच्य इति वाक्याद्वा पदशक्तिग्रहणाः नत्वाक्यमहत्तिस्य गोपदशक्तिग्रहीतियद्यप्यसाधारणाश्रयः तदा गो गोपदवाच्येऽत्रापि
मस्मात् यदि च प्रत्यतादिनोपस्थितेगोत्वविशिष्टे व्यवहारादयं गोपदवाच्य इत्यादिवाक्याद्वा संकेतग्रह इति मास्तोऽस्त्वाश्रय
स्तदा तथैवोपस्थितेरावेतरायोटेतत्तप्रवस इति संचारपरीहारो ज्ञानश्रियाज्ञानधने ज्ञानातिरिक्तपदार्थानभ्युपगन्त्रा वा ५२
हितेनार्थः श्वविष्यलीकमिति कोऽर्थः किं विधिस्वरूपमलीकं किं विधित्वेनारोपितं किं वाऽसद्दितं विरोधिभेदकमिति अथ

ह्याघ्रानादिति स्वरूपमाहत्याश्रनुगतस्य विधेर्लौकिकत्वमिति चेत्किमेतद्रूपव्याहृत्या रूपमात्रव्याहृत्या वा। आद्ये तदिति द्वि-
तीये स्वरूपमात्रेति द्वितीयं शंकते विध्यंशस्येति। स्वलक्षणरूपो विधिरारोप्यते सामान्यरूपो वा आद्ये स्वलक्षणविषयैरिति तत्वप्य
द्रश्यतिशेषः द्वितीये सामान्येति तेन हि पूर्वविदपि कश्चित्सामान्यरूपो विधिरूप्यते भवतायद्वारोप्येतेति तत्र व्याचारोप्यासंभवाल्लौ-
केभासमानेन तदीयमेव विधित्वं वाच्यं तथा च विरोध एव स्याद्रूपविशेषादिति। तृतीयं शंकते भेदाग्रहादिति। अभेदव्यवहा-
रो हि व्यावर्तकेन रूपेणानुपस्थितयो रूपस्थितयोः साधारणेन भेदाग्रहात्संभवेत्। न चेह तत्संभवः स्याद्गृहमाभवेदपीत्यादि।
निषेधरूपत्वे विधिविलक्षणरूपतोऽभयोरिति भवतामिति शेषः। निरंशतया निर्धर्मकतया प्रकारान्तरे साधारणरूपे अत एव
विनापि साधारणं रूपं उपस्थितयोर्भावत्वेनैक विधित्वनिषेधत्वाग्रहेणाभेदव्यवहारः स्यादिति नास्ति स्वतो विलक्षणतोभयोरिति वि-
कल्पो विधित्वनिषेधत्वयोर्द्वैतवता तत्रानभ्युपगमात् न वतयोर्निर्धर्मकत्वादित्याह अप्रथमानेति निर्धर्मकयोरपि तयोः काल्प-

ग्रा शि० नित्याभ्यामेव विधित्वनिषेधत्वाभ्यां सह काल्पनिको धर्मधर्मिभावो भविष्यतीत्याह काल्पनिकस्येति स्वांशांशिभावो धर्मध
५२ र्मिभावः अत एव नित्यविशेषदर्शनग्रस्तत्वादेव मूले भेदाग्रहे तदधीनत्वात्कल्पनायाः अथ नित्यविशेषदर्शनग्रस्तत्वेनास्त
त्वपि भ्रमः अस्तत्वात्कपनीतस्य विधित्वस्य निषेधत्वस्य च विधौ निषेधे च ग्राहको विकल्प एव विशेषदर्शनमतस्तद्विरह-
दशायां भेदाग्रहो न विरुध्यत इति चेन्न विधिर्विकल्पासंस्पर्शी दुःखत्वजातिनिरासात् गोत्वादिवत् प्रतीयमानस्य विधि
त्वस्य वास्तवत्वे बाधकाभावाच्चेति प्रकारान्तरेण वास्तवविधिस्फुरणं साधयति साधारणं चेति साधारण्या बहुतरदे
शकालसंबद्धतस्य अलीकस्य काल्पनिक इति कोऽर्थः किं कल्पनोपाधिकः तथा वस्तुधर्म एव बहुदेशकालसंबद्धः क
ल्पनया भासित्वादोऽनुपपन्न इति अथास्मदीय एवायं कल्पनाया विषय इति आद्येऽपि सर्वथा विषयित्वं कृत्रिमत्वं वा नायोगो नादि- ५२
नानादेशकालैकविषयकमिति प्रतीत्यापत्ते अभेदमाह तात्त्विकत्वादिति बहुकालानवस्थायित्वादित्यर्थः बहुदेशका

लावृत्तित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं द्वितीयं दूषयति नारोपितस्येति असत्त्वात्तेष्वनिरासादिति भावः अननुगतानामेवालीका
नां भेदाग्रहाभेदारोपेणानुगतव्यवहारः स्यादभेदाग्रहादिति अलीकानां भेदः पारमार्थिको वापरमार्थ्यासत्ताको वा आ
रोपितो वा आरोपितरसत्ताको वा अलीको वा व्यधिकरणो वा आद्ये भाविकस्येति भावेवेति तदुक्तभेदस्य पारमार्थिकत्वे
तस्यापि पारमार्थिकत्वादसतः सदाश्रयत्वानुपगमात् द्वितीये परमार्थेति तद्भेदस्य तत्त्वासत्त्वं यदि पारमार्थिकं तदा तत्र तद्
भेदोपि पारमार्थिको यथा स्वलक्षणस्य भेदात्सत्त्वस्य पारमार्थिकत्वे स्वाभेदः पारमार्थिकः इति तथा च सिद्धं नः समीहितमि-
ति तृतीये आरोपितस्येति आरोपितस्यैव तत्त्वद्रूपहानभेदस्याभेदारोपानवकाशात् आरोपितभेदस्य पारमार्थिकाभेदपर्य
वसायित्वात् आरोप्यारोपविषयपारमार्थिकत्वमेतरेणारोपानुपपत्तेः एतेन कालान्तरारोपितस्य तस्य तदानीमग्रहदः
स्यपि व्यक्तं च वर्थे आरोपितासत्त्वस्येति भेदस्य च पारमार्थिकत्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोरपि पारमार्थिकत्वानालीकत्व।

ग्रा शि. ४४

मिति पंचमेवत्वं कोटीति कोटिः प्रकारः अनीकभेदाग्रहस्याभेदारोपहेतुत्वेन तस्य सार्वत्रिकतया चटपत्वादेः पारमार्थि
कभेदग्रहे विद्यमाने ऽनीकभेदाग्रहस्य सत्त्वाद् भेदव्यवहारापत्तिरित्यर्थः वंचैवाभेदारोपस्यादित्यर्थः अलीकभेदाग्रहा
स्य सत्त्वेपि पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबंधान्नाभेदारोपप्रसाशंकते अन्येति तर्हि पारमार्थिकभेदग्रहस्य प्रतिबंधकतायाः
आवश्यकत्वे ऽलीकभेदाग्रहस्य तथात्वे मानाभावस्तस्माद्धेवमिति कथं तर्हि रजतत्वेन रजतभेदग्रहेन रजताभेदप्रसक्त्यश्चि
चेत्तं रंगादौ सतः पारमार्थिकस्य रजतभेदस्यारोपेण प्रतिबंधादिति प्रतीतिकर्मरोमवाजिविषाणयोः कथं नाभेदप्रसक्त्यर
तिचेत् परमार्थसत्तोरेव रोमविषाणयोराणो यत्तत्कर्म तेमवाजिसंबंधयोः पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबंधादिति ऽरहाण
एवं शशशृंगवाजिविषाणयोरप्यनुसंधेय असत्त्वाख्यातेो साधकासंभवः व्यसोक्तत्वात् षष्ठोऽत्र तप एवेति असतः इतिपरे ४४
षायमप्रतियोगिकभेदाग्रहो हेतुत्वकृतकयर्मापगामसत्त्वानत्यतियोगिको भेदोपि असन्निति भावः सद्द्यभेदस्यासत्त्वात् य

यिकरणस्यस्य कस्यचिद् दृश्यग्राह्योपयभेदग्रहे हेतुस्तदा तस्य सार्वत्रिकत्वाद् दृश्यमाणभेदानामप्यभेदप्रत्ययप्रसंगः प्रथा

ने विज्ञानामेव तेषामग्रहणस्य ख्याः। न हि यद्योः कयोश्चिद् अपि भेदग्रहे कश्चिद् भेदप्रत्ययो न स्यादिति इत्यनेन प्रकारेण तेनात्र

रूपोपनयलाभः ख्यातिर्निष्ठमिति निष्ठास्वरूपे कालात्ययापदेशात् धर्मिग्राहकप्रत्यक्षेणाविषयितैर्नेवोल्लेखात् अने-

करूपशालिनोऽपि विषयैः संभवदप्यगृह्यमाणे रूपे यदानुभववाधानस्थिष्यति तदा कथमसंभवद्गृह्यमाणरूपस्यालीक

स्यागृह्यमाणमनुभववाधिते रूपे सत्सतीत्याद् यदपि चेति उभयेति भावाभाववाद् उभयेयनिषेधे केति स्वाभावनिषेधरूपत्वे

पि स्वतो विधित्वात् सादृश्ये सा विशेषैकरूपसाध्ये प्रतिसादृश्यस्य हेतुत्वेनासंभवः उभयवृत्तिधर्माणां च द्वयोर्गोत्वसत्वादेतोया

चेत्सादृश्यपत्वमिति रूपरूपत्वे असंभवात् अभावाहृतिकेन न तथात्वासंभवात् उभयवृत्तेश्चैकधर्मस्य सादृश्यपत्वात् भवे

देवं यदि गोत्वं भावो भवेत् न त्वेवं किं तु गवायात्मकमहिषादिव्यावृत्तिः सा च निरात्मके भावे गवात्मनि वर्तते इत्यत आशङ्केत।

ग्रा॰शि॰ दिति निवृत्त्या निवृत्तिरूपत्वेन साध्याविशेषात् निवृत्तिरूपत्वस्यैव साध्यत्वात् केचित्तु गोत्वस्य भावाभाव साधारण्येन भावत्वाभा
८५ वत्वासंभवात् अस्य व्यावृत्तिरूपत्वे भावाभाव साधारण्येनेत्यर्थः व्यस्य वा व्यावृत्तित्वे व्यक्त्या वनैकान्तात् नाप्यस्य व्यावृत्तिरूपत्वे भा
85 वक्त्या वनैकान्तात् नाप्यस्य व्यावृत्तिरूपत्वे भावेऽभावात् यदि च भावमात्र साधारण्यमस्य व्यावृत्तिरूपत्वे हेतुः कुर्यात् कत्राद् सा
ध्याविशेषादितीत्याद्युक्तं लायवादाद्य अस्तीत्यादि स्फि नास्ति सामानाधिकरण्येनादृशस्य विकल्पस्य व्यपदेशस्य वा विषयत्वस्व
लक्षणं तेन विकल्पस्य न वा व्यपदेशस्य विषयश्च धर्मं धर्मिणोस्य भेदो नानेन व्यभिचारश्चेतिभावः आश्रयनाशाभावकालेन
स्वावच्छेदेनैवोभयत्वस्येत्यर्थः देकेन रूपेण विवक्षितत्वा आश्रयनाशनाम्यकालेनत्वरूपभिन्नाभिन्नधर्मिणो त्यर्थः रूपान्तरेणवा
आद्य विरोधादिति द्वितीये अन्यथैति विरोधं विवृणोति न हीति न हि प्रत्ययेन रूपेणास्तीति विकल्पव्यपदेशयोर्विषयश्च तेन
व रूपेण नास्तीति विकल्पव्यपदेशयोरपीत्यर्थः प्रत्ययः प्रतीतिर्व्यपदेशश्च प्रतीयते ऽनेनेति चतुर्थ्या विधिरूपत्वे बाधकं शा ८५

कृते तस्येति अस्तित्वनाविधित्वबोधकेन रूपेणैवं विधेयं तथा वास्तीति प्रनरुकं विधित्वस्वरूपबोधकं च नास्तीति विरुद्धमित्यपि
दुष्टत्वे निषेधत्वविधित्वस्वरूपत्वं रूपेणैव निषेध्यं अत्रास्तीति विरुद्धमित्यपि दुष्टत्वं अत एव येन रूपेण विरोधाभ्यामेव भावा
भावबोधकास्तिनास्तिव्यपदेशायोग्यत्वमेव भावाभावसाधारणमभावत्वस्यापेक्षं एकैकव्यपदेशायोग्यत्वेनैकैकात्मक
त्वे एकैकात्मकत्वविरहो वास्मिन्पक्षे दृष्टो ज्ञावाभावात्मकत्वे भावाभावात्मकत्वविरहो वा पर्यवस्यति तत्र विरोधासंभवतो माह
तथापीति तत्किमस्ति नास्ति व्यपदेशावनुपपन्नावेवेत्यत आह तस्मादिति उपाध्यंतरस्य देशकालविशेषस्य तावत्स्वरूप तस्मा
न्नैमापगे प्रामे न नियमनमिति एतावता शेषविशेषवत्वात् निःस्वरूपत्वात् प्रतियत्नोऽपि यद्ज्ञानगोचरत्वात् विशेषाका
ङ्क्षेति इति वाक्यस्य वर्णानां तरमस्यादिविशेषमाकांक्षतरमर्थः अस्तित्वादिकं न धर्मेति विकल्प धर्मधर्मिणोरभेदादिनाश्र
यत्वानाणकृते गोत्वेति धर्मधर्मिणोर्भेदपक्षे त्वाशयेनोत्तरयति तावन्मात्रेत्यादि अथ भावाभावसाधारणमात्रयस्य सत्त्वं

आ.सि.
५८
56

विनाशेऽपादृशतत्तादृशत्वयोर्विवरणं तद्ग्राहकं साधारणशब्दार्थः सादृश्यं तथा चास्तित्वया नास्तित्वसादृश्यं तदग्रहेषु-
त्वेतानस्योच्यत इति विकल्प इति भावः एवं विनाशित्वे तदन्यथासिद्धं नित्यत्वात् कार्यस्यैवाश्रयनाशनाश्यत्वात् यस्त्विति गो-
त्वव्यावृत्तिरूपं विधिरूपं वा न पक्षः आद्ये सिद्धसाधनमाश्रयासिद्धिः सिद्धो वाऽयमिति दोषपरिजिहीर्षुर्निरूपणे मनसोन्नत्वनिरूपणः
गोविकल्प इत्यत्रापि गोत्वरूपाख्यः स्वलक्षणो वा विषयतया पक्षावच्छेदकः आद्ये अस्माकमाश्रयासिद्धिरसत्ख्यातिविर-
हात् द्वितीये च भवतो स्वलक्षणस्य विकल्पागोचरत्वात् गोचरत्वे वाऽयं गोगोरित्यनुगतव्यवहारहेतुत्वेन यत्नत्वमिति-
यदि तदा तादृशव्यवहारविषयत्वादिना तद्गितिसमानत्वात् इत्यादीत्यादिपदेन गोलक्षणभावाभावसाधारण्यप्रतिभास-
स्य गोविकल्प इत्यस्येत्यनेनैतरस्यपनयस्येति शेषः सर्वेऽग्रहस्तत्र भावाभावसाधारण्यपेक्षितस्य सत्त्वइवासत्त्वेऽपि जायमानत्वे त ५८
इति नतनास्तित्वयोऽर्थादृशत्वे तद्ग्राहकत्वमिति वा तदस्तित्वनास्तित्वाकोटोरव्यापकत्वं वा तद्धि रहो वा तदस्तित्वनास्तित्वाश्या

हकत्वेवा नाद्यो विकल्पस्य विषयाजन्यस्य विनापि विषयमुपपत्तेः अजनकस्यापि विषयत्वाविरोधात् कथमन्यथात-
वालीकस्याकारो वा उविकल्पविषयः द्वितीये त्वाहुः तद्यदीति वाह्येस्याकारातिरिक्ते च वस्तुनि तृतीये अस्तित्वादि सामा
न्याकांतो व्यापकत्वं देशविशेषादिनियतत्वदाकांतो व्यापकत्वेवा आद्ये अथेति असाधारण्येपि दृष्टांतस्य साधनविकल
त्वात् तदेव विवृणोति नहीति विरोधश्चित्यपि दृष्टांत अत्र तद्विषयविकल्पस्यतत्वास्तित्वाद्याकांतादेवत्वायोगादिति
अमेतियमेति असाधारण्येपि चेत्यपि दृष्टांतेन च तथो असिद्धः गो विकल्पस्यास्तित्वाद्याकांतादेवतायाः अनुभवसिद्धत्वा-
त्कचिदजनकत्वस्य कारणांतरविरहप्रयुक्तत्वात् पंचमे त्वाहुः तदीयेति अनेकांतो अप्रतियमाभावस्येवोपपादनान्निय
माभावपरत्वपाठोच्चपेत्याप्यत्वेतिश्चेतिकेचित् सर्वत्र सहचारदर्शनान्नानेकोतरन्यतोव्याप्तेव्याप्यत्वेति अत्र हेतुलत्त
कोभावात् व्याप्तिरित्यभिप्रायः अतएवाग्रे मूलेऽप्यहेतुलक्षणाकांतत्वेतियमप्रवेति ध्यत्वासिद्धिश्चेवोपनत्वबोध

ग्रा शि॰
५७
47

रूपत्वं बोधजनकत्वं च वस्तुसतिभेदात् तथा च विकल्पे धर्मीबोधरूपत्वेन धर्मिबोधानुपपत्तेरभावः शाब्दे च धर्मीबोधकत्वे
न धर्मिबोधकत्वात् भावः साध्य इति शून्यथासिद्धो हेतुधर्मीधर्मिणोर्न बोधनमात्रयोरतत्राहनी लेति तथा च धर्मि
विद्धर्मीबोधनत्वे हेतुधर्ममात्राबोधनत्वमितिभावः नियत किंचिद्धर्मीबोधनत्वे यत्र तत्र धर्मिबोधकताभाव इति नियम
मेसाधयति धर्मी नियधर्माणामध्ये-पतद्धर्मेभवति ज्ञायमानेधर्मिणि धर्मस्य ज्ञाने धर्मिणि सत्तामात्रेण धर्मिजनि
तज्ज्ञानानुकूलोपकारशालित्वेन वा- शाब्देशगयत्त्वे धर्मग्रहणाधीन शब्दे धर्मिणोपकारस्य जननेस्वरूपेणतद
नुकूलशक्तिशालित्वेन वा शाब्दे च विरोधात् सर्वत्रोपकाराधानापुगमस्त्वेग्रहणं द्वितीये पि शक्तिरेकाः नेका वा प
काचेत्सैवाक्रमनुवर्तते अनेकाचेत्तज्जन्मानकानेकशक्तेरभ्युपगमेः नवस्थाधर्मिस्वरूपमात्राधानत्वेन धर्मिका ५७
रणाधीनत्वेन शक्तेवाभेदानुपपत्तिः शक्तियोगपद्यात्रोपकारस्य च ज्ञानस्य चयोगाय धर्मावष्पकेतद्धर्मोपकोपका।

रकेणाग्रहेनोपकारास्तु नोऽपरेहृष्टेतस्मिन्नदृष्टायेतद्ग्रहे सकलग्रहस्य तिराकाकारोयदृष्टीनस्तथ्यो विस्तरभयान्नेह
प्रस्तूयत इति प्रमाणटीकायामेवास्मत्संबोधे पश्यति तस्यस्वभाववैचित्र्यस्य स्वकारणेति जन्मस्यपाधिमयि क्रमतस्य
कारणस्य स्वादेतन्न सिद्धे बोधकसामग्री नियमेन नियामकस्वभाववैचित्र्यमास्थेयं तद्देवतत्कृतत्वं तत्स्वाद्यन्तस्यायीति ।
तदाश्रवहितस्य गुणीभूतस्यापि सामग्रीशक्तिनियमस्य परामर्शो योऽपतावलानकार्ये धर्मिणिगृह्यमाणे कदाचिदे
वकस्यचिद्रूपायेग्रहः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणनुग्रहेण परिदृश्यमानकारणस्य कथं सिद्धिरित्यथ आह । तस्यापीत्य
स्यैपिकेचिय किंचिद्धर्मावबोधने धर्मिबोधनाभावस्यापनेहानिरस्तेधर्मज्ञानजनकीभूत धर्मित्वानेव्यभिचाराद्धर्मिबोधक
त्वेन धर्मिबोधकताभावसाधने सुहृनिरस्तधर्मिबोधकजनकस्याभिचारस्यस्य दत्वादिरभिप्रायः । तस्येतिशब्देनाबुद्धि
स्यपरामर्शोऽस्य स्वरसः इतित् । तद्दर्शयति यद्यपि धर्मबोधनस्य धर्मिबोधायोगात्तेन धर्मबोधनत्वे न धर्मिबोधनता

मावस्थापनमनुत्तेनेतिनिरस्तंतथापियुगपदशेषधर्मग्राहीयादकत्वात्मनिरस्तमितिहितिभावः धर्मिज्ञानस्याशेषधर्मग्राहकत्वापाद-
कत्वाल्लैङ्गिकविकल्पस्याशेषधर्मग्रहणापादकत्वाभावाद्धर्मिविषयकत्वंनिरस्तमित्यर्थः तद्धितिभावः तावन्मात्रधर्मिमात्र-
पत्तेनधर्माणामिन्द्रस्यामग्रीविप्यत्तेनभेदाद्व्यप्रतीतिरित्यन्वयः प्रमाणानांधर्मिबोधकत्वाविशेषधर्मबोधकत्वाबोधक-
त्वलक्षणोविशेषः कुतस्त्यः स्यातग्राह्यविविच्येति प्रतिसन्धानेपत्तधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षस्यशक्तियोग्यतादिः प्रतिबन्धेगा-
हृपादिप्रतीतेरस्मादेवयिप्रत्ययप्रसंगात् एकस्येवसर्वेषामपिधर्माणामग्रहेधर्मिग्रहणायतित्वग्राह्यमस्तीति येनप्र-
माणेनयथागृह्यमाणेपवस्तुरूपेनयनेमस्वयंव्यापकतावच्छेदकेवलिंगेनव्यापकमितिसधर्मासर्वैर्वाप्यनुपलम्भेवासर्वेनाप-
लम्भ्यतस्तत्रनुषजते समानविषयत्वेव्यापारानुवेधितयाप्रतिभासस्यभेदोन्यूनाधिकविषयत्वेनतद्विरहस्याभेदस्यलक्षणाप्य-
मित्यर्थः हृष्टवदिति समर्थीसमर्थाद्धृतिनयनाभ्यांहृष्टेनयनयोरेकविषयत्वंप्रतिभासाभेदस्येतिचेतसिद्धान्तेविजाती

यथार्हन्नमिवेति व्यावृत्तेर्नकस्मोत्तादिस्फुरणावयिव्यावृत्तेरस्फुरणात् यत्तद्गोत्वादेर्विधिरूपतापतेर्व्यावृत्तिरूपतानयेतद्याव
र्तकधर्मास्फुरणाद्व्यवस्थितपरस्परेति समानतीयातद्व्यावृत्तेरस्फुरणात् अस्फुटमिति असाधारणधर्मास्फुरणात् ह्रेणाय
कराणां निरस्तमाहः असम्प्रयोग इति क्वचिद्दृष्टनीति यत्किंचिद्विषयापेक्षयान्यत्र तस्य लाभाय तथा च योऽयं प्रतिभास-
विषयः किंचिद्दृष्टं विषयको नासौ तद्विषयविषयक इति व्याप्तिः परेषां भावानां क्षणिकत्वादाह तदेवेत्यादि पीताकारे।
ण नीलत्वेन रूपेण विरोधश्चित्रत्वेन अर्थेनैव यः प्रतिभासविषयः यदर्थो विषयको यः प्रतिभासो नासौ न तेनार्थेन तत्समानवि
षय इति पर्यवसिता व्याप्तिर्न यावदयमपत्त विषयगोत्तवर्त्तित्वं विषयत्वे हेतुः क्रियते तदा स्वरूपासिद्धिः प्रत्यक्षं बाह्यत्वादि
विकल्पस्यापि गोत्ववर्त्तित्वे विषयत्वोपगमात् अपत्रपत्व विषयदेशादिनियमाद्विषयत्वे तदासिद्धसाधनं देशादिनियमे
नार्थेन शब्दसमानविषयता या विरहस्य शाब्दादिविकल्पैः स्माभिरस्फुरणमादिसाह नत्विद्दीपीत्यादिना धर्मान्तरे।

प्र. वि. णकालनियमादिनावभासत्वं तेनाकारेणैकविषयत्वं सर्वत्र सर्वाभिरूपितधर्मीतेनाकारेणैकविषयताया निराकरणेन
५५ त्वयानीस्फुटप्रतिभासत्वं स्फुटार्थावगाहित्वं न चैकोर्थस्फुटोऽस्फुटश्च संभवति विरोधात् ततः स्फुटप्रतिभासस्याध्यक्षस्य स्फुट
स्वलक्षणविषयत्वं अस्फुटप्रतिभासस्य लैंगिकादिविकल्पस्यास्फुटालीकविषयत्वमित्याशंकते नन्विति अध्यक्षानुमानी
५९ लयोत्ताद्याकारभेदवदध्यक्षलैंगिकयोरपि स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वभेदो विषयभेदं विनानुपपन्न इत्याशंकते नन्वितीमपि
कस्मिन् धर्मिण्येव एकस्मिन्नेव धर्मिणि बहुलत्वाल्पत्वादिधर्मवद्धर्मिविषयत्वमेव स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वेनाविकाना
नाभावात्तच्चैनैकविषयत्वविरोधात्स्यादनकथंचिदिति प्रत्यक्षेपकविषयेपि यदि शब्दलिंगयोर्धर्मिविषयता न स्यात्तदात
त्रास्फुटतापि न स्यादिदमेवाहतदिति नन्विति तदाग्राह्यणस्तत्रास्फुटप्रतिभासत्वानुपपत्तेरिति हृदयहरतत्र हि प्रत्यया अपि ५५
नास्माकं स्वलक्षणमात्रगोचरा आकारिणः परंत्वलीकानवनाद्यनादिविकल्पवासना समुत्थाः समारोपितसा

ताकाराऽसमाशंकते विरुद्धादीति पक्षःपक्षतुल्यः न त्विमादियमर्थमनुमिनोतीति तमेव प्रपञ्चयामीति लौंगिकप्रमात्वयोरे
कविषयतायाग्राहकोऽनुव्यवसायो धर्मधर्मिणोऽभेदान्तद्धर्मीयाहिणो लौकिकप्रमात्वस्य धर्मिविषयतानुपपत्ता
वाधकेनाप्रमाणीकर्तव्यः सिद्धे च धर्मधर्मिणोर्भेदे वाधकाभावे तत्प्रमाणेनानुव्यवसायेन वाधितेन लौकिकाध्यक्षयोरेक
विषयताभावसाधकमनुमानं । यदा तु धर्मधर्मिणोर्भेदसंदेहस्तदा वाधकसंदेहाद्दोषात्ततोऽनुव्यवसायस्याप्रामा
ण्यसंदेहेऽपि हेत्वादिप्रमात्वेऽसंदिग्धामैकान्तिकं तदित्यर्थः ॥ अथ हेत्वादिप्रमात्वयाप्रपिपक्षत्वक्तोमिति चिन्त्यते तदाऽप्रयोजक
त्वमित्याह तावतापीति धर्मधर्मिणोरभेदसाधकेन तन्मानमस्तीत्याशयः ॥ हेत्वमाद्यो सदृश्यमित्यादयः क्रमिकाः प्र
मयाः यदि नैकविषया न तर्हि सर्वे प्रमाणेन स्वतन्त्रतेषां प्रमात्वयोर्लिखितत्वप्रदर्शितप्रवाहे प्रमात्वयोगो वरो वस्तुतस्तेषां ।
अथैकप्रत्यप्रमाणमेकत्वमस्त्वथेति कृतेनानिर्णीयत्वमाह यदि चेति अनुभूयमानायामनुगताकारस्य विधिरूपतायां विक

ग्रा. टि. लक्ष्यधर्मिविषयतायां न किंचिद्बाधकमस्तीति भावः भावार्थमभ्युपेत्याह यद्यपीति अर्थो विषयः अर्थक्रियाकारिण एव
वस्तुत्वात् यस्मादर्थक्रियालक्षणेन तद्विषयक एव प्रत्ययः प्रमेत्याशंकते यद्यपीति सर्वेषां सदादिप्रत्ययगोचराणां न किंचिज्ज्ञा-
५० पकमिति शेषः यत्र क्वापि विशेषादिलक्षणार्थक्रिया न सदादेः एव स्वादेरपि तत्प्रसंगात् किंतु विशेषायामेवेत्यस्ति
50 विशेषनिश्चायकमत आहासंकीर्णापीति न त्वाकृतितोऽनेकव्यक्तिमात्रानुप्रावृत्तैवाभाविन्यस्या नियामकस्य सहकारिसम-
वधानस्य चाविशेषात्सर्वेषामेव कुतो न सार्थक्रियेति यत्सेतानानियतापार्थक्रियास्यात्तस्यैव नेतरस्य तत्सत्वेपि तदनुत्पत्ते-
रित्याशंक्य निराचष्टे अन्यथैवेति तत्संतानानि फलसत्वेपि यत्र कार्यं न जायते एवं च सकार्यत्वकल्पनात्सदादेरपि हेतुत्वमि-
तिभावः सत्वेपि तत्तत्सहकारिविरहेण तत्तदर्थक्रियाविरहदर्शनान्नानियम इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विजातीयका- ५०
र्याणि प्रति विजातीयानां कारणानां हेतुत्वे सहहेतुसदादेः कारणतायां भावाभावेनासत्वत्ति द्विषयाः प्रत्ययाः प्रमाणा-

न्तौ माशंकते को विदिति निराकरोति तर्हीति तथा सद्द्रव्ये पृथिवी वृक्षः शिंशपेति वीजं मारीशीर्षमन्नं धान्यं व्रीहिरिति विशे
षः शालिः क्रमाणूपानटनालम इति प्रमयाउपलभ्यमानसामान्यपन्नविशेषापनसीपत्तभवापनकाडंकुरलत्ताणासु
श्चक्रियास द्विषयतया प्रमाणाभिमतेः भिन्नविषयतयावतिष्ठते इति किंन्तिपारोक्ष्यापारोक्ष्यपरोक्तापरोक्तविषयकत्वेन वे
कं वस्तु परोक्षमपरोक्षं च सम्भवति विरोधात तथा त्वेवा तद्विषयकस्यैकस्य विज्ञानस्य परोक्षापरोक्षोभयरूपतयातेःपरोक्षत्वा
परोक्षत्वे च न यस्य धर्मौ विरुद्धधर्मिणोऽधर्मभेदात द्विशिष्टस्य धर्मी परोक्षयोर्विज्ञानयोर्विषयोऽनुपस्य शाविशिष्टश्च वनापनस्याशे
नयोरित्याशंक्य निराकरोति साक्षीति नेष्वपीति न वमात्रस्यादिपराक्षेपि योगिनामपरोक्षज्ञानोपगमादपरोक्षेष्वपि शास्त्रा
दिपरोक्षज्ञानोपगमात्द्विषयावच्छेदा विषयकत्वज्ञातिभेदो विषयास्पर्शाधर्मः परोक्षत्वस्यानुभवसंकेण स्यात्तात्कारीतर
ज्ञानत्वरूपता यगमात्प्रकाशिनेवविषयेणाद्रलिंगादिरूपकारणवैजात्येणाष्टानुमितित्वं यज्ञानानावैजात्यभिन्नेपिच

प्रा॰ वि॰ घटत्वादाविन्द्रियत्वयत्नादिरूपकारणसामग्रीमात्राकारित्वाद्‌ घटादिरूपं सामान्यमित्याह नभयतो व्यभिचारात्ता ना
५१ वैजात्यसामान्यस्याविषयभेदाभेदाननत्वं किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणवैजात्यसामान्यमेवेत्याह ननु द्वितीये मत्यादिना
51 प्रघटकेनः उपाधिभेदो विषयभेदः असाविति अयमसाविति अग्निमानिति शब्दोल्लेखात् सो ऽग्निमानित्युल्लेखादेकत्रापरोक्षत्वम-
परत्रपरोक्षत्वं भासत इत्युपेयमिदं तत्राह अयमिति इह ष्टान्तार्थे सो ऽग्निमानित्यादि अयमग्निमानिति शब्दानुमितिशाब्दीनां सो
ऽग्निमानिति च स्मृत्यनुमितिशाब्दीनां मिलितानां मद्धयाद्विष्टभेदोप्य किं विकल्पः अपोहमात्रावलम्बी विकल्पो न स्वलक्ष
णं स्पृशतीति पदेन निरस्यति नापीति अपोहविशिष्टस्वलक्षणमालम्बते विकल्प इति मतं पुनरग्रे निरसनीयं विकल्प इ-
ति वस्तुधर्मस्य वस्त्वनतिरिक्तत्वात् वस्तुभावेन वस्तुधर्मताभानासंभवाच्च वस्त्वनवगाहिनो विकल्पस्य वस्तुधर्मावगाहि ५१
त्वमिति असाधारणेति वस्तुनः स्वलक्षणस्यासाधारणत्वात् तदनतिरिक्तत्वात् तादात्म्यमप्यसाधारणं तद्विषयत्वे वा साधा

रणविषयत्वंस्यात्तथाचशाब्दविकल्पयोरप्रवृत्तिः संकेतग्रहणाधीनप्रवृत्तिकाद्धिशब्दःसंकेतश्चानुगतंरूपमपेक्षतेस्व

लक्षणेषुशब्दाग्रहीतसमानत्वाद्धिभिन्नानुपस्थितत्वाच्चनवानुगतस्यासतोरूपस्यसत्तास्वलक्षणेनसंबंधोऽस्तिविकल्पो

ऽपिचानुगतमसत्त्वावसमाकारमालंब्येवप्रवर्ततइतितस्यस्वलक्षणस्य वस्तुनस्यवस्तुनतिरेकिणः प्रवृत्तीतिप्रवृत्तेः

शाब्दस्यवेदनत्वमित्यादेःसामानाधिकरण्यस्यानियमानुपपत्तेरित्यर्थः अतेभ्यः प्रथ्यवसेयस्वलक्षणाभिन्नस्वलक्षणाभ्यः

अतीतामपीतिनवर्तिविकल्पेनोपस्थितान्येतानिस्वलक्षणानीतिवाच्यंस्वलक्षणस्पर्शिनाविकल्पेनापोहार्थोहिग्रह-

वाविकल्पेनतदुभयभेदस्यगृहीतमशक्यत्वात् अतउपस्थितस्यालक्षणान्तरेप्रवृत्तेर्दवीरत्वात् इहोपवनेऽस्तिरसातिमह-

कारफलानीत्यादिवाक्यान्नियतविषयेच्छानुत्पादाच्चगृह्यमाणस्यधर्माद्गृह्यमाणेवधर्मांच्चज्ञायमानत्वाद्योहिगृह्य

माणेभ्योभेदस्याग्रहोऽग्रहस्यागृह्यमाणभ्रमस्मापाकने गृहीत्वादितिनिराकरोति यद्यपीतिधर्मोधर्म्योऽभावःविपर्ययः

श्रा शि. तिज्ञायमानस्यैव प्रतियोगिनोऽभावोऽवस्थितेनाज्ञायमानस्येत्यर्थः ज्ञायमानत्वान्तु भेदाग्रहेऽन्यथावसेयस्वलक्षणाना
५२ मपि तदीनीज्ञायमानत्वाच्च भेदाग्रहात्तत्रापि प्रवृत्तिः स्यादित्यपि द्रष्टव्यं स्वरूपमधिकरणस्वरूपं अविशेषादिति स्वरू
पस्य प्रतियोगिविशेषानियन्त्रितः तादृनियमः इत्यर्थः तदात्मतया प्रतीयमानमधिकरणं न तद्भेदव्यवहारहेतुरत आ
52 ह अस्य च तादात्म्यग्रहादिति नियमकेवालीके नैवेत्यर्थस्य सम्भावना अतः स्वरूपमेव तत्र भेदः वा वै यमेतेन वत सम्भा
नेप्रतियोगप्रतियोगिविपर्केऽलेवनं स्वरूपभानेव साधारणमिति भावः निःस्वरूपमपीति अध्यवसेपानध्यवसायेत्यादिः
तथा चोभयस्मादपि भेदाग्रहीतः न फलमुपस्कुरोति व्यवसायायेत्यस्य स्वरूपमिव स्वरूपं च भेदोऽन्योन्याभिन्नमिवेत्यर्थः उ
भयथापि अज्ञातेनेति निःस्वरूपतात्तानेच सामानाधिकरण्येति एव स्वसामानाधिकरण्यप्रवृत्तीनियते न स्यातां न ह ज्ञा ५२
यमानभेदाग्रहः स्वप्रवृत्त्यादिहेतुः रजतं न जतन्मिपादि विकल्पस्य समहे इवासतेयि स्वलक्षणेष्वनि विकल्पकात्प्रवृत्त्यायापत्तेः

तिः स्वरूपतया वाज्ञायमानभेदाग्रहोऽपि न तथाऽऽरूढमलीकमिति ज्ञानाद्रूपितदायतेः सस्वरूपमानमिति चकोर्थः किं॰
स्वरूपवत्तामात्रभानं अतत्स्वरूपताभानं वा नाद्यं किं विदितरयेत्तमिकि विद्यदित्तरेदित्यर्थः तस्मात्निरवधित्वादिति भा
वः तिक्रतोनियमः द्वितीये वा न तत्स्वरूपत्वाभासमाने कथमतस्माभेदग्रहः ष्टत्वादितश्च जायमानो विकल्पः ऊत्तानि
यमात् दृश्यवसेयापेक्षयातिः स्वरूपमनध्यवसेयापेक्षया च स्वस्वरूपमवगाहत इत्यपोह्य द्वितीयस्मिति स्वलक्षणस्य॰
विकल्पविषयत्वायोगात् वस्तुवासनावस्तुग्रहजन्मो नीद्रियः संस्कारो वा तदुत्तरभाविज्ञानो वा नाद्यो भवद्भिस्तद
नभ्युपगमात् द्वितीये च तत्स्वरूपस्यो ऽनुभवो वा नत्याविकल्पो वा द्याघनीलेति द्वितीये शाकतेनानुभव इति यस्माद
नुभवानन्सैववेलेतिवेतज्जन्मो वस्तुग्रहणसंप्रयुक्तेनेवताहृणाविकल्पत्वेनवु विषयेत्तद्विषयस्मान्तानि के विकल्पजनका
नुभवविषयस्यविरतीततत्त्वात्मवतोकेऽस्यानुष्ठज्यते विविकल्पदृष्टभाविनः सविकल्पसमसादाद्धारोयमात्रस्य॰

प्र॰ वि॰ साक्षादनुभवजननयुक्तात्मरूपेणाहदृशाष्टेति तेषां चिरमतीतानुभवे स्मापरिकरणाद् लिंगज्ञानजन्यत्वाद्यो विकल्पो यस्यानुभ

५२ वस्य व्यापारे पुरस्कृते तेन सतस्य विषये प्रवर्तयतीति नातिप्रसंगः स्मार्णकेनेष्ट अनुभवेति व्यापारो यर्मः स च स्वलक्षणवि

षयत्वमनुभवत्वे प्रामाण्यभेदानवगाहित्वे नन्तु स्वलक्षणरूपतो विषयतश्च आद्यमात्मनो नुभवभेदानवगाहित्वं द्वि

तीयं स्वविषयस्यानुभवविषयभेदानवगाहित्वं अपरोक्षस्वरूपविषयत्वं सानुरूपत्वस्वलक्षणालीकपौरुषरूपमा।

लित्वं पुरस्कारश्चानुभवस्य प्रामाण्ययोगादेयोपरेषामाश्रयतं क्रमेण सर्वाणि दर्षयितुं एष्टतिकरति पुरस्कारार्थः

१ पुरस्कारोनतार्थः नदसंस्पर्शात् अनुभवविषयासंस्पर्शात् अनुभवतारोपः स्वात्मनि स्वविषये वाः आद्यस्यात्मभ

वमाद्दस्यात्मनीति कल्पनायोगः कल्पनाव्याहतः प्रमेति यावत् अतो भ्रान्तत्वादनारोपत्वात् गृहणमिव भवतामपि ५३

सर्वेषानानां साक्षात्मन्यनुभवरूपत्वात् द्वितीयस्यापि तमाह विपर्येति अभिलापसंसर्गयोग्यं वाच्यमनुत्या च विकल्पसा

लोकप्रतिभासत्वादिति मूलार्थः कामं भवतु वा विकल्पः स्वात्मन्यस्यानुभवरूपः संवेदनत्वात् अनुभवत्वारोपस्तु न तद्विषये
वा तथापि नियतप्रवृत्त्यनुपपत्तिरनुभवत्वस्य सर्वविकल्पसाधारणत्वात् ततो नीलाद्यनुभवत्वं तन्नीलाद्यग्राहिणा
विकल्पेन गृहीतमशक्यमिति तद्धर्मस्तस्यानुभवस्य धर्मः प्रामाण्यप्रामाण्ययोः को वा ततः स्वलक्षणात्मकविषय
गर्भितद्व्यापोह्यरूपविषयघटितत्वं वा आद्ये तस्येति तस्य प्रामाण्यस्य विषयानियतत्वे विषयाघटितत्वं इति यावत्प्रवृ-
त्तिनियमानुपपत्तेः गवाद्व्यापोह्यस्य सकलगोसाधारण्यवत् प्रामाण्यापोह्यस्य सकलानुभवसाधारण्यात् तद्व्यापोह्यस्य
तद्धर्मत्वानभ्युपगमे तन्न तथा तद्धर्मत्वारोपसंभवः तद्व्यापोह्यस्तु स्वरूपमेवेति चेत् नानुभवाग्राहिणो विकल्पस्य
तत्स्वरूपतद्व्यापोह्ययोर्ग्राहित्वायोगात् द्वितीये परमार्थेति परमार्थसद्विषयत्वे परमार्थसत्स्वलक्षणात्मकविषयघ
टितत्वे तस्य स्वलक्षणस्याविकल्प्येति तद्ग्राहिणा स्वघटितप्रामाण्यग्राहित्वायोगादिति भावः ४ तृतीये श्लोके।

ग्रा॰ शि॰ ५४ ति अलीकविषयत्वेऽलीकरूपविषयत्वमिति तेषामाभासानामनुभवाधर्मत्वात्सद्रूपत्वं तथाविरोधेन द्वैरूप्यत्वाच्च न तदारोपात्मक
त्वमुपपत्तिरित्यर्थः ॥ असतः सत्त्वारोपात्प्रदेशाः अभिप्रायेयम्पिनास्तीत्याह अलीकस्येति भेदाग्रहोऽभेदख्यातिरिताभा
ववर्त्ते स्वरूपस्येति अनुभावात्मनो भेदस्य स्वप्रकाशतया स्वतन्त्रत्वावगमादित्यर्थः ॥ अनुभवख्यातिनाद्विकल्पेन तत्त्वेदाग्रह
णेन स्वलक्षणतयानुभवसाधारणं अयोगात्वं अपारोक्ष्यवत्तं विषयसारूप्यं स्वरूपविषयकत्वाभासितं न हि सदसतो॰
कश्चिदेको धर्मो धर्मो वा व्यापकजातीयो वा अभ्युपेयते इत्याह पदीत्यादिना असत्पदार्थेति विधिर्विअसंभवात्तथाहि विधिरेव
सदसत्साधारणो नेष्यते निषेधः पुनरिष्यत एवेत्याशङ्क्य ते अतन्नाहतिरिति यद्यपि यत्किंचिदतन्नाहतिरत्नस्मिन्नपि प्या
वदतन्नाहतिस्तु नालीकेपि तथापि परमार्थसत्यावदतन्नाहतिर्ग्राह्येत्यदोषः निराकरोतीति तस्या इतितस्येति पाठे तद्धर्म॰ ५४
परामर्शः अलीकनिष्ठतयाऽनलीकनिष्ठतया च अलीकानलीकनिष्ठयोः सत्स्वरूपयोरेकैकजातीयत्वयोरभावात्

दृष्टतोः संसर्गानभ्युपगमादित्यर्थः नीलविकल्पविषयस्यापि व्याहृतेरयीतयावद्व्यक्तिव्याहृत्या नीलविकल्पस्यापि यीतेप्र-
वर्तकत्वप्रसंगः उक्तं चानन्वुगतेतत्स्वरूपानभ्युपगमे न शक्यमतद्व्यावृत्तिस्वरूपनिरूपणमिति शंकते स्वभावादिति निराक-
रोति तत्किमित्यादिना एकस्मिन्नेव विषये बुद्धीनामिदं कीर्तो कृतीनां चोद्यादानन्तद्विकल्पस्य चानन्वुगतत्वादनुगतकार्य-
स्य चानुगतकारणप्रयोजकत्वादतिरिक्तस्वभावभेदप्रमाणाभावात्तस्याप्यनुगतस्यानुगते कारणमन्तरेणासंभवादनुभ-
पमानस्य च संभवद्वायस्य विकल्पानामिच्छादिविषयविषयकत्वस्योपलयितुमशक्यत्वात्तस्मात्सिद्धिविरोधे यदा स्वलक्षणा-
पलपितुमेरागनविषयत्वेनैव प्रवृत्तिविकल्पयोः कार्यकारणभावः इति सिद्धान्ततात्पर्ये संक्षेपः इति यतज्जातीयेति अनुग-
तरूपावच्छिन्नयेत्यर्थः अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वाद्विनापि स्वलक्षणविषयत्वमाकारविशेषाद्देव विक-
ल्पानोर्थ्य स्वलक्षणविशेषप्रवर्तकत्वान्नातिप्रसंगः इत्याशंकते दाहादीतिथ्यादिशब्दपदार्थाकादिपरिग्रहः दाहादीत्यम

प्रा॰वि॰ ध्यैदाहायसमर्थव्याहृतिर्वह्नित्वंतत्समर्थ्यमितिनतत्प्रवृत्तेस्तत्फलार्थितार्थीनवयोतनतापनसमर्थेत्यन्यमितिविधावापिसमाः
५५ चतनस्फलार्थिनमपेक्ष्यसमसापिवह्निरयमितिविकल्पेदाहादिसमर्थोयमितिविकल्पविनादाहार्थिनोःप्रवृत्तेरावश्य-
कत्वात्तत्रपर्वाप्रवर्तकइतिवाभिप्रायः तदाकारतावशेवाह्वानोमतेत्वानगतत्रयाकारमदेजातिरूपोःमेघानहिव्यत्वे
55 निराकरोतिनतद्वेतिः नतोवह्निविकल्पात्तत्राप्रिरत्नमरीचिनिचयेपिवह्निविकल्पस्यप्रवर्तकत्वेनसेवनत्वेनस्यापिवाप्र
येतमेवेतिद्वितीयतस्यापीतिज्ञापितमेवप्रवर्तकत्वेमरीचिविकल्पात्तदर्थीतत्रनप्रवर्ततेतस्यापीतिपदेःनियमोमिथ्या-
व्याभिचारश्च एवंमरीचिनिचयविकल्पात्तदर्थीवह्निस्वलक्षणेनप्रवर्ततेनातिप्रसक्तामितिप्रवेपत्तेतगाततसेतिपदस्यत
दितिविपरिणामःकर्तव्यइत्यभिप्रायःदितिविपरिणतेनान्वयः यदृच्छायावेदमरीचिस्वलक्षणानांविकल्पविषयता- ५५
याः परैरनभ्युपगमात् तस्यापिवह्निस्वलक्षणस्यापितत्रवह्निविकल्पेप्राकारसात्रूप्यविकल्पस्यप्रवृत्तिविषयस्यचेति

विग्रहः विज्ञानवादेऽस्य ग्रिमग्रंथानुरोधात् विकल्पप्रवृत्तिविषययोरेकाकारत्वं वर्णनीयम् तत्स्वरूपेण घोरिष्टतावच्छेदकै
काकारशालित्वं तदभावे यदि ग्रहतिप्रसंजकत्वात् तद्दृष्टरजतमिति विकल्पादजनार्थिनो लोकेऽपि प्रवृत्तिप्रसंगात् विज्ञा
नवादे ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्नत्वात् सामग्रीसाजात्याद्बाधकाभावाज्ज्ञानज्ञेययोराकारसाम्यं संभवति न तु बाह्यवादे स्मादृशेऽनवेति
न च ज्ञानज्ञेययोरेकाकारताप्रयोजिका काचिदनुगतानतिप्रसक्ता सामग्री येन तत्साम्येऽपि विशेषसामग्रीभेदात्कार्यभे
दे स्यादिहन वेति कार्यसाजात्ये येसामग्रीसाजात्यं दूषयति न्वेति वस्तुतो बाह्यवादे विज्ञानस्य तद्विषयत्वादि तिरि
क्तेन तदाकारत्वेन किंचित्प्रमाणमस्ति येन तद्बलादतीन्द्रियमेव किंचित्प्रयोजकं कल्पनीयमिति भावः जातिसंकरे सा
जात्येवाप्रयोजकमाह यदि चेति स्यतीत्यर्थे येन नीलीकेवेति पदेन निराकृत्साकारा चेति पदेन निराकृतं समर्थापयति तद्दीति प्र
मात्रप्रवृत्तौ कथमन्यलाभः स्यादन्यग्राह्यत्वेति मणिवदिति द्वितीयासमर्थ्या हृतिः निराकरोति नेत्यादिसामर्थ्यविरहिणि

समर्थत्वेनाज्ञातेन खलु लोके न वह्निविकल्पः यः पाकादिसमर्थत्वेन ज्ञातोऽपि तु वह्निः न वाकारगृहीतार्थक्रियासामर्थ्ये
निर्विकल्पकस्वबाह्ययोरभेदारोपायात्त्वहृति आरोपो हि बाह्ये स्वाकारस्याकारे वा बाह्यस्य आद्ये न चेति तस्य बाह्यस्य तेन
विकल्पेन द्वितीये न चेत्तु भाति आकाराकारिणोरभेदास्वरूपेस्फुरतीत्यस्यार्थमादधप्रकाशेत्यान्नरूपतेरसमाणे वा बाह्याभे
दारोपासंभवात्तद्वस्तुतो बाह्यानि विकल्पस्यैकस्य वस्य विकल्पाकारा ग्राह्यत्वाद्विकल्पस्य बाह्यस्याप्रशंसनादाये अप्यारो
पविषयोभयाग्राहकेणारोपयद्रूपता योग्याद्ग्राह्यानुभवो वा आकारवान्विकल्पो वा विकल्पान्तरं वा न विकल्पाकारबाह्या
भेदारोपयोर्भवितुमर्हतीति मणिबुध्या मणित्वेन प्रभाबुध्या न तद्बुध्या तस्या प्रमायाः स्वबुध्या भासत इति मणिप्रभाप्रवृत्त- ५८
मणिप्राप्तिसमासाद्यत्वे नो यमस्तो मणिहेतोतोऽभिमतार्थक्रियासमर्थतावच्छेदकमणित्वाकारावभासस्यैव सार्थ्यः विक-
ल्पस्यार्थक्रियासमर्थत्वावभासत्वाभावान्नहि परीतत्वं मणित्वप्रकारकमणिप्रभावभासस्येत्यर्थः कारावभासस्यैव प्रवर्त

कत्वाद्विपरीते वाह्यावभासप्रवर्तकत्वे पर्यवसानाभास इत्यर्थः ज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवृत्तस्य वाह्यस्याप्राप्तिरित्यभिप्रायः वर्त
कताया भवताभ्युपगमात् अथ यथा भवतोऽप्रभायां प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तिस्तथास्माकमप्याकारे प्रसौयि न युक्तः प्रवृत्तो हि
मणिप्रभायां तत्संनिधानाविनाभावान्मणिमासादयति न चाकारस्य तथासौ भवइति भावः ज्ञानस्य साकारत्वं निराकरोति न
चेति ज्ञानेनाहि वाह्यमवगाह्यते न वा आद्ये तत एव रजतज्ञानमित्यादिव्यवहारानुपपत्तावतिरिक्ते आकारे प्रमाणाभाव
न हि ज्ञाने रजतमिति कश्चिद्व्यवहरति प्रमेति वा परे त्वरजतस्य ज्ञानमिति द्वितीये न तेन वाह्यसिद्धिः रजतमिदमित्यादि
के च ज्ञाने रजतादिकमवगाहमाने रजताभादिसिद्धिरभिधीयते तच्चेन्न तदवगाहि कुतो रजतादिसिद्धिः आकारान्तकार्याका
रणस्य विषयस्य सिद्धिं निराकरोति आकारेति कार्यो हि सामान्यतः कारणमात्रविशेषविशेषतश्च सिद्धाति गृहीतहेतुभा
वे एवं सति आद्यपक्षाभिप्रायेण दहनादिसिद्धिः स्वीक्रियते द्वितीयपक्षाभिप्रायेण वेति विकल्प्याद्यपक्षं दूषयति आद्य इति

प्रा·शि·
५७
57

तथागृहीतहेतुभावं सेत्स्यति अग्नेनैतेन दहनादिनैव भवितव्यमिति नियमेन विनापि देहनादिकं दहनाद्याकारविकल्पोपगमे
न व्यभिचारात् दहनाद्यवभासेऽप्याचन कारणानाग्रहणसंभवः माभूत्तानगतादहनाद्याकारात्कार्या दहनादिसिद्धिर्दीहादेस्त
स्मादन्यथाहायेति स्फुरितस्य स्वप्रकाशेनोल्लिखितस्य बाह्यस्य दाहादेः असिद्धेर्दाहाद्याकारेण विज्ञानेनाज्ञानात् नचाग्र
हीते लिङ्गे लैङ्गिकमनुमापयातेमाभूद्दाहाद्यादाहादिर्दहनादेरनुमायको ज्ञानाकारस्तस्यापि हि विना दाहादिकं दाहाद्या
कारज्ञानं नच विना दहनादिदाहादिकमत आह निरालम्बनेति निरालम्बनो बाह्यापयुक्तः अर्थाकारो दहनाद्याकारः ।
अर्थक्रियाकारो दाहाद्याकारः संदिग्धानैकान्तिकत्वे स्वलविशेषाभिप्रायेणाप्रायेण॰ तन्निश्चितव्यभिचारत्वमेव बाबाल॰
लोल्लपत्वमिति बाह्यविलोपे हि स्वगतज्ञाने रजतज्ञानमिति विशेषो न विनाकारसंभवतीति सिद्धो दाकारः बाह्योपगमेन ५७
तत्रद्विषयत्वेनैव तद्रूपस्ताबाकारस्यामाणाभावात् बाह्यं वस्त्वेति त्वितीयेपदम्नुव्यापयति अस्त्विति तथापीति भवतोविधि

रूपस्यैव निषेधरूपस्यापि गोत्वस्य योगात्मके तादिविषयत्वमित्यर्थः तथाभिलापसंसर्गयोग्यं यद्यपि तेषामसत्याः व्याख्नेः
समासं वं धस्य सत्वस्य वाऽभ्युपगमेऽपसिद्धान्तस्तथापि तस्यैते दोषत्वानभ्युपगमात् दोषात् तस्मादाह अथेति एकगोस्वलक्ष
णाभिन्नेभ्यो यावद्भ्यो व्यावृत्तिर्येनः कृतस्मिन्न अथैगवोत्तरेणेति द्वितीये अतिप्रसंगश्चेति अतिप्रसंगस्तद्योगेनतस्य स्या
गः तदुपपादयति महिषेति कथंचित्प्रकारभेदात् प्रसंगादितिपंचैवं समर्थनीयागोपकगोत्वलक्षणाभिन्नेभ्यो यावद्भ्यो
व्यावृत्तिस्तावद्भिर्व्यावृत्तयावद्भ्यो व्यावृत्तिर्गौर्व्यहारे निमित्तमित्याशंकते स्वस्तिगोत्वमननुगतमवगतेवा अथेतत्किमि
ति द्वितीयं शंकते व्यावर्ततश्चेति अननुगतेगोत्वे विधिरूपं चेत्सिद्धं नः समीहितं निषेधरूपं चेत्तत्राह यदीति अगोव्यावृत्तिरे
कगोस्वलक्षणानात्मकेभ्यो यावद्भ्यो व्यावृत्तिर्नु तत्राह शाघनः कृतस्मिन् अथेनतस्यगोत्वेन तस्याप्येकगोस्वलक्षणाभिन्न
त्वात् द्विनीयत्वाह तत्रास्येपीति अश्वस्याप्येकगोस्वलक्षणानात्मकयत्किंचिन्महिषादिव्यावृत्तत्वात् तथा च गोतावच्छि

श्री शि· नव्याप्तस्य वह्निमन्महिषादिव्यावृत्तिमत्त्वात्तत्रापि गोव्यवहारापत्तिः विधेयत्वग्राह्यानुगतानतिप्रसक्तं वेचमित्याह अस्त्वे
५८ दिति एतेन यावद्व्यक्तिव्यावृत्तयावद्व्यावृत्तिर्गोव्यवहारनिमित्तमित्यपि निरस्तं विशिष्य यावद्व्यक्तीनामसर्वज्ञादुर्ज्ञे
यत्वात् एकधर्मापग्रहं विना यावद्व्यक्तिव्यावृत्तेर्दुर्ग्रहत्वात् किंचित्तत्तद्धर्मशून्यत्वमतिप्रसक्तं यावत्तत्तद्धर्मशून्यत्वं
58 चाप्रसिद्धमनन्तत्वादगोत्वशून्यत्वं वक्तव्यं तथा चासिद्धं समीहितमित्याह तत्तत्त्वेति आकाराभेद एवानुगतमतेरालंब
नमित्याशंकते नित्य इति स भेदः कस्य भेदभेदः संविद्धर्मो लाकारः किंधर्मिधर्मो वा आद्ये सहीति अत्र देशमाहापिंडा
नामित्यादिद्वितीये शंकते तत्तद्धर्माणामिति अननुगतानां धर्माणां भेदावभासादनुगतो धर्मोऽभ्युपगतव्यस्तथा चासिद्ध
मीहितमित्याह अभ्युपगमे चेति अनुगते सामान्यमनुगतविकल्पजननार्थं वा कल्प्यते अनुगतव्यवहारालम्बनतया ५८
वान्याघोभिन्नानामपि स्वकारणाधीनतात्सामर्थ्यविशेषादनुगतविकल्पजननोपपत्तेः ४ न द्वितीयः तादृशविकल्पज

नकत्वमेव व्यवहारालंबनानानन्तु यदि चानुगतविकल्पजनकत्वादिति किमपरमनुगतव्यवहारालंबनं कल्पनीयं तदा सामान्ये
प्यनुगतसामान्यव्यवहारालंबनेन सामान्यान्तरं कल्प्यं तत्रापि च सामान्यव्यवहारान्तरस्य च स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् तस्याधार
णामपरमेवं तत्रापीत्यनवस्थेत्याशंकने स्यादेतदिदमाह विनासमानेति विकल्पानां समानत्वमाकारविशेषः सामर्थ्याद्धि प
हितादृशानि निखिलव्यक्तिनिष्ठमेकं तर्हि किमपराद्धं प्रमाणसिद्धेन गोत्वादिना अथ प्रतिव्यक्ति भिन्नं न तर्हि तस्यानुगतवि
कल्पोत्पादनियामकत्वं मिथो व्यभिचारादित्याशयेन निराकरोति यद्येवमिति अभ्युपेत्याह यद्याचंद्रमसीति वस्तुतो
नित्यानेकसमवेतत्वलक्षणोपाधिकसामान्यत्वेन गोत्वादावनुगतव्यवहार इति भावः सर्वत्र गवादिपिंडेष्वपि प्र-
तिवादिमाह भेदे तिने अर्थक्रियासाजात्यमेव जातेर्भ्रान्ते भ्रान्तत्वहानिर्विवेके यदि विनैव बाधकं बुद्धीनां भ्रमत्वं तदा बाह्यविलोप
प्रसंगः स्यादित्याह जनतर्हीति यदि च विनैव कारणसाजात्येन कार्यसाजात्यं तदा यथाभिन्नमिति रेव बीजादिव्यक्तिविशेषैरङ्कुरा

M.S. 1596

प्रा. शि. तोऽङ्कुरादिकार्यजननोपपत्तावङ्कुरादिसाजात्यानुरोधेन बीजादिव्यक्तिविशेषनिष्ठकारणतापरंपराकुर्वद्रूपत्वपरंपराकल्पनं वि
५५ कल्पमेव भवतामित्यत आह प्रमेयेति अङ्कुरादीनामादिनापकर्षसमनन्तराग्रधीतरमादाय तत्तदन्तरंपरेतित्वरंपरेत्वसर्वबीजसाधारणा
59 लिकलमादिष्वङ्कुरादिसामान्यविशेषकार्यप्रयोजककुर्वद्रूपत्वसमुदायो वार्थः विनावाधकं तद्बुद्धीनां भ्रमत्वायोगात्
तद्बलात्साजात्यवैजात्ये साधयितव्ये प्रतिनन्धस्य सामर्थ्यसिद्धिमन्तरेणालंभवादसत्त्वात् निरासासहत्वबलादेव ते साध्ये
पि सत्पक्षे हेतुं तत्समादिति जात्यादावित्यादिपदादनेकवृत्तिसंयोगादिपरिग्रहः वाधकं विशेषकितं निर्दिष्टं तत्त्वा आधव
व्यवहारस्येति वाधके शंकितं स्वभावेऽह तरन्तमायकोहेतुः पक्षेतरेति ग्रन्थकोऽयमगोरित्यादिपूर्वोक्तव्यवहितग्रन्थेना
योत्पादेरनुगतव्यवहारानुपपत्तेरुपदर्शितेनादिमर्थः बलवतिवाधके जातिविषयकत्वाग्रनितान्मथ्यानुपपत्तेरपि साध ५५
नत्वसंभव इति द्वितीयं निराकरोति नचेति स्वरूपतो जातिस्वरूपमादायान्तानतो जातिविषयकज्ञानात्स्वरूपे तदेकत्वादिनिरा

सद्वारा अनुपलंभः किं सर्वथैवांतरालेवाविविच्यवा आद्येनेति अथएतत्त्वइति अथएतत्त्वमेवदोषाजन्यतया प्रमाणं नत्वदोष
समन्वयो विकल्पयतिभावः सङ्कृतेदोषमाहतस्येति निरुक्तस्वः स्तोमः करोति तेकल्पषितप्रत्यविकल्पादावयिवस्तुसिविस्त
चाहकल्पनेनेतद्रासनातः शब्दो सनातनएवदोषाहेशास्वर्गोपशुविशेषुवाग्वज्रादिरु यतनमपूर्वंहृष्टपृथिवीपाथस्विदमि-
त्याशस्वकारस्वर्गादिषुनशक्यमिदमित्यचेद्दशनूनस्यायात्यादेमाकारेस्याकारमेव दर्शयतिस्वर्गादिष्विनिपश्यति पश्यति-
त्वपपत्तिसामान्यादिमतेषुव्यक्तिष्विति व्यवस्तरोऽनुगतव्यवहारः तन्मूलोऽनुगतधर्मसङ्कलः विपर्यासयितमन्यथाकर्तृकथं
तर्हिस्वर्गादावनुगतधर्मोपग्रहमंतरेणानुगतव्यवहारोऽनुगतप्रत्ययात् सोपिकथमंतरेणानुगतधर्मोकएवमाह क
स्तस्मैभागोश्हूवाच्यतेशक्रुतेपितथैवकिंतस्मात्तस्मात्ह्यातत्तानामपिसास्त्रादिमतोषुव्यक्तिष्वनुगतगोप्रत्ययात् नच
स्वर्गादौतथास्ति नचानुगतधर्मोपग्रहमंतरेणानंतरेनंतास्वव्यक्तिष्वनुवृत्तिः संभवति नचतमंतरेणापूर्वव्यक्तेोपदवि

श्री शि. षोपवाच्यतानिर्वचनेनाव्यवहारः स्वर्गादिषुचानुगतस्वर्गत्वादिनिर्वचनाप्रसक्तिरितिनिर्विकल्पकादेववस्तुसिद्धिर्नसविक
९० ल्पकादतिप्रसंगादित्याशयेनपठन्तितत्त्वितिविफकल्पोऽतिरिक्तानुगतधर्मावलेवामिथ्यात्वप्रसक्तिवायकेसविकल्पाका
देववस्तुसिद्धिरित्याशयेनोपन्यस्यतिसव्यस्तकरति जातिरव्यापिकाचेत्प्राचीवत्सितिनिपिंडपरिहष्टाप्रतीचीवर्तिनिनोपलभ्ये
60 तऽतिसंक्रमणासंभवात्तोव्यापिकैववाच्यातत्रद्वितीयमनुपलंभबाधकमाशंकते अन्तरालइति मध्यदेशइत्यर्थः॥
यद्वाजातिर्नित्याचेत्पूर्वपिंडनाशउत्तरपिंडेनोपलभ्येततेननित्यावाच्यातत्राशंकतेअन्तरालइतिएकपिंडनाशानंतरंपिंडा
न्तरानुत्पादकालइत्यर्थः उपलब्धेः कारणस्यव्यक्तेरभावादितित्तीयमनुपलंभमाशंकतेपिंडएवेतिविविक्तोपलंभादि
पिहिभिन्नदेशानेनोपलंभोभेदेनवास्याद्यन्तस्येति वदरस्यकुंडेतरस्यावयवदेशानवज्ञातः पिंडेतरादेशत्वात् द्वितीये ९०
भेदेनेतिपिंडांतरासमवायिनीपिंडांतरानात्मकेएकस्यानेकतादात्म्यानुपपत्तेःप्रदर्शनायचेदंविरुद्धत्वंतद्वृत्तित्वतद्भिन्नवृत्ति।

तद्रूपधर्मसंसर्गोऽवयविवदित्यपि निरसनीय इत्याह अपीत्यादिना न गोष्ठीवे जायमानेन गवि गोत्वस्य संबन्धो न रूपादिवद्दृष्टान्तः
तदागमनानिश्क्रियत्वात् न करीषादिवत्तत्रैव सत्वात् प्रागप्युपलंभप्रसंगात् न पिंडरूपवत्तदोत्पादात्प्राचीनपिंडस्याम
गोत्वप्रसंगात् तत्प्रकारान्तरसंबन्धोपपादकमस्तीत्याशंक्य तज्जायमानेनेति तत्रासतोऽपि स्वभावनियमादेव संबन्धेनानु
पपत्तेः सतोऽपि व्यंजकव्यक्तिविरहादेवानुपलंभ इत्याशयवानाह कथं पुनरिति तत्र पूर्वं गोत्वसत्वे तत्र प्रसक्ताविशेषाद्
व्यातेरपि गोत्वसंबन्धे तत्रापि गौरिति प्रत्ययापत्तिरित्यत्र तत्तास्यो भ्यामाणकतेन तत्सत्वेऽपि गोत्वस्य यथाकथंचित्संबन्धो न
गौरिति प्रत्ययनियामकः किंतु समवायः स चेदन्तरकाले त्वश्वान्तरे गोत्वस्यास्माकं तत् स्यात्तत्रापि पूर्वं तत्र तदभावोपपत्तये गोत्व
स्यासत्वमिष्यत एवेत्याह नवैतदिति अथ तत्र सत्वाविशेषेऽपि क्वचिदेव गोत्वसमवायो नान्यत्रेति कुतो नियम इति चेत् स
भावनियमादिति मन्दाह्वाणत्रयपिंडप्रत्ययोत्पत्तिकाले सतो गोत्वस्य संबन्धो विक्षेपसर्पणादिके विरुध्येत इति चेदत्राह।

प्रा. शि. येनचेत्यादिनातः संबन्धविशेषकः। कालस्यानुपगमादित्यर्थः। अंतर्गडुं संवृंयचूटकं उपलक्षणतया परंपरया तत्रेति
८१ व्यवहारः कदाचित्तत्र कदाचिच्च न तत्रेति व्यवहारः। तदिति उपसर्पणोत्पत्तिभ्यामपसर्पणविनाशाभ्यां च तयोः सत्तासत्त्वव्य
61 वहारयोरुपपत्तेर्न यातीति न याति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नं न चांशवत् जहाति पूर्वमाधारमहो व्यसनसंततिरिति कीर्ति
कण्ठडंबरः। पूर्वमित्यनेन न भजते परमिति पिण्डवितं स्वस्यावयवक्रियानिमित्तके पूर्वापरदेशमागामी न यातिनाशवदित्यनेन प्र
तिपिण्डेपि पिण्डोपसर्पणस्य पिण्डान्तरापसर्पणस्य चाभावात् सामान्यस्य किं पिण्डोपलक्षितदेशे सत्तासत्त्वे नोपपद्येते किं चापिण्डप-
व आद्ये पिण्डवत्सर्वत्र क्रमेति पिण्डस्योपसर्पणादिभिरेव तदुपपन्नेरिति भावः। द्वितीये तु सत्त्वे पिण्डे तत्रासत्त्वं प्रागेव तिष्ठ
त्वं तेन निक्षिप्यमाणमसति पिण्डे तत्रासत्त्वमाशंक्य निराकरोति अथापीति तस्य सामान्यस्य तदसत्त्वात् पिण्डासत्त्वात् सत्ता ८१
सत्त्वे यदि वर्तमानत्वावर्तमानत्वे तत्राह स्वरूपेति। द्वितीयानपेक्षैवैतत्तानि पिण्डाद्याधारान्तरानपेक्षत्वात् न वा सामान्य-

सकलाविदणसत्वंनित्यत्वात् संबद्धत्वेति यद्यपिसंबंधोत्रसमवायः सचनित्यएवतथापितद्विशेषितःसमवायोनास्ती
तिग्रसंबंधितमगीकृतेतस्यपिंडस्यतत्रचपिंडेनतः साम्यस्यतन्निष्ठाभावरूपप्रतियोगितद्रूपेनतत्रासत्वंयावत्सत्वंतत्रसा
मान्यस्यसत्वात् अस्यतस्याभावाधिकरणत्वायोगात् वोद्यनिष्ठामर्वपत्वमर्यादायसंधर्मिणगतास्येतिकमभेदंनिरस्य
पादितंकतन्निरसितेभेदाभेदवादिनमस्थापयति तथापीतिकिमिदमाश्रयेंतदेवदर्शयतिसमानेनेतितत्स्येनेमध्यं ४।
तथाचसमानानितत्वलात्यधिकरणानिपसन्ततथाः तस्यभावःसामानाधिकरण्यंयद्यपिसमानमेकमधिकरणंययो
रित्यादिकमर्थांतरमप्यस्तितथापितस्यप्रकृतेपटत्वपटयोरेकाधिकरणकत्वाभावात्संभवात्मायक्रमसमोजल्लोविस्त
तत्वाद्वनेहप्रस्त्रतेनतिवितिव्यतिरेकयोःसहचारमात्रेणाविरोधेदेतत्वलाधिकरणकृताभावव्याप्यत्वासिद्धेरित्यर्थःसिद्धे।
रितिभावःएकस्यविज्ञानस्ययथाऽनेकविषयसंबंधित्वंयथावानेकस्यविषयस्यैकविज्ञानसंबंधित्वं तथैकस्यसामान्यस्या

आ शि· नेकपिंडसंबंधितं अनेकस्मात्पिंडस्यैकसामान्यसंबंधितं न विकल्प्यते मानाभावात् अंतरेणापैकधर्ममनेकेष्वेकव्य
६२ वहारो न संभवति कारणाभावादन्यथातिप्रसंगादित्याहैकस्येत्यादि एकेतियथैकस्मादनेकव्यवहारो नोपपद्यते त
62 थाऽनेकेभ्योऽप्येकव्यवहारोऽपि नोपपद्यते अन्यथा ज्ञानं तावदिति द्वितीयविकल्पे निरस्यति नापीति बाधकत्वेद्विज्ञानस्वरूपेतदे
कत्वे वा तद्वेदमिति तज्ज्ञानं तदिदंतास्पदयोरेकधर्मवत्तमवगाह्यमानं सामान्ये प्रमाणं भवेत् यदि च तदिदं ग्राहिणि
विज्ञाने मिथोभिन्नेकत्तदा सामान्यसिद्धिर्वा तिभवति ज्ञानेकत्ववायां तत्सामान्यबाधस्तत्सामान्यएव वा आद्यमपि ज्ञानस्या
नुपलंभो वा कारणाभावो वा आद्ये तत्स्वरूपमिति वरमकारयोति द्वितीये एकत्वेति पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्ध
धर्माध्यासोऽस्तीत्यत आह परोक्षेतिसंस्कारेणास्मृतावोपनीते विशेषेणापि विशिष्टज्ञानस्यापरोक्षतायाबुद्ध्यादिनता ६२
त् तृतीये मयिविषयबाधो वा व्यापकानुपलंभो वा आद्ये विषयमितिस्यादेतत् अर्थसंबंधेद्विज्ञानेप्रमाः अर्थनिश्चये

त्वाण्णेवासनामात्रसमुत्थानां शशविषाणादिविकल्पानामप्रमाणत्वात् । अथेन्द्रियसापेक्षत्वमेव प्रमाणमाथ तेन च विक-
ल्पा इन्द्रियजन्मान इति द्वितीये निरस्त इतीन्द्रियजत्वेति ग्रथ विनापीन्द्रियव्यापारं शशविषाणादिविकल्पोत्पादाद्व्यभिचारे-
ण विकल्पाकारेण मिन्द्रियं तत्त्वेन केनिर्विकल्पक एवापतीणं व मात्रमिति जनकधर्मत्वान इत्येतत्राह सात्वाकारि-
त्वेति सात्वाकारित्वावच्छिन्नप्रत्यक्षाभिचारेणेन्द्रियस्य कारणत्वात् । यदि च यथा कथंचित्तस्य धर्मिणो विकल्पस्येन्द्रियव्य-
भिचारात्सात्वाकारित्वेति सात्वाकारिणोपि तस्येन्द्रियाजन्यत्वेन तदा निर्विकल्पस्य धर्मिणोः स्फुटावभासस्य कामातुरकामि-
नीज्ञानस्येन्द्रियाजन्यत्वान्निर्विकल्पकमपीन्द्रियजन्यत्वेन स्यादित्याह अन्यथेति । इदं च भावनावशात्स्फुटरूपप्रतीतकामिनी-
पुरोवर्तित्वारोपमात्रं च दर्शनत्वारोप इति मतेन भावनापरिपाकवशाद्योगिनामात्मनीव कामातुरस्य कामिन्यामिति विक-
ल्पकमिति मतेनेदं तथा च यथाक्रतपक्षमाधीयानिमपि कश्चित् । यदा च भावनावशात्पुरोवर्तित्वं तदा चैव कामिनीत्वा

न्या सि· रोयइतिमते तदापिनिर्विकल्पकत्वापेक्षया लाघवेन साक्षात्कारित्वमेवेन्द्रियजन्यतावच्छेदविशेषस्याभ्युपगमे तत्कार्य
९३ समवायत्वादेः सामान्यव्यापकत्वसंभावनेमिति मन्तव्यं केचित्तु अन्यथेति साक्षात्कारित्वे सत्यप्यतीन्द्रियजन्यत्वस्यार्थः ॥ अथे
63 न्द्रियजन्यताधीनेन सविकल्पकस्य साक्षात्कारित्वमपि तन्निर्विकल्पकजन्यताधीनं तत्राह कामान्वेतिलता दोकामिन्या
रोमस्य विनापि निर्विकल्पकमिन्द्रियजन्यतामात्रेण साक्षात्कारित्वादित्यर्थः ॥ साङ्कु ॥ तद्विंते भवेदेवं यदि सविकल्पक
स्य साक्षात्कारित्वे स्वानुभाविकं भवेत् ननु न इन्ति निर्विकल्पकसाक्षात्त्वमत्र तत्रारोपादित्यत आह वा धर्मानाकाभावा·
द्वेति तद्दर्शनेनिर्विकल्पके धारोपधर्मः उपाधेयत्व इत्युपाधिधारोपः ॥ विपर्ययो विकल्पधर्मस्य साक्षात्त्वस्य निर्विकल्पे ९३
समारोपः अथ निर्विकल्पकमतन्यः सनेतरप्रत्ययपदनिर्विकल्पजनकोनैन्द्रियं सच साक्षात्कारीतिकरणसात्त्वप्याहि·
कल्पोपि साक्षात्कारी सत्राह इन्द्रियमिति विपरीतस्य साक्षात्कारी विकल्पायत्तिप्रसंगात् सविकल्पमात्रपवालय

विज्ञानहेतुतायास्तयोपगमात् यदींद्रियैर्विकल्पजनकं तदा तन्मात्रेण तदिदमित्यादिविकल्पापत्तिरस्मादृ प्रथमा-
मिति पूर्वस्मरणे पूर्वानुभूतव्यक्तिस्मरणे साधिते वार्थ्यामममुत्यानामनिंद्रियजानामनुमित्यादिविकल्पानां विषयावाये
नप्रमाणे प्रमाणे वा प्रयोजकं नाम जात्यादियोजना वृगादित्वादिकमित्यभिसंधायाह रूपशादिगिति सर्वथैति
शब्दादिहितादितत्तत्साधनानि तत्तद्धर्मविशिष्टानि बोधयंतस्तच्च तत्प्राप्तिं नः प्रवर्तयंति निवर्तयंति च नचैतन्यवति-
पाधानि वस्तूनि भवितुमर्हन्ति सर्वधर्माणामवस्तुत्वात् वस्तुवस्तुनोः सर्वथा निषेधात् अवस्तुनैवान्यापोहेन व्य-
वहारनिर्वाहात् विनिर्णीते चैवं बाह्यानामवस्तुत्वे तदर्थं नाविरहेण तत्तौ विरतव्यापारे मनो नैरात्म्यभावनाति यत्नसमा-
हितं भवतीति परमसंकटे गंभीरे मिथ्याज्ञानवासनामूलोन्मूलनसमर्थः उदारः फलाव्यभिचारी इदं वस्तूनां सर्वशू-
न्यत्वस्य सिद्धेः समाधिहेतुत्वं यथा च वास्तवत्वे पि धर्माणां निर्विघ्नते चेतस्तथोपपादितमाकरे प्रथमदीया

स्या शि
६४
64

पवागमाः प्रमाणमस्मिन्नर्थे तत्राह आगमस्येति ॥ अयमर्थो वस्तुभूतो न चेत्कथमत्र प्रमाणसंभावना तावद्वस्तुभूतस्येत
द्धि शब्दप्रतिपाद्यः इष्यते स्वलक्षणानामनन्वगमात्कथं तत्र सङ्केतग्रहः अनुगतं धर्मं पुरस्कृत्य तत्र हेतुः तस्य वास्तवत्वेन
कथमेवमन्यत्र व्याघातः ॥ अलीकत्वे वस्त्वलीकत्वयोर्न कथमेव यविरोधः स्वलक्षणस्य विषयत्वे कथं कल्पनापोढत्व
मित्यादीनि धर्मस्य कस्यचिद्वस्तुनीति परमार्थ्या प्रयोजने नेति वस्तुनः शब्दप्रतियाद्यत्वप्रतिपादनेन तु व प्रयोजनमो-
दासीसे न सिध्यतीति वस्तुनः शब्दप्रतिपाद्यमित्युपवर्णमभिधानीयं तथा च यद्यपि तेन शब्देन वस्तुनः प्रतिपाद्यते न कृतेन प्र-
योजनमिति ॥ अथ प्रतिपाद्यते स्ववचनविरोधो दुर्वारः प्रतिभासो ज्ञानजनने शब्दजन्यज्ञानविषयः क इति प्रश्ने अ
तद्भाहेतो विकल्पनिश्चयाकारः तत्तदेव अध्यवसायः ॥ प्रवृत्तिजनने शब्दजन्यप्रवृत्तिविषयः क इति प्रश्ने अतद्व्यावृ- ६४
त्तस्वलक्षणमिति तत्तत्त्वो वस्तुतः किं वस्तु शब्दवाच्यमिति प्रश्ने वक्तं किंचिदिति विपर्यासो वा स्वविषयिणः शाक्यविक-

त्याकारेसंचारः प्रवृत्तिविपर्ययः नियतविषयकप्रवृत्त्यनुपपत्तिर्नियामकाभावात् भेदाग्रहादेर्नियामकत्वस्यानिष्टत्वाद्भे
देति किमपि वस्तु न ग्राह्यं वा ग्राह्यमिति तस्यार्थस्य वर्णाचितमूर्तिकत्वादिति बाह्यार्थभंगे द्वितीयबाधकमाहैकत्वे विज्ञानवादि-
नीलादिवाह्यज्ञानमभिन्नं ज्ञातापि च बाह्यभेद एवेति भावः अत्र ज्ञानत्वे प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य व्यापकेन चेति विप्रतिपत्तिः।
अलीकस्य ग्राह्यत्वेपि तत्प्रमेयत्वे तद्देशो ज्ञानस्याश्रमात्वादिति संप्रदायः एतज्ज्ञानविषयो नीलादिरेतज्ज्ञानमभिन्नो नवेति नव्याः
अत्र ग्राह्यग्राहकयोरभेदे यः कश्चिदितस्य व्याप्यो सर्वएव हेत्वाभासः स्वयमाभासत्वे हेतुमाह तथाहि हेतुर्हि प्रत्यय
मितया ज्ञायमानोऽनुमितिनिमित्तमनुमितिरपि च यत्तत्साध्यविषयिणी। तथा च परामर्शहेतुपक्षसाध्यानुमितीनामभेदे
ऽतो हेतुहेतुमद्भावः किं च भिन्नस्य ग्राह्यत्वे सर्वज्ञानानां सर्वविषयत्वापत्तिर्भिन्नत्वाविशेषादिति भावः नित्यादिप्रतिप्रसं
गो यदि न गृहीतो न तर्हि व्याप्तिसिद्धिर्विपक्षे बाधकाभावात् गृहीतश्चेत्कथमनेनान्यग्रहणमस्येवार्थस्यानेकपदा

प्रा शि· र्थं च टितस्यैकेन ग्रहणादिति सहोपलंभनियमो नियमेनैकवित्तिवेद्यत्वं तद्विषयकज्ञानाविषयत्वं वा तेषां ज्ञानस्य स्व-
६५ प्रकाशत्वात् ज्ञानज्ञेययोरभेदे च ज्ञानज्ञेयग्राहकाभ्यां ज्ञेयज्ञानयोरपि ग्रहणान्नासिद्धिः ग्राह्यत्वं प्रकाशमानत्वं वेति
ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्नत्वे साध्ये ग्राह्यत्वं हेतुः ज्ञानस्य ज्ञेयाभेदे चाणिजर्थीतमीवात् प्रकाशमानत्वं प्रकाशकत्वमिति ग्राह्य
65 ज्ञानस्यास्य ग्राहकज्ञानाभिन्नत्वे साध्ये तज्ज्ञाप्यत्वं हेतुः ग्राहकज्ञानस्य तज्ज्ञाप्याभिन्नत्वे साध्ये प्रकाशमानत्वं तस्य ग्राहक
त्वमिति यावत् तेषां ग्राह्यग्राहकयोः स्वप्रकाशमानत्वान्न हेत्वासिद्धिरित्येके एकत्रसादाकारोस्य ज्ञानसामान्यस-
तोभेदस्समेरुदं विरुद्धानेकावगाहित्वं तस्य ज्ञानस्य स्वव्याप्यभेदाय क्रमानुपेजातं तदेवस्फुटयति यदिहेति ग्रथेक- ६५
त्वास्यथानुपपत्या अनुभूयमानानामयियद्यभेदस्तदानानार्थावगाहित्वमपलपनीयं तत्राह नवेदिति अथानुल्लिखि-
तोप्याकारो भविष्यतीति तत्राह स्वसंवेदस्येति तथा वा काप्युल्लेखे विश्वाकारोल्लेखथावश्यक इति भावः कार्यकारिणारभे

द्यादिति भावः। भेदविपर्ययोऽग्रेऽपि स्फारं भविष्यति बलितो नानाविषयत्वमेकत्वं च स्वसंवेदनेनानुव्यवसायेन वा सिद्धं न बाध्यबाधक-
भावमासादयत्यविरोधाद्बाधकाभावाच्च ग्राहकभावस्तु विनाश्यमेव सुप्रपद्यमानो न तेन साधयितुमीष्टे इति तथा तेऽपि विरुद्धध-
र्माध्यासेऽपि यद्यमेकत्वं तद्दाहकत्वादुदकत्वोपशमनत्वदकादन्दाहः स्यादित्यर्थक्रियासंकरः एवं दाहार्थमुदकेऽन्वेषणोपशमार्थे
च दहने प्रवृत्तिः स्यादिति संकरः। विवेचनप्रकारग्रहेऽन्यस्य ग्रहणं भेदज्ञानमित्यतोऽपरम इति भेदे द्विकदाचिदेकाग्रहे रूपावि-
दितरञ्जयतेन चेहतः स्यात् नीलधवलाकारत्वेनैव स्वप्रकाशेन ग्रहणात् भिन्नत्वादेव वक्तानीतरेणाग्रहणात् तथा च विवेकता-
भावादेवाभेदसिद्धिरित्यर्थः। न किं स्फटिकनीलधवलादीनां ज्ञानेन विशेषः समस्ति वा तस्मिन् ज्ञाते भेदकत्वमिति विकल्पार्थः
परस्परेति यद्यपि नीलधवलादीनामेकविषयावितरनिषेधोऽन्योन्यनिषेधेऽपि स्वविधिर्यो व्यावृत्तौ यः प्रकारस्यापि संभवात्
तथापि परस्पराभावव्याप्यत्वमात्रेणान्यथा परस्परेणारम्भविधिकयोरित्यतोऽसमदिते भावाभावाभिप्रायेण नीलधवलावे

श्रा॰शि॰ भिप्रायेणवायंत्रैकस्यविधिस्तत्रापरस्यनिषेधःस्येतत्तद्धर्ममात्रमित्यपिवदंति परस्पराभावव्याप्यत्वेपिनीलधवलयोर्वि
८८ रोधः विशेषणतथाविधानामितरेषामप्यविरोधापत्तिस्तथाचबाह्यानामपिनीलधवलादीनांगवादीनांचभेदोनसिध्येत
त्स्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्यानिरासादितिभावः ४ तथाचतयाज्ञालक्ष्यैतादोकार्योनैणापिकमनेवार्थकत्वेनाक्रःसंकेतपु
66 क्रःदानींचभेदोनसिध्येतत्स्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्यानिरासादितिभावः ४ विज्ञानवादिनांनेदमनिष्टमित्यभिप्रायेका॰
माशंकांनिरस्यतिनचैवमिति उक्तरूपतायाःपरस्पराभावव्याप्यतायास्त्वाक्रमनशरीरत्वात्परस्पराभावव्याप्यत्वमात्ररूप
त्वात् अन्यथाबाह्यानांवास्तुविज्ञानेयाविज्ञानानांचभेदविरहः द्वैतमतावलंबने नचविनाभेदाभ्युपगमंविचारारंभसंभ
वःसग्रेव्यक्तीभविष्यति तत्सिद्धिरेवविरोधसिद्धिरेवभेदसिद्धिस्तत्पर्यवसायिनीवासंमतेषामेवास्तीतिसोविशेषोवोद्धाना ८८
मस्त्येवातआहपद्यामेमाप्यर्थक्रियानियमोपि अर्थक्रियापार्थक्रियान्तरानुसरणेऽनवस्थानचानवस्थितार्थक्रिया

याऽर्थक्रियांतरानुसरणेः नवस्थानचानवस्थितार्थक्रियासंतानोः सर्वज्ञपुरुषवेद्यइति अथवास्मान्नोभेदेसाध्येःर्थक्रि
यानियमानुपपत्तिरस्ति विपक्षेबाधिकानन्तज्ञानस्याभेदेकिमपीत्यतआह प्रत्यक्षेति प्रतिभासस्यानियमोःसोकार्यन्तत्व
स्वरूपतःप्रकारतश्च तत्रायस्मात्सिद्धि शंकतेऽङ्केति सहैवेति नीलपीताद्यवगाहिनोज्ञानस्यनीलापीताकारयोस्तेनैव
प्रतिभासनादित्यर्थः द्वितीयमभ्युपेत्यतिराकरोतिनेति किंतितितीनीलरूपाकारस्यज्ञानात्मकस्याकारस्यज्ञानस्यपी
ताकारस्यचनीलाकारत्वेनानुपलंभेतयोरभेदबाधकंप्रसरत्यर्थः तयोरभेदेह्येकैकाकारस्यापिज्ञानस्याभनीलस्यपी
तत्वेनव्याप्तिस्यतत्वलिङ्गेनोपलंभप्रसंगात्तयाकारतायाश्चमयाकारत्वेनोपलंभप्रसंगात्तस्यैकस्यात्मनानुपलंभए
वसर्वैविरोधानोवाधातरविरोधानोऽपलंभानुपलंभयोश्चरूपभेदइतिवेद्यानेऽपलभ्यमानत्वात्नुपलभ्यमानत्वव्यवस्था
नस्यादनुपलभ्यमाननेनाभिमतस्योपलभ्यमानत्वायाउपलभ्यमानत्वेनोपेतस्यचानुपलभ्यमानतायाः स्ववचनादिसा

ग्रा. शि. ह अन्यथेति यदश्वादिकं विशिष्टैवाश्वत्वेनोपलभ्यमानं स्वरूपतिगवादिकमिति नोपलभ्यत इत्युक्ते अश्वो गवात्मकत्वे
नेनोपलभ्यत इत्युच्यत इत्यपि गम्य इति मूलार्थः वर्तव्य इति भावः वादिकं कथं तदुपलभ्यत इत्यत आह यदिदमश्वादिकं तस्य चा
६९ मिति एवं यदश्वादिकमुपलभ्यत इत्युच्यते तत्तेनोपलभ्यते कथं यच्चोपलभ्यते गवादिकं तदेवगतमिति अथ यैर्गोगैत्वेनो
67 पलभ्यते नाश्वत्वेन अश्वस्त्वश्वत्वेन न तु गोत्वेनेति नन्वयोरभेद इति यदि तदेकज्ञानगोचरावपि नीलपीताकारौ नील
पीताकाराभ्यामुपलभ्येते न पीतनीलाकाराभ्यामिति तयोरप्यनाभेदः न चैकज्ञानं भिन्नोभयाकारं भवितुमर्हतीतिवा
काराकारिणोरभेदादिति शंकोत्तराभ्यामाह तेनेत्यादि एतेनैकमेव विवि[illegible] ज्ञानेन नीलपीताभ्यामाकाराभ्यामुपलभ्य
त इति अन्यूक्तं गवाश्वयोरिव नीलपीताकारयोरपि विज्ञानयोः प्रतिभासभेदादिना नियतभेदसिद्धेरन्यथान्तर्येकपक्ष १०
चित्तैकत्वप्रसंगात् समो प्रमाणप्रतीतत्वात् अप्रसिद्धत्वेन वेचनाभावो न त्वनाभेदसाधक इत्याह एतेनेति अथैकात्र

हणेऽनयस्य ग्रहणे विवेचनेन विविक्तज्ञानयोस्तयोर्नीलपीताकारयोस्तथा संभवति स्वसंवेदनसंवेद्यत्वात् अविविक्तज्ञानरा
तौ च नीलपीताकारा वस्तो वस्त्राकारिणो भेदे तद्भिन्नानामाकाराणामभेदानुपपत्तेरित्यत आह अपि चेति विवेचनाभा
वस्तसंभावकौ न जातीयेसवेद्यत्वा अपि यथैकस्य पुंसः पुरुषान्तरस्य विवेचनस्य सामान्याभावो वा हेतुरित्यर्थः पिवा अथमेतणि
कलतायामिति ज्ञानैकयोर्नीलपीतयोरेकपुरुषीयैकज्ञानग्राह्ययोस्तेन तु सविवेचनस्याभावादित्तथा च नयोरपि भेदो
नस्यादित्यर्थः चरमेनानेति एकपुरुषवेद्यस्य नीलादेः पुरुषान्तरेण ग्रहणे तिष्ठ्याप्येकपुरुषवेद्यत्वस्यार्थः नीलपीतयोर्मध्ये
नीलाग्रहणेऽपि पीतग्रहणे संभावितेऽस्ति विवेचनसामान्याभावस्य निष्प्रयोजनत्वादिति पंचमस्यार्थः भावाभावसंदेहो वा वाच्यः स च
ज्ञानाकारेऽपि तत्स्वरूपस्यार्थः एतेन नीलपीतज्ञानयोरपि एकाग्रहणेऽप्यपरस्य स्मरणे न तेनैव पुंसा कालान्तरे वा स्वस्य स्मरणादित्ति ल
ग्रहणे विवेचनेऽपरस्य केनचिदित्यत्र अनेनान्यस्यावेदनात्तद्भिन्नेन च पुरुषान्तरीयज्ञानेन तत्ज्ञानाकारविवेचनसंभावनेत्याशक

प्रा शि॰ तेषरेणेति निराकरोति अभेदेनेवति अभेदसिद्धिपर्यवसायिमामेदे ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तेर्वा विवेचनं साध्यं तथाच-
किमेतगौरवग्रस्ताविवेचनेन अभेदसाधमात्रमुपपन्नस्तेनाविवेचनेन किं प्रयोजनमित्यर्थः भेदे ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तेर्वाभे-
९८ दसिद्धिर्भवदिति भावः नचैवमेवास्तु तस्या अप्रसिद्धेः अपि च भिन्नयोर्नचेद्ग्राह्यग्राहकभावः कथं तर्हि वाह्ययोरपि
सहोपलंभयोर्नीलपीतयोर्विवेचनेऽप्येकैकग्राहिणा ज्ञानान्तरेणेति चेत् तदपि ततो भिन्नमभिन्नं वा भिन्नं चेन्न तर्हि-
ग्राह्यग्राहकभावः अभिन्नं चेत् पर्यवसितं पंचानामभेदेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वात् तथा च क्रतो विवेचने एकैव
सहोपलंभनियमेनियमी शो व्यर्थः इति द्वयोर्व्यपरे च विवेचनाभावज्ञाने विविवेचने गृह्णाति न वा गृह्णाति चेत् सिद्धं तर्हि भे-
दस्यापि ग्राह्यत्वं विवेचनस्यानेकपदार्थघटितमूर्तिकत्वात् नचैवमभेदानुमापकैकभावमात्रस्यानैकान्तिकत्वात् वा- ९८
स्तुगत्याविवेचनस्याभावो नानैकान्तिक इति चेदस्यादिस्तदमेव वस्तुगत्याविवेचनस्याभावो नानैकान्तिकः प्रमाणं ज्ञाने ।

ज्ञानं तेन मर्थं गृह्णातीति न वोति विविच्यतो ग्रहणोभिन्नस्यापि ग्राह्यत्वमग्रहणेन नियम इति एवं परेणापरस्यावेदनाद विवे
चनेऽस्याथ तद्यदि न ज्ञानं ततः साध्यसिद्धिः ज्ञाने चेत्सिद्धं परस्य रेणावदनेद्वितीयेन ज्ञातीयेति विरुद्धस्यात्यधर्माध्यावासस्मै
वं विधविरुद्धधर्माध्यासाद्भयमिति प्रतीतकवोहणं काग्रेथे विवेचनात्तपपत्ति प्रसंगाद्वेति योऽग्रं थलेन वाद्यपोर्वह्निजलयो
विवेचनमस्ति अतो नाभेदइत्युक्तं तदपरिहरणं प्रयच्छति अपि चेति नीलमपीतमनयोरेकत्रज्ञानेऽसंभवान्नीलपीतोभयविप
यकमेकं ज्ञानं न संभवतीति भवद्भिः साधनीयमित्यर्थः संविदः साध्यः स एव तेनास्याव्यभवबाधितत्वादित्याशंक्यातिरि
करोतिस्वसंवेदनेति एवं ब्रुवतः कतमोऽभिप्रायः किं नीलादीनां विरोधसंभवनास्ति किं वा विज्ञानस्य तद्वत्ते प्रथमतद्वचनादि
त्ते नाद्यः तेषां विरोधस्य साधितत्वात् द्वितीये सिद्धं ज्ञानानामात्मनोऽपि ग्राह्यत्वे नारतीयेनाहृउक्लत्वगुडकमिति अपाय
माशयः यथा भवतो नीलपीताद्याकारैः स्वयं विरुद्धैरेकज्ञाने कत्वेपसमवायायोगादतिरिक्तं वित्तिरूपं तथास्माकमप्येकत्र

प्र॰ वि॰ विज्ञानेऽनेकाकारासम्भवादतिरिक्त एव चित्राकार इति संभाव्यतामप्ययमिदं विचित्रमिति विज्ञानेन त्विदं नीलमिदं च पीतमेतेन नील
याते मिथो भिन्ने इत्यादिके व्यस्तादिके ज्ञाने चित्राकारोऽन संभवतीत्यर्थः व्यक्तीभविष्यति चैदमग्रेऽशंकते द्विनस्ति स्विति। प्र
८५ काशमानताऽनेकत्वमिति भेदेऽग्राह्यतायोगात्प्रकाशमानतापकत्वेन प्रकाशत्वस्येव प्रकाशस्वरूपलक्षणायैकत्वनिराम
69 करणे तस्मिंश्च सति प्रकाशस्वरूपमेव न स्यादित्याह तदितमिति भीतेरनभिज्ञेः तदेव व्युत्पादयति नियतेति तन्निष्ठा-
तो नियतानियताकारस्वरूपैकतानेकत्वनिष्ठतो निराकारमेवेति तथा च नीलाद्याकारप्रकाशस्वरूपमिति यदुक्तं तत्स्यादि
तमिति भावः उभयथापीति प्रकाशमानस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानमिव पीते नीलत्वेन नीले पीते पीतत्वेन भासन इत्यर्थः न
तो नीलाद्याकारस्य पारमार्थिकत्वे काल्पनिकत्वे चेत्यर्थः स एव वा य एवः एवं ग्राह्ययोर्भेदे सत्यंगीकारे ग्राहकस्य तदभा- ८५
याभेदे वायः नायमिति भेदस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानस्य ज्ञेयभिन्नतापत्तेरिति भावः विनापि भेदं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरू

पःसहोपलंभःसंभवतीत्यनग्राह्यतद्व्याप्यतामिति तत्रैव पक्षे तद्धितद्विषयकमपीतीत्य विनाभेदं संभवतीतिः तथ्याप्यतो-
तेषां हेतुतां साध्यव्याप्यतां व्याप्तेर्भेदगर्भत्वादिति वार्थः अस्तु तर्हि संवृत्ते पक्षे भेद इत्याशंकते विकल्पेति नानुभवेति अ-
नुभवो निर्विकल्पकं तस्य सन्मात्रालंबनत्वेन कालत्रिकोरमेलायोगात् सोपीति आभासने केवलस्य भासने विचारानारंभादि-
प्रतियोग्यादिमिलितस्य च सतोऽसतो वा भेदस्य नेकसंविज्ञाने तादात्म्यमिति कथं ग्राह्यतमिति अस्फुरन्भासमानः अध्यव-
सीयते विकल्पेन विषयीक्रियत इति प्रसिद्धेऽर्थे अनात्मनोऽपि भानमस्फुरणत्वेन विरोधमाशयेन पृच्छति अध्यवसी-
यत इतीति तद्विषयेति तथा चाध्यवसीये विकल्पेन स्वजन्यव्यवहारविषयीक्रियत इत्यर्थः स्वकारणबलायातस्यार्थविकल्प-
स्य स्वभावभेदो यत्कश्चिदेव विकल्पः कश्चिदेवासन्तमविषयमपि व्यवहारयति न सर्वः सर्वमिति भावः केचित्तु अस्फुरन्ति-
विकल्पाविषयः तत्रैवानात्मभानेन निषिद्धमित्यभिप्रायः ८ इत्येवं च निर्विकल्पतद्विषययोरेव ग्राह्यग्राहकाभ्यामभेदः साधनी-

आ. वि. यः सम्बेपलंभादैवोपलंभः साक्षात्कारो विवक्षितारियोः तोनांशतो वा योनाप्यनैकान्तिकमित्याहुः अथ वसीयत इत्यादिसि
७. द्धान्तग्रंथविरोधस्य ज्ञानमात्रस्याभिन्नविषयत्वास्वीकाराभिप्रायकत्वादित्यत्र स्वरसः कथमसमिति ज्ञानवादे ज्ञानानिर्विक
70 मात्रस्यासत्वात् यद्यपि व्यवहारात्मकज्ञानस्यासंकेदविषयत्वे सिद्धमेव मित्रस्यापि ग्रा तथापि वैतद्दृष्टान्ते स्फुटे सति दृष्टान्त
तरे कथमित्याह्निनाकृतोदीयत इत्याशयः एतेन तथाप्यन्येनान्यस्य ग्रहणेः तिग्रसंगोपरस्तेविनैव निराकर्तुं मारुकथमि
ति स्वकारणेनिपवेच व्यवहारवन्न जनकज्ञानस्यापसंकेदविषयत्वकारणमसमर्थ्यादविरुद्धमित्यपि मंतव्यं अनुतवेति
अनुभवः साक्षात्कारस्तद्विषयस्त्वनुभाव्यः सतो द्विज्ञानविषयत्वे इंद्रियसन्निकर्षादिकं नियामकं संभवतीति दीरवल्पतासे
वीरंकोविकेस्यादित इहिकल्पोल्लिखितोभेदायद्वितोभियततदादेषैतान्यन्येनान्यस्य ग्रहणेन तन्वेतदर्शितं किं न विकल्पा ७.
कारपव नचाकारस्याकारिणोभिपतेश्मापोवतेभेदायीति अपि शाब्दा नीलादिवितथा यज्ञानाकारयो देवनीलपीत

योर्थोनाकारोभेदोविकल्पेनोल्लिखितइतिनबाह्यसंवेदनसंकथायामितिभावः अद्वयदर्शीनीलपीताद्याकारद्वयादर्शि
प्रतियोग्यनुयोग्यनुल्लेखिनः ज्ञानस्यताद्दशाव्यवहारानेनगतादिस्मकत्वात् अथनैरंतर्येणयुगपदेववोत्पन्नानित्रीणि
ज्ञानानिभेदव्यवहारंपंनीतिचेत् विज्ञानंनानेकदर्शिकथमस्मैत्रीणिज्ञानानिव्यवहारंजनयंतीत्यस्यैवबाध्यस्यसिद्धि
४अनेकदर्शिचेदेकस्यानेकतातादात्म्यविरोधात्किंत्विदमप्येतान्यस्यग्रहणंगत्यभिसंधिमेकत्वेचित्रेति विज्ञाकारत्वंद्विनील
पीताद्यतिरिक्ताकारविशेषशालित्वंवानीलाद्यनेकाकारत्वेवेतिविकल्पेननिराकरोतिचित्रमयीति ब्वचित्राकारसं
वेदनेस्वसंवेदनेकथंतद्भेदग्रहणंफनीलाद्यनेकारसंवेदने असंवेदनेकथंतद्भेदग्रहणंप्रकस्येति नीलाद्यतिरिक्ते
काकारशालित्वेपिनीलयोस्तस्याप्यनुल्लेखितद्भेदोल्लेखोनतस्यभवतीत्यर्थः अथभवतांनीलपीतादिविलक्षणचित्ररूप
वदस्माकंनीलाद्याकारविलीनत्वेनविज्ञानस्यचित्राकारः तस्यैवैकत्वेपिनीलाकाराद्यनेकवस्तुनिनिर्वंधनास्तत्रानेक

प्रा॰ शि॰ तोल्लेखश्च भिन्ने स्वे प्रकाशयति यन्नीलेति तावपि व्यावृत्तयो विज्ञानाद्भिन्ना न वा भिन्नाश्चेत्कथं विज्ञानेन तद्ग्रहः अगृहीता
नो वत्तासां न भेदाध्यवसायनिमित्तत्वं अभिन्नाश्चेत्कथमेकत्वात्ताभिन्नानां तासामनेकत्वं एकत्वे वकथं तत्कृतो भेदाध्यव-
७१ सायइति निराकरोति अतादात्म्य इति अनेकताध्यवसाये पूर्वोक्ते बीजं यत्क्वे अनेकत्वं कात्यन्तिकं स्वीकृतं एतावतैव समत-
71 निवर्तिमनन्तसिद्धं सोल्लेखोयमिति मूलस्य शंकेत्यभिप्राये दे अनीलाद्यनेकव्यावृत्तिलिंगीस्तवीतल्लिवृंधनोऽनेकताध्यवसाय
इति पूर्वमुक्ते इदानीमनेकत्वमवास्तवमिति अभिप्रायः तत्तमाभूदनीलाद्यनेकव्यवहारनिबंधनोऽनेकताध्यवसायः स्व-
कार्यासामर्थ्यापातस्स्यात् तत्रानेकत्वं कात्यन्तिकमिति न वास्तवो विकल्पैकतो विकल्पी ह्यीनाशकत्वे उल्लेख इति उल्ले-
ख उल्लेखमात्रं उल्लिख्यते परं विकल्पेनानेकत्वेन तत्त्ववास्तवमित्यर्थः स्वरूपमिति तदनेकत्वं ज्ञानादभिन्नं भिन्नं वेत्यर्थः द्वितीये ७१
इति ज्ञानेन स्वभिन्नस्यानेकत्वस्य प्रकाश इत्यर्थः विकल्पस्य भ्रमत्वात्तत्रासत्यकाशो न विरुध्यते असत्प्रकाशनस्वभाव

ताज्ञोतेश्च विकल्प्यते न तु निर्विकल्पकेन तस्य सन्नीत्रप्रकाशशीलत्वादित्याशंकते भ्रान्तिरस्याविति तिराकरोति न तस्यामपीति ·
विकल्पेनैवास्यास्तत्त्व निर्विकल्पेनाप्यस्य सतः प्रकाशनमविरुद्धं अस्येनाप्यस्य सतस्त्वात्मनोपि प्रकाशनेऽतिशयं गः
समानह्रियपदिविकल्पाः कर्मैरोमादिकमपि विषयी कुर्वन्ति कारणसामर्थ्यं न नियमं न तु निर्विकल्पस्यापि न वार्यत इति ·
ग्राह्यत्वेद्दि ग्रहणविशेषग्रहणाप्रकारत्वे सति ग्रहणविषयत्वेनाभेदे विकल्प्यते तेन निर्विकल्पस्य न भिन्नविशेष्यकत्वेन तद्ग्रहणविशे
षणत्वमपि भ्रैनोऽस्यद्दिशेषणमेवं वस्मादेतद्दित्यादिम्लोकार्थे स्पष्टयति नवेति ग्राह्यत्वमित्यादिना पूर्वपक्षतात्पर्यमुक्तं ग्रा
ह्यमित्यादिना तत्काचित्ग्राह्यलक्षणत्वविरिति पूर्वपक्षोक्तिमपक्षिकार्थः बाह्यद्दिशेषणभानादेव वस्तुनः स्वरूपहानिरित्याशं
कनेस्यादेतदिति यद्येतिपद्यास्याणः पुरुषत्वेनाऽवाह्यो वास्तानाकारो वाऽयत्वेन भासमानो न पुरुषो न बाह्यश्च तथाऽभिन्नो
विकल्पोऽपि भिन्नत्वेन भासमानो न भिन्नः इति ग्रहणविशेष्यत्वेन तानुपपन्नमित्यर्थः। अन्यस्यान्यत्र विशेषणत्वे सर्वस्य सर्वविशेष्य

प्रा॰ शि॰ तेष्वादिमाशयवान्याशंकते अभेदरूपस्येति प्रकाशेऽज्ञानविशेष्यत्वे भेदे विशेष्यत्वेति प्रसंगात भेदे विशेषणत्वेऽतिप्रसंगो न वार्य
२२ तद्स्माशयवानाह तथापीति तस्मादभेदे विशेषणत्ववदभेदे विशेष्यत्वस्यौकार्ये परिहार्ये वा विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वमपीत्यभ
७२ युपगन्तव्यं तद्धानिर्भवतामितिभावः स्वयं तत्स्यायथि तेष्ठ्वति कस्येति नायमिन्द्रादिविषयविषयीभावो न कार्यकारणभा
वनिबंधनोग्रहणेंद्रिययोरपि तत्संयोगात् नापि व्यापारनिबंधनो ज्ञानेनातीतानागतयोरतत्संयोगात् ज्ञाने नातीताना
गतयोरर्थयोस्ताभ्यां वा ज्ञाने व्यापाराधीनायोगात् वर्तमानात्मकस्य लेपि ज्ञाने न विषये व्यापारस्य योगस्यानुपलंभ
वायात् अर्थयोस्पवमानाभावात् अर्थज्ञानतोऽभ्युपगमेऽपि तस्य अव्यापकत्वेनातीतेऽजन्यत्वात् पतेन ज्ञाने व्यापाराधीनमपि प्रत्यु
क्तेन तदुक्तं नियतमेति व्यापाराधीने यति निरूपाराधानमपि कश्चिदेवनाख्येति नियामकाभावादित्यर्थः मकस्याभावात् भा २२
वे वा व्यापारस्य विषणत्वे पर्यालननपवनत्संभवात् नापि ज्ञाति निबंधनः रपटत्वादेर्नियामकत्वेऽपटादेः सर्वज्ञानविषयत्वाप

पत्तेः ज्ञानत्वस्य नियामकत्वे सर्वज्ञानानां घटविषयत्वापत्तेः तत्तद्घटादिव्यक्तिविषयतानियामकं च ज्ञाने वैजात्यमनुपलंभबा
धितं सम्भूहालंबनादौ सांकर्यप्रसंगश्चेति स्वात्मनि तदभावात् स्वापरामावात्मसाधारण्यप्रसंगात् सर्वविषयत्वप्रसंगात् अथ
ज्ञानमेव सर्वं विज्ञानं स्वविषयमिति चेत् किमिदं स्वं नाम यद्येकविज्ञानव्यक्तिः अ सर्वज्ञानानां तद्विषयतापत्तिः ४ अथ विज्ञानमा
त्रं सर्वेषां सर्वविज्ञानविज्ञानापत्तिरिति स्वस्य स्वसंवेदनमित्यर्थो नाप्येवं तत्र तस्मात् शंकते न तत्त्वस्य विदितितत्त्वकं विज्ञानं जडरूपे
भावात् न तु मूलं ज्ञायते इयमेवात्मसंवित्तिरस्या जडरूपतेति निराकरोति तथापीति अज्ञडत्वसमानेति अयमस्यापि विज्ञानस्वा
त्मनि विषयस्मिन् नापि वाह्ये पि मानादि स्यात् तथा च तत्तद्व्यवसितं वाच्यं अथ परस्मिन् मानादि स्वस्मिन्नपि मानादिन स्यात् तथा च परामा
र्शिकं तत्र सिध्येत् मानाभावात् अथ स्वयं सामाजिकमपि विज्ञानं परमार्थसतां तेन न व्यवह्रियते तर्हि वाह्यमपि स्वपरामा
र्शिकमेव परमार्थसदस्तु व्यवह्रियतां च तत्तेनेति कुतो वाह्यार्थभंगः ५ वाधकात् प्रमाणाभावादिति चेत् वाधकं यदि स्वाविषय

श्रा शि· मपिबाधनेतदा विज्ञानमपि बाधेत्ताविशेषादिति ज्ञतो विज्ञानवादश्च स्वविषयमिव चेत्कथं न परेण परसंवेदनं वस्तुनीति ते
७३ षामलीकत्वादुक्तमिति विज्ञत्वे मिथो विरुद्धनीलपीतायाकारत्वे मिथो विरुद्धेति परस्परविरहरूपेण सर्थः सोपि विरुद्धस्तु
73 ङुभयनिषेधोपि स्याद्वादावतार इति स्यादिति तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तवाची दिगंबरो वस्तूनां सत्त्वासत्त्वानिर्वचनीय-
त्वान्यः निर्धारितानि श्रुतिज्ञानीति तथाहि तेषां सप्तभंगीनामकं जयमेवमावदन्ते स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यश्च स्याद
स्ति च नास्ति च स्यादस्ति स्यादवक्तव्यश्च स्यान्नास्ति च स्यादवक्तव्यश्च स्यादस्ति च स्यान्नास्ति च स्यादवक्तव्यश्चेति १ वस्तुस
त्तामुपय इति ॥ निर्धारितत्वात्सत्तामुपय इति २ निर्वचनीयत्वामुपय इति सत्त्वासत्त्वामुपय इति सत्तानिर्वक्तव्यतामुपय इति असत्ता
निर्वक्तव्यतामुपय इति सत्त्वासत्त्वानिर्वाच्यतामुपय इति एवं सप्तधाप्यनिर्धारितेऽस्यार्थः एवं तावाप्यनिर्धारणमात्रवादित्वेतत्मत ७३
प्रवेश एव स्यात्तन्मतेव चानुभविकस्य सत्ताप्रमाणांतरस्वाप्यत्वे स्यादस्ति निर्धारणादसत्तानिर्वचनीयत्वयोस्तु तत्त्वद्दूषित

त्वाद्वयोर्द्वयोर्बहूनां वा विरोधे नैकत्रासंभवाद्विरोधुभयगोचरस्य ज्ञानस्य संशयत्वेनाप्रमाणत्वाद्वस्तुद्वयपरत्वस्य
निरस्तत्वादृष्टमिति भावः चत्वारीति भेदाभेदौ तयोर्व्यतिरेकाविति चत्वारि शिखराणि कोटयः एकनिषेधस्यापरविधि-
पर्यवसायित्वात् कथमेवं नेत्साधकमा सामर्थ्येनैककार्यमेवैतत्साधकं एकस्मिन्नुक्ते सामर्थ्यस्य जायमानत्वात् तत्राह
चित्रमिति चित्रत्वाच्चमत्वमाशङ्कापरिहारार्थं मङ्गले चित्रपदस्योक्ते च तत्कर्तृत्वे नैकत्वं चतुः शिखरीशब्दस्य तेन तदुपपादकम्
त्वमाह सामर्थ्येति सामर्थ्येनाह एकानेकेति एकत्वानेकत्वयोर्थः एकत्वमभेदोऽनेकत्वं भेदः चित्रज्ञानमिति प्रयोगे चित्र-
पदस्य सामर्थ्यार्थता व्याख्यानानुरोधादेवेति तद्ध्युपसंगमितम् उपपत्त्यन्तरं प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्चैकत्वमभेदोऽनेकत्व-
भेदश्चित्रज्ञानमिति प्रयोगे चित्रपदस्य सामर्थ्यार्थता चतुःशिखरशालित्वमेवोपेयत्वादित्याह प्रथमेति प्रथमत्वमस्तानुपप-
त्त्या स्वरूपेण तदभावेऽपि चित्रमेवेत्यत आह केकेति परस्परनिषेधविधिनान्तरीयकविधिनिषेधयोरेकतरानिषेधे परविधिरूपा

ग्रा शि. वश्यं व्यञ्जकत्वाच्च वस्तुः शिखरस्थालिकत्वमपि तत्रापीति तदाश्रये च तस्मिन्नेकत्वो भवति एवं च वस्तुः शिखरस्थालिकमेवाश्र
७५ योपपाद्यमानार्थमपेक्ष्यते नन्वेतत्स्थिरमेव इति भावः ति किं च तत्तदेककोटिचतुष्टयाभाववत्तया चित्रज्ञानेऽपद्यते न वा न चेत्तवि
75 चित्रत्वसिद्धिः स्ववचनविरोधश्च स्यात् ते चेत्कोटिचतुष्टयमानमावश्यकर्मभावमात्रग्रहे हि चित्रतासिद्धेन च कोटिचतुष्टया
त्मकमेकं विज्ञानं भवितुमर्हतीत्यनायत्ताः सोऽस्य ग्रहणमभ्युपगन्तव्यं तथा च प्रमाणबाधितं चित्रत्वमिति ग्रन्थो विरुद्ध
धर्मवदनेकस्य हेतुमभेदमपेक्ष्य चित्रस्य हेतोर्भेदप्रवेशोगाक्रियतो तथा सति नेलये त्वाद्यनेकोल्लिखितं कत्वं च ज्ञानस्यानुभू
यमानमनुरुद्धं भवतीत्याह अपि चेति ग्राह्यभवतारिताऽपि चेति ग्रन्थान्तर्गतमिदं लक्षणाभेदः नाना बाह्यत्वे ज्ञानभिन्नत्वात्
ग्राह्यत्वासंभवः ज्ञानात्मकत्वे चित्रज्ञानानुपपत्तौ ग्राह्यत्वासंभव इति भावः दीनां ते ज्ञानात्मकत्वे च ग्राह्यत्वासंभवात् तत्मात्स्व ७५
प्रकाशमानत्वादेव तेषां ज्ञानाभेदः साधयितव्य इत्याशंक्य तेऽस्मादेतदिति ग्रन्थ्येति ग्रहणानां काचित्कनीलपीताद्याकार

स्वकारणतया वा ग्राह्यनीलादिकमपेयं वाकारं परित्यज्य वा स्वीकारणं कांचनपरिहारेण वसनेग्रंथिः वाह्यताभेनीलादे
नामसंभवः प्रकाशमानतत्त्वसंदेहतत्त्वेनोपपादनेवागनेग्रंथिः सर्वप्रकारमिति यदिक्तविशेदेपिग्राह्यत्वं यदिवानक्तापिभेदे
ग्राह्यत्वमुभयथापिविपक्षेबाधकाभावान्नाव्याप्तिसिद्धिः ॥ एवंभेदेग्राह्यत्वेग्राह्यत्वादेर्वियन्तरवृत्तित्वेभेदवाग्राह्यत्वेस्वप्रका
शनिषेधात् चित्रप्रत्ययानुपपत्त्या वाभेदेग्राह्यत्वायोगात्स्वपक्षव्याहतत्वं विपक्षव्याहतत्वं चेत्येके वदंति प्रत्येपतः स्वप्रकार
मसिद्ध्यादेरेव वशाद्धोविचारव्याहतत्त्वार्थः सर्वप्रकारेविचारस्यासिद्धिरिति मूलार्थः केश्चिदत्रैकतव्यः क्रुः तथाहि नीलादेः
र्ज्ञानाकारस्य नीलाकारत्वान्नो वा दिन्नो वा ग्रहस्य च विज्ञानवादिनामसिद्धत्वादुभयसाधारणनीलत्वाद्यभावात्ज्ञानेसिद्धसाध
नाह्वाहेववाधादाश्रयविशेषणासंदेहाभावादाश्रयासिद्धिः स्वप्रकाशनिषेधात्सद्धोपलंभनियमस्य स्वरूपासिद्धिः ॥ विप
क्षेबाधकाभावात्तदवृत्तिधर्मस्य पक्षस्यापि नियमाच्च सर्वेषां व्याप्यत्वासिद्धिः एवं सर्वेषामवृत्तेः नुयसंदार्यत्वेविशिष्यपक्षत्वे

ग्रा॰ शि॰ तज्ज्ञानाभेदेऽप्यग्राह्यत्वस्य साधारणं तज्ज्ञानग्राह्यत्वस्य स्वप्रकाशनिषेधात्स्वासाधारणं साधारणमपि विनीलपतिविष
यकज्ञानेनैव नीलपीतयोर्भेदोऽगृह्यत इति भावः तज्ज्ञानवेद्येऽलीके भेद इति केचित् प्रकारो विकारस्येत्याह एतेन ग्राह्यलक्ष
७५ णो वेद्यभिन्नजातीयत्वस्य ग्राह्यत्वनियामकत्वाभावेनाभिन्नैकपणटीकार्थोऽयं णाविघ्नस्त्रैतेन वद्वितीयेयत्नो भिन्नजातीयग्राह्यं नील
75 ग्राहकज्ञानाद्भिन्नज्ञानात्मकमित्यर्थः तज्ज्ञानविषयो नीलज्ञानेन तज्ज्ञानाभिन्नजातीयमिति फलितार्थः अतिप्रसंगस्येति साजात्य
स्य नियामकत्वे सर्वज्ञानानां सर्वग्राह्यतापत्तेरित्यर्थः प्रकाशकत्वे प्रकाश्यत्वव्यापकं तेन च विना व्यापकं व्याप्यसंभव इत्याशङ्कते
जडत्व इति जडत्वमप्रकाशकत्वं प्रकाशासंभवत्वादप्रकाश्यत्वासंभावनो ज्ञानजातीयमपि किंचिदेव किंचित्त्वव्यावृत्ति न सर्वं सर्वत्रे
त्यधभेदो नियामको न तर्हि स्वज्ञानेनान्यज्ञानग्रहणं अथ कारणसामर्थ्यं तदा बाह्यस्यापि ग्रहणं बाधकाभानवच्छेदकतदंशे तत्त्व ७५
त्वमलक्षतो केव्याप्तिस्तत्र पूर्वपक्षोक्तः प्रयोगिकैवेति भावः दिग्माहतत्त्वादिति प्रकाशयतीति प्रकाशेन्द्रियसन्निकर्षादिविर

द्वारात्मनि जडमेवाभेदविरुद्धात्वं प्रति जडमेव न तथा च स्वमात्रसंवेदनमात्रवादिनामिव बाह्यविनाशेनाप्यग्रहणे कथं चित्तकारणसा
मर्थ्यात्तानते साध्ये ग्राह्यत्वस्य हेतोः संदिग्धविपक्षवृत्तित्वेमिमासंवेदलकार्थः स्यादेतत् भेदस्य समाजातस्य चानियामकग्रास्ते: प्रति
प्रसंगाद्भेदस्य तथात्वे च चित्रप्रत्ययानुपपत्तिर्न तदस्तु अभिन्नोपादानकत्वेन तथा भवेत् न च वा स्वविज्ञानयोरेकोपादानकत्वेनेति·
सजातीयकारणत्वस्यैवोपादनत्वात् न च स्वस्यैव स्वसहोत्पन्नस्य विज्ञानांतरस्याप्यविशिष्टे तेन सहोत्पन्ना नीलादिप्रत्ययाः स्वा
त्मानं परं च गृह्णतो भवंति विचित्रप्रत्ययाश्च नाशंकनेनविति इह विज्ञाने चित्राकाराणां नीलपीतादिप्रत्ययानां व्याप्ति वेदने मिथो
ग्रहणेऽपवर्गीयस्वकारणसामर्थ्याद्धि ज्ञाने नियतं ज्ञानग्राहकमित्याया तेन तथा च तज्ज्ञानमेव नियतवाह्यग्राहकमपि भवेदिति सं
दिग्धानैकांतिकमिति दूषयति नेति द्विशाखो हेतो उपादाने यस्ति क्षणिकस्यात्स्यादथितविभिन्नकालीनानां ज्ञानानामेकोपादान
कत्वेनास्तीति न तेषां परस्परग्रहणमिति भावः सामर्थ्यं नियामकं न नेतत् दस्तिस्थैर्यस्य प्रतिसंधानादिति सामग्रीसामर्थ्ये नियाम

ग्रा शि · केवलं कर्त्रंशसामान्यतः कारणमात्रत्वेन तथाविधं कार्यं नियतविषयं विज्ञानं ख्याप्यमाणायः तत्त्वाज्ञानग्राह्यत्वेन तत्सामग्रीज-
७८ न्यत्वं नियामकमिति नैतदपि वित्रशत्तयानुपपत्तेः सामग्र्यभेदे कार्यभेदायोगात् कुतश्चेदमवधारितं तत्सामग्रीजन्यस्य
76 तज्ज्ञाह्यत्वेः निश्चयोगादिति चेत् कस्य तावदेतावान्प्रौ विज्ञानस्य सामग्र्यजनितो येन विषयीकृत इति विभाव्यतां एतेन तत्-
त्सामग्रीजन्यत्वेन ज्ञाह्यत्वे नियामकमित्यादि केव्याख्यातं अत एव वैनाशिकानां तदुपादानोपादेयत्वं नियामकमिति प्रत्युक्तं द्वि-
तीयः पक्षो ग्राह्यग्राहकस्यालीकत्वप्रसङ्गेतः भिन्नत्वे भिन्नत्वे च सति ग्राह्यलक्षणानुपपन्नेरिति मा भूत्सति ग्राह्यलक्षणे ग्राह्यत्वे-
तद्ग्राह्यस्य ग्राहकस्य वा सामग्र्याः सामर्थ्यादेव भविष्यतीत्य तद्ग्राहकत्वं भाव इति लक्षणाभावे लक्ष्यस्यासंभवितया सामर्थ्यस्या-
किंचित्करत्वादित्यर्थः स्पष्टदृष्टे सर्वानुभवसिद्धे प्रपरिज्ञाने विशिष्यानिर्णयः अथ नास्त्येव ग्राह्यो वा लक्षणं निपुणपरिभावने ७९
पि प्रज्ञापालिभिर्नाकलनात् न च लक्षणाभावे लक्ष्यस्य ग्राह्यत्वस्य संभव इत्यत ग्राहकत्वेषामिति वासनानामभावे वा स्वस्वग्रा

हलक्षणेनास्तीति प्रत्ययोऽपि नोपपद्यते तातस्मान्नायमेव तत्र प्रामाण्यमपेयं सिद्धेः चग्राह्यते तदन्यथानुपपत्त्यैव तल्लक्षणं स-
त्त्यतीति तदेव प्रमाणत्वमेव तत्त्वमिति एकस्मात्सत्त्वाभावे सर्वासत्त्वानुषङ्गा इत्यर्थः लक्षणेनेत्यमाशङ्कते वेदनेति प्रथितिरुपेक्षा-
ज्ञानाव्यापकमिति भावः तस्यैवेति केनचिद्वेदनेन क्वचिदेव व्यवहारोऽव्यवस्थैव नियमः कथमित्यर्थः व्यवहारो यदि वेदनान्तरेण
तानवस्था अथ प्रत्यक्षादिकं तदपि स्वसंवेद्यमायेसिद्धमीहितं तस्यैव सत्त्वोपगमादवस्तुनो वास्तवप्रत्यक्षादिगोचरतायोगात्तस्मा-
ह्न तदेतदिति एतत्स्यैव संभवतीत्यर्थः द्वितीये शंकते व्यवहारोऽपीति तद्धारस्येति प्रसक्तो जन्यत्वादिति भावः यदि वा सत्तोऽपि प्रह-
मादेर्नेयत्तमुपपद्यते न तदा सत्त्वप्रवृत्तेरवचनमस्तीति न ततोऽसत्त्वसिद्धिरिति यदि वा स्वसमवेतः सत्त्वेव ग्राह्यलक्षणेनोपपद्यते न तदा
सत्त्वासत्त्वाभावविचारसहत्वमेवास्तित्वात् शंकते प्रसज्यत इति इदानीं वास्य सामान्यमपेक्ष्य विनाशसहत्वाश्रयणादृशायां उपस्थितो
दोषवत्त्वे प्रत्यक्षवस्माय स्वमेकापात्रमर्यादा विश्रामस्यानन्ततोपप्लवमन्यत्वेन सूक्ष्मतावाप्रलीकतापदेशस्तदेव वास्यं गृह्यते-

प्रा॰ शि॰ मृगतृतापदेऽत्तानमपिनाल्पीविशेषोविज्ञानवादप्रसंगादेतरावादोतरावतारोयंतिस्थलत्वेतिदोषत्वेतथाचस्वयंदोषवत्तावि
२२ चारेणनात्यङ्कष्टत्वमाधनमितिभावः अमस्यात्मास्तित्वादिसाधकताविचारारंभोपिनग्रकृतस्याहनिष्फलेति अस्यवि
77 चारस्येतिशेषः॰ तात्विकीसांवृतिंवादितावासिमीहितानिवृत्तिंवोद्दिश्यप्रवृत्तिः नचयत्नकश्चित्यवृत्तमातत्स्यपतिरिमाहगा
गानेसादिनावस्तुतः फलस्यतात्विकत्वानिश्चयेतदर्थेप्रवृत्तिरेवनसंभवतीतिइष्टव्यंजडीभावेति नचाप्रवृत्तोश्रमस्यकर्मा
शयात्वममवावानागतस्यदुःखस्यानुत्पादर्शनवाच्यदुःखस्यापारमार्थिकत्वेतद्धानार्थंप्रेत्तावत्प्रवृत्तस्यनुपपत्तेः॰ पारमार्थिक
तेत्वमृगतृतायोगात्तथाविधस्यहेयोपादेयज्ञानविधुरस्यपारलौकिकस्यस्वस्यदुःखस्य॰चापारमार्थिकत्वेनतदर्थेप्रवृत्ति
नियमादेतप्रवृत्तिस्तत्वरूपाद्वनस्वर्कंदपानभक्षणादेर्निवृत्तिर्विनाशकानिराचष्टेनापीति अयमितिलोकइतिशेषः इहै २२
वेति साधनस्यवलादेः क्वचित्सर्वेत्रचहेयोपादेययोस्सावदुःखयोरानुमानिकत्वात् तदपीति साधनमिंद्रियसन्निकर्षः ॥

साधनमिंद्रियसन्निकर्षदशायां फंसेवेइः विवेचोपादानांतरं इत्याहेति वाऽैहिकस्याप्युपस्थितत्वात् विचारकुशलस्य हेयादिविचारस्यापि
तेषु प्रवृत्तेर्मंदबुद्धिहितदर्शसामर्थ्याद्धि चार्थमेव विचारासहं तु वाऽगो निरूपणेनोपहसति सोऽयमिति· वाच्यानिर्वाच्यत्वं निराकृत्य पक्ष
निर्वचनासामर्थ्यं निराकरोति एवमिति अयथार्थवक्तृनिर्वचनासामर्थ्ये वाच्यानिर्वाच्यत्वमिति चेत् भवेदेवं यदि सर्वे एव वक्ता
रस्तथा भवेयुः न चैतदस्तीत्याह न चेदित्यादिना इदमनिर्वाच्यत्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वाच्यतेति चेन्न व्याघातेनोभयबाधासंभ
वात्· सर्वे बाधकस्य बहुशो निराकार्यत्वात्· बाधकस्याबाध्यत्वेन सैव तात्विकत्वात्· बाध्यत्वे च तेनेतरबाधायोगात्· सर्वेश्व
म्नायवादात्माध्यामिकः प्रत्यवतिष्ठते अस्तु तर्हीति ॥ हेयोपादेयतत्साधनविरहे हेयभयरागादिविरहात्परमानिर्वृतिः ता
मेवं देशांतिनियेनन निराकुरुते· साह्येति· प्रसिद्धत्वाविशेषाद्विहेयाद्विरूपमेव किं न स्यात्· परोपाति· परस्वप्रमाणांतरा·न च्याव
क्त सर्वशून्यत्वं अवर्जनीयमिति सर्वं भावप्रमाणयोर्विषयविषयिभावांगीकारेणेत्यर्थः संवृतिर्विकल्पः· तदपि शून्यत्वमपि।

शि॰वो
८८
७९

कथमवशिष्यते॰ विश्वस्य संहर्तृत्वसिद्धत्वात् असंहृतरूपकथमिति तथा च न शक्यमिति मूलं कस्माद्व्याख्येयमिति केचित् अन्ये तु ज्ञानं
निर्वक्तुं वा न शक्यमित्यनेनान्तरं तत्त्वेति शेषः अस्माभिः शक्यता वेति भाव इत्याहुः ज्ञानं निर्वक्तुं वा न शक्यमिति मूलस्य निर्वचनासाम-
र्थ्यमित्यर्थः तन्नैवमिति पूर्वोक्तातिदेशः असिद्धेनैव शून्यता साधनेवाविश्वमेव किं न साधयेत॰ मार्गेण औपनिषदेन॰ औप-
चारिकं नित्यत्वादिव्यवहारं समर्थयति॰ शून्यत्वादेवेत्यादिना॰ शून्यत्वात् हि तादृग्विरहात्॰ ननु वाध्योऽपि तावत्प्रपंचः प्रकाश-
ते प्रकाशश्चास्य यदि ज्ञानान्तरं तदा हेतोरसिद्धत्वस्यैव न तादृग्यथार्थानुभवस्य ब्रह्मणो विषयत्वात् प्रपंचस्य पारमार्थिकत्वप्रसं-
गस्त्वाशयेनाह भवतीति॰ तथापीति वस्तुतः प्रपंचः प्रकाशतामेव न त्वाविषयकस्तेन व्यवहार इति परिहरति॰ वस्तुगत्येति सं-
वृत्त्याः विषयाविद्याया वेद्यनिष्ठ इति आविषयकप्रपंचसंबंधस्य च तस्य परमार्थसतो ब्रह्मणः संभवादिति भावः घटपटाद्यनुभवभे-
दव्यवहारं समर्थयति॰ तदाहेति॰ एवं च प्रपंचवतस्याविषयकप्रकाशतास्वीकारेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यं॰ अथ निरस्तं तच्छून्य

तामौपनिषदोऽद्वैतवादिनस्तत्कथं तथैक· तथाहि असिद्धेवैवैयशून्यतोपगते कि मपरार्द्धव्यवहारासिद्धया पूर्णतया· अनुभववलादिति
चेत्· तदिदं विपरीतं नावलम्बस्वप्नेऽपि शून्यतास्वारसिकस्य कस्याप्यनुभवस्यागोचरोऽपि तु पूर्णेनैव· अनुभवोपगमेचकनाम शून्यता प्रपं
चेवाधका इदिति चेन्न· प्रागेवदत्तोत्तरत्वात्· अपि च किमि दं शून्यत्वं नाम· अभाव इति चेत् नाविरोधात्· सार्वदिकोऽभाव इति चेत्· ता
दात्म्यविरोध एव· क्वचित्कस्यचिदभावोपगमात्सार्वत्रिक इति चेत्तथापि तथैव एकेन संबन्धेन सतोपि संबन्धान्तरेण सत्त्वोपगमात्·
सर्वेण संबन्धेनेति चेत्· कस्याभाव इति वक्तव्यं· सर्वेषामिति चेत्· सर्वकालदेशसंबन्धप्रतियोगिनामुपगमेऽपि सर्वस्य कालस्य दे
शस्य संबन्धस्य प्रतियोगिनश्चेति हेतुः सर्वदेशकालसंबन्धप्रतियोगिनोऽस्वीकारेऽपीत्यर्थः तेषां पदार्थानां द्वैतग्रन्थेऽस्वीकारात् शू
न्यतैवेति मद्वदास्वर्यं· तस्मादित्यनुभवो हि कश्चिदिदं नालमिति कश्चिद्वेदपीतमिति कश्चिच्चेमोनीतपीतेमिथोभिन्न इति· न चेयं
व्यवस्था ज्ञानाकारेणापादयितुं शक्यत इति मातोंवा ज्ञानभिन्नस्याज्ञानमात्रव्यवस्थापकमित्यर्थः तत्सिद्धो वाप्ययामाणवासिद्धो न तत्त्वं तेण

सतो॰

M.S. 1596

शिवो
७५
79

ग्राह्यत्वनिरूपकं तच्च व्यवहारविशेषनिमित्तं ज्ञानार्थयोर्विषयविषयिभावरूपं वा त्याविरोधे वा ऽस्य पारमार्थिकत्वे तन्निष्ठं ज्ञाननि
ष्ठ इत्युभयनिष्ठं ज्ञानमर्थश्चेत्युभयं ग्राह्यमलीकं ज्ञाने वैशिष्ट्यमिति योगाचारमते ग्राहकत्वाद्येति ज्ञाने नित्यं प्रपंचस्य तात्त्विकत्वे इति वेदांति
मते त्वाहत तन्निष्ठतायामिति निमित्तमुक्तं प्राक् केचित्तु घटादिव्यवहारप्रयोजकस्य तद्विषयत्वस्य नित्यज्ञाननिष्ठत्वे सर्वदा तद्व्यवहा
रापत्तिः नित्यज्ञानस्वरूपानतिरिक्तस्य तस्य सामग्र्याविशेषजन्यतायावक्तुमशक्यत्वात्· एवं घटविषयत्वेनानुव्यवसायदशा
यां पटविषयत्वेनापि तदापत्तिरित्याहुः तद्भिन्नं प्रकाशस्येत्यादि· तद्रूपता· तत्संबंधित्वं· स्वभावः स्वरूपं· तथा च ज्ञानस्वरूपमे
व ज्ञानस्यार्थेन समं संबंधः संबंधसंबंधिनोरभेदो न दोषाय यथा· सर्वत्र स्वरूपसंबंधे तयोरेकत्वनात्· सामान्यतश्च विषयता ज्ञान
स्वरूपं· घटादिविषयता तु संबंधिना घटादिनाऽनुगता ज्ञानविशेषाणां संयोगविशेषाश्च घटादीनां संबंधाः व्यवहारनिमि
त्तेव ज्ञाननिष्ठमर्थसंबंधित्वेनार्थनिष्ठं ज्ञानसंबंधित्वमतः तातानागत ज्ञानव्यवहारानुरोधादिति वदंति· इदं तु स्वरूपसंयोगा·

ज्ञानघटविषयताऽन्यादिवद्ज्ञानघटादिवितिसमूहालंबनेपिनविशिष्टव्यवहारादिःज्ञानविशेषस्यैवतत्तत्वेतत्वादिति अथवदे।
तियदिज्ञानवनपमेवविषयता॰ तदाघटपटादिवितिसमूहालंबनस्यपटत्वघटपटत्वघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः तावच्छिन्नघ
टपटाद्यात्मकविषयताशालित्वाद्भ्रमत्वापत्ति॰ अथद्ययथासमवायेनावच्छिन्नत्वमन्तायास्वरूपसंयोगाद्यवच्छिन्नपसंयोगादेः
संबंधः तथानिर्विकल्पकंज्ञानमनवच्छिन्नमेव॰सविकल्पकंतत्तत्प्रकारावच्छिन्नविषयतासमूहालंबनेघटपटत्वाद्यवच्छि
न्नेज्ञानेघटादेर्विषयतानपटादेरितिनपूर्वोक्तातिप्रसंगः घटादेर्घटत्वघटत्वावच्छिन्नंपटादेरित्यदोष इतिचेत्॰ नहिघटज्ञानेज्ञातो
घटइत्येवस्यात्ज्ञातघटत्वेनघटज्ञानेघटत्वेनघटोज्ञातइति घटत्वस्यसंबंधकोटौप्रवेशात्॰ नहिभवतिनालत्वेननालोघटोनालत्वेन
घटनालिमेति॰ तदवच्छिन्नत्वेचयदिधर्मान्तरंतदाभंगपत्तेरेणातिरिक्तविषयतास्वीकारः अथतदुभयमेव॰ तल्लातानागतविशे
षणकेऽप्रतारः अथिच यदितिविज्ञानेस्वरूपेणाघटादिभिःसंबद्धमितितेषव्यवहारमाधनेतदास्वात्मनिस्वाभावेस्वकालादावा।

शि दी

८०

४०

प्यादध्यात् तैरपितस्यरूपेण संबंधत्वात् किंच यद्विषयतात्वं वा नातिरिच्यते तदा कथं तद्विषयके त्वादिसामान्ये तद्विषयकज्ञा
नानाकारणात्वमननुगतत्वात् संबंधत्वेन वाकुगमेऽतद्विषयके तत्संबंधात्तरशालिनि ज्ञानेऽतिप्रसंगः तस्मादतिरिक्तैव विषय
तातद्विशेषास्तुप्रकारत्वादयः एवं विषयतात्वादिकमपि एतेन प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादयो व्याख्याताः सप्तपदार्थातिरेकवादस्तु
वैशेषिकप्रसिद्धिमनतुध्येव अथैवं संबंधानेत्येऽनवस्थास्यात् स्यादेव यदि क्वचिदपि स्वरूपसंबंधेन न प्रतीकारः अन्यथानुप
पत्तेर्दुर्वारत्वात् सा च ज्ञाननिष्ठा ज्ञाननिष्ठैव नियतकार्यजनकतावच्छेदकतया कल्पनीया तत्प्रतियोगितया वाऽर्थे विषय
व्यवहारः एतेन विषयत्वविषयित्वे भिन्ने वा वाच्ये ज्ञानयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वेऽस्वभावाभावयोरित्यादृश यत्तज्ज्ञोचरव्यवहार
जनकत्वेमेव तद्विषयत्वमिति तत्रास्तो व्यवहारस्य तज्ज्ञोचरत्वविचारः किंचिदेव विज्ञानं क्वचिदेव व्यवहारमाधत्ते नान्यत्रेत्यत्र नि
यामकं वक्तव्यं जनकत्वं च न फलोपधानं सर्वत्र तदभावात् नापि योग्यताऽवच्छेदकानिर्वचनात् अन्यच स्वभावेति स्वीयभावा

यिकंप्रकाशस्येति इच्छादिभिर्व्यासाये इच्छादेर्यी चिंतमंड्डन न्यायेन विषयतान्यत्तरयंयथानुरोधेन वर्णयेति· वस्तुतस्तु इच्छादयोपि सविषया
यकाएव· तेषांजनकज्ञानीयायिकंसविषयत्वमितिचेत्· जनकज्ञानविषयत्वंजनकज्ञानेकनतद्विषयत्वमतिप्रसंगात्· ईश्वरे
च्छादावभावाच्च प्रथयद्विषयत्वेनज्ञानस्येच्छोत्पादकत्वंतद्विषयत्वंज्ञानमेवेच्छादानांतद्विषयत्वमितिचेत्· नतदीश्वरेच्छादेःस
र्वविषयत्वंस्यात्सर्वविषयत्वेनेच्छायाजन्यत्वात्· स्याच्चस्वाभावादिच्छायाअपि उत्पादाभावादिविषयत्वं· यथायद्विषयज्ञानस्ययद्विषयका
समानाधिकरणेच्छादिसमयाव्यवहितपूर्वसमयेताद्दशेच्छादिसमयेचनियमतःसत्वंतद्विषयकंज्ञानमेवतथा· सर्वत्रसमहाप्रल
याव्यवहितपूर्वेक्षणरावेश्वरेच्छाधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वःसमयइतिचेतर्हियाकादीच्छायाश्चप्रसाधनत्वविषयितापिस्यात्·
नस्याच्चकृतेःपाकादिविषयत्वंतदव्यवहितपूर्वेक्षणेपाकादिज्ञानांतरेमानाभावात्· स्याच्चेच्छायाःकृत्यत्पादिसमयेनिर्विषय
त्वं· इच्छानंतरंपादर्शज्ञानंतदनंतरंकृतिः तदनंतरंताद्दशज्ञानांतरं· किंवायुगपज्ज्ञानासंभवादयोत्पादमभ्युपेत्येच्छाकृत्या

शि वौ
८१
81

दसमपेयेनियमतस्मादृशंज्ञानांतरैकस्मनायमितिचेत्॰ तर्हिलाघवात्संस्कारेणत्येनराभावाच्चतेषांस्वतोविषयत्वस्येवकल्पयितुमुचि
तत्वात् वाधकाभावात्॰ एतेनकिमस्माकमनुगतरूपविवेचनेनकिंचित्ज्ञानेज्ञातिकत्वाद्विषयताकस्यचिदिच्छादौविषयत्वमिति
क्षतेपल्लवितेन फलंप्रयोजनंप्रश्नप्रसंगोपीतिकथंयाननुगुणत्वेपिसत्वोविरोधादिति इदंच स्यादेवेत्येमकारेणचकाराविकल्पस्म
त्वस्यव्यवच्छेदः४ आदेषनादित्वमंत्येचालीकत्वंमतभेदेनवेदंयश्चलीकत्वंकथंतत्रैकेआसत्तामतप्राद्दमतेतिप्रसत्त्यातिमतेवेदमि
त्यर्थः प्रप्रमोजकत्वमाशंकाह कदेशोक्तार्थेनेननिखिलमेवकुस्वमांजलावभिहितंस्मारितंसामान्यतोऽभिहितंवाध
कंप्रकृतेविशेषेयोजयति तथाचेति॰ प्रकाशस्यकारणानपेक्षित्वेप्यनादित्वेतदाऽन्यादेर्भावस्याविनाशित्वात्प्रकाशस्यज्ञानस्य
कौटस्थ्यंसार्वदिकंस्यात्॰ यत्तुलाकत्वेतदानमसोज्ञानाभावस्यकौटस्थ्यप्रसंगादितिक्षणिकविज्ञानवादः५ एतत्कार्यकारणभावे॰
वाधकमुक्त्वाविषयविषयिभावेनतदाह तथाचेति॰ नमोवास्यकौटस्थ्यमेकदेशोषः४ विषयस्याभावाच्चदितदभावस्तदाप्रकाश

सैव सत्वं· अथ विषयिणोऽभावात्तदा वा तस्यैवेत्यर्थः अथोभयाभावात्तदा शून्यत्वं चैवेति भाव इति· तत्पूर्वापरग्रंथसंदर्भाविरोधाद्विज्ञेयमिति· सो
ऽत्रोक्तकार्यकारणभाव इत्यनुषज्यते· इति हृदयाति· यत्तूभयत्वं बलवत्त्वात्कं न तदोभयोरेव सांवृतत्वं अथ तदभाववस्तुता वस्तुत्वमित्यर्थः
ज्ञाननैयययोर्विषयविषयित्वे ज्ञेयज्ञानयोस्तन्निरूपकत्वादिति नैयेयविषयत्वं ज्ञाने तन्निरूपकतामात्रे· तत्रापि ज्ञेयं पारमार्थिकं अ
लीकं च ज्ञानं नित्यमनित्यं चेति मतानि· पारमार्थिकत्वानिरूपितमीनित्यज्ञानमिह विषयित्वमिति स्वमतं त्ववशायित्वं कंठरवे
ण छलतश्च निरस्यति न तावदिति लक्षणाव्यवहारनियामकं रूपं· सतो वर्तमानस्य· असतोऽतीतानागतस्य· तार्किकयोः सौत्रा
न्तयोर्नैयज्ञानयोः किं विषयित्वे संभवतः इत्यत आह क्षिरस्यापाति· तथा चावपपक ज्ञाने विषयित्वेति ये अतिरिक्तविषयत्वेमाना
भाव इति भावः नित्ये ज्ञाने विषयित्वोपगमे सदा व्यवहारापत्त्या तन्नियामकस्वावयपकं लक्षणे कथं विषयत्वं ज्ञानस्य तन्निरूपक
तामात्रमिति मतं निरस्यति न चेत्यादिना· ज्ञानस्य नित्यत्वे नउत्पादविनाशयोरसंभवेन विपरीतपूर्वज्ञाननिवृत्तिर्यथार्थं ज्ञानोत्प

शि वै
८२
४२

त्यर्थको विचारो विकलः स्यादित्यर्थः निरोभावाविर्भावौ विनाशोत्पादौ नापातें विषयस्य निर्विशेषतया विषयकृतस्य ज्ञानस्य निराका
रतया वा काम्यतस्य विशेषस्यासंभवेन नालमतादिज्ञानानां विशेषानुपपत्तेरित्यर्थः वास्तवविशेषाभावेयितदारोपः स्यात् तत्राप्याह
त्रेति अस्यत्वाति नयेनाशंकते असंतएवेति असत इति तत्कालतद्देशयोरसंतइत्यर्थः निपतेति कादिह्यावृत्तिरनालमात्राकावि
ज्ञायातमात्रादित्यादिर्नियमः कालेत्यादिविशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वाद् अन्यथा विशेषणोपादानवैयर्थ्यात् आनील
व्यावृत्ते नीलस्यालीत्वे लीलानां पारमार्थिकत्वं व्यावृत्तिप्रतियोगिनामलाकानामलाकत्वेप्रतिद्देपिकायुक्तिरश्रोतर्याभिधानेनैव कल्प
मित्याह एतदर्थः कथांतर्गतवाक्यविशेषार्थः तत्रसाधनदूषणयोर्मध्ये व्याप्तीतिगमकतोययिकेत्यर्थः उर्पचकेति परमतानुसारेण
तेनान्वयव्यतिरेकिणएवानुमानत्वाभिधानात् यथाह्यानतरेपर्वतोवह्निमानितिहरणाये अवच्छिन्नमूलत्वादिर्विशेषः जला
शयत्वेपक्षसत्वादानान्वयाणांव्यतिरेकः स्वप्रतिक्षेपकेतियच्चापि तदाक्षेपकेऽसाधकताऽसाधकताऽविनाभावोपि नास्ति तथा

पितत्वस्योद्भूटव त्स्यथ्युपन्यासः नन्वादर्शयोरेवसाधनदूषणयोः कथ्यापाश्रुपन्यासत्वे कथंप्रन्यत्वञ्चपन्यासस्त्यत आहृश्त रश्यातिछायाः
माहुः तर्कमिति· अथलोकस्यव्यवहारस्थदृपरिकरस्थदैरेवविवादादौहितमस्मदीयंसेत्स्यतात्यतआह एवमित्यादितयादीति· नकिं
चिदस्तिज्ञेयत्वात्· रज्जुसर्पवत्· नकिंचित्संप्रज्ञानत्वाज्जसर्पज्ञानवत्· नकिंचि कारकमसत्वाच्छशविषाणवत्· नकिंचिद्विचारा
सहेविकल्पानुपपत्तेर्दर्पणमुखवत्· दर्पणेतमुखसत्वेवाध्यस्यासत्वेचव्यवहार्यत्वस्यायोगात्· नकिंचित्सालंवनप्रत्ययत्वात्स्वप्न
प्रत्ययवत्· नकिंचिद्दर्शनकर्मानुपपत्तेः छेद्यानुपपत्तौछिदावत्· नकश्चित्सिद्धांतःमिथो व्याघातात्· मिथःशोषकनिर्वापकाग्निजल
सलिलवत्· प्रतिज्ञापीत्यादिः नसत्येति· सत्यत्वमबाध्यत्वमित्यभिप्रायेणः सत्यत्वंप्रमात्वमित्यभिप्रायेतप्रतिज्ञानेवक्तव्यं· तद्धिज्ञानंप्र
तिज्ञाज्ञानंप्रतिज्ञाजन्यंज्ञानं· दर्पणेहृष्टिः व्याघातेविहरणे·तियदिहीति· प्रतिज्ञास्पर्शेन· स्वरूपतोऽर्थतः अर्थतःस्पर्शेप्रतिज्ञार्थ·
स्यासत्वात्तद्विपरीतस्यसत्वत्वे· अस्पर्शेतुनस्येवसत्यत्वात्कथंसर्वासत्यत्वप्रतिज्ञायाःसाधनानेगात्वेचोदाहरणादेःसत्वेवाधोऽनेका

शि वो तिकत्वंवाः असत्वेतन्नमत्सर्वंअसिद्धिरिति एवंयदिसर्वंज्ञानमप्रमेतिज्ञानमप्रमातर्हिसिद्धंज्ञानप्रामाण्यं· अन्यथाप्रमा· नतर्हिसर्वज्ञानाप्रामाण्यसि·
ध्यादिकमुच्चेये· व्यावहारिकंसत्वादिकमंगीकुर्महे नतुतात्विकमित्याशंक्यते· तत्वतइति· तदितितदातत्वपरामर्शः व्याघातविरहेणे
८३ तियदिहीति: नत्वेपरमार्थः तथाचपरमार्थतोनकिंचिदपिसदित्यादिकंप्रतिज्ञार्थंशपत ग्राह्यप्रति षेध्येति: व्याघातविरहेणे·
तियदिहीति· सिद्धप्रमिते· नतरामिति: निषेध्यप्रमायानिषेधबुद्धिहेतुत्वादितिभाव: निषेध्यज्ञानमात्रेणतथेत्याशयेनाशंकतेलो·
केति· अबाध्यादेवलोकव्यवहारादर्थसिद्धिरन्यथातिप्रसंगादित्याशंकतेनायमिति किमयंव्यवहारःक्वचिदेवबाध्यःसर्वत्रवा·
आद्येयदाति: अपिअभ्युपगमे· असत्त्वाभ्युपगंतव्यमित्यर्थः द्वितीयंशंकतेसर्वत्रेतितदपेत्तासिद्धिर्नानिषेध्यसिध्यानसिद्धिर्नाव्य
वहारेणप्रमाणेनबाध्यतइत्यनुषज्यते: यस्तावदित्यादि: प्रतियोगिज्ञानाधानप्रवृत्तिकंनिषेधकंप्रमाणंनोपजायते व्यावृत्ते·
नीलस्यपारमार्थिकत्वेविधिनिषेधयोरेकतरापारमार्थिकत्वेऽन्यतरपारमार्थिकतायौव्यस्योल्लंघनेनद्वयोरप्यला कनविवेनविशे

षश्चाहनीलस्येत्यादिनायथाभवतांसत्वेनाविशिष्टानामपिनालपीतादीनांमिथोविशेषस्तथास्माकमसत्वेनाविशिष्टानामपिस्यादित्या
शंकतेतेनरूपेणेति· तत्रालादिकं· ततोऽलीकादधिके· त्वदाभमतविचारासहत्वेनीलादीनांकिंविरूपतोविरूपाणांन्हिनवा· आद्येकिं·
विरूपाणांनीलपीतादीनांनविशेषइतिकृतस्तन्मतेनोक्तं नादानांविशेषः द्वितीयेत्वनालादीनांकिंचिद्रूपतावाधनापपत्तस्यविचा
रस्यतत्रासामर्थ्यादिविचारत्वप्रसंगइत्याह· तथायात्यादिना· उपसंहरतितस्मादिति· ग्राह्याणांनीलधवलादीनांद्विभेदात्प्रति
नियततद्विषयकज्ञानानांभेदसिद्धिः ग्राह्यभेदवाधनेचज्ञानभेदसाधकस्यप्रतिनियतविषयत्वस्याभावात्क्षणिकानेकविज्ञानवा
दाकल्पनेगौरवाकल्पेवलाघवादलवत्योपनिषदेनैयजयश्रीःएकमेवाद्वितीयंब्रह्मत्यपेविज्ञानमानदोब्रह्मसत्यंविज्ञानमने·
तंब्रह्मेत्यादयोत्कपनिषदोनित्यमद्वितीयंज्ञानंप्रति पादयंतीति· जगतोविचारासहत्वपरीवादमयाकर्तृएच्छतितत्रेत्यादि·
यं· विचारे· कोसाविति स्वरूपे· कादशइतिप्रकारेप्रश्नः वाक्यन्यायादि· जगदलीकत्वादिसाधकंप्रमाणंविचारसहंनवा· अद्येत्त·

शिवो
८४

द्वेदिति· तत्स्वतर्कप्रमाणं· प्राग्वंशेकतेतादितिनिराकरोति· रावमितिर्कप्रमाणावाक्यानांपारमार्थिकत्वेविषयवस्तुप्रयोजनादीनाम
पिपारमार्थिकत्वमवर्ज्जनीयमिति ऊतोजगतोऽलीकत्वादिकमित्यर्थः तर्हीति· तथाचोपजीव्यविरोधावदोषाविचारपव्यभासरतिभा
वः प्राकांदादीनांज्ञानानांप्रयोजकत्वपदेप्रतिसंदिंतत्तानस्यानुसंवद्धमित्यर्थः प्रतिज्ञार्थमिति कथाभिप्रायेण प्रमाणांतरमिति यद्यपि
प्रमाणांतरप्रतिद्वन्द्वमयपदियोगत्वमेव· तथापि सज्जातीयेऽन्तयशनंयोग्यतेत्यभिप्रायेणेदमित्येके· प्रयोग्यत्वमपिप्रमाणांतरप्रतीयातस्या
ऽद्वत्वात्स्यपरापन्यासरस्मये· योग्यताविवरणमेवोत्तरमित्यन्ये· स्ववचनेतिव्याघातयदंप्रत्येकमभिसंवध्यते· तथाचस्ववचनव्याघा·
तःस्ववचनयोर्मिथोविरुद्धार्थत्वेस्वक्रियाव्याघातःस्वकृतिसाध्ये·नाहंमूकइतिवाक्येनैतदर्थवाधः स्वज्ञानव्याघातःस्वक्रियया इदं
ज्ञानामीतिवाक्येनात्रिमेनेदमाकारज्ञानेनतदर्थवाधः स्वार्थस्याकर्णप्रविष्टगर्जनेननिराकरणार्थमेवज्ञाभिधानस्यप्रतितेोपका
युक्तिरसंतासनोनिराकार्यस्यनिराकरणार्थमेवज्ञाभिधानायोग्यत्वं· केचित्तुगर्जनेतत्स्यनस्पष्टोमातिपर्यवसितोऽर्थः तथाचस्वार्थ

स्य श्रवणात्मकमेघनाभिधानस्य चत्वः षष्ठिमितश्लोकरूपपंचममपंक्तिमारभ्य कुंडलनाः ज्ञमानुदिर्वोध्यायोगिज्ञानवाधत्वमभिमतमर्थः ।
अपि च हेतोर्वाभिमतस्य निषेधमात्रेणासमर्थं संत्वादिसंवलितेन निषेधेन वा आद्येन न तत्पत्वादिनिषेधः द्वितीयेन तु ज्ञानस्य विरोधः एवं ।
निषेधकमपि प्रमाणं निषेधमात्रमवगाहते सत्वादिसंवलितं निषेधं वा आद्येन सत्वादिनिषेधो मानाभावात् । द्वितीये सत्वादेर्नास्प
तिको निषेधः प्रमाणासिद्धत्वात् विपरीतार्थत्विविक्षणोऽतिवि चारेति समग्रहणाद्विचारावधत्वस्याविवरणान्यर्थं वसानादित्यर्थः अन्ये ।
पतदप्रविचारवाधत्वे । सोऽविचारः विरोधः अध्यक्षस्यैव सत्वाद्यापकपगमात् । असिद्धिः अध्यक्षतोऽसत्वादेरेवावगमात् । तदर्शनश्रीमि
पतस्यापि संग्राहकं । एतेन हेतवः स्वार्थस्य स्वसाध्यस्यार्थस्य सर्वासत्वादेः प्रतिदीपिकायुक्तिमुक्तिरिति । असतो हेतुत्वानुपपत्त्यादेतो
रेव सत्वात् । असत्वस्यानुमितिहेतुतानुपपत्त्या हेतुज्ञानस्यैव सत्वात् । हेतुप्रयोगस्य हेतुतानं प्रतितस्य चानुमितिप्रतिकारण
त्वात् अन्यथा प्रयोगवैयर्थ्यात् । विचाराहस्य हेतुतानुपपत्त्यादेतोः स्वज्ञानस्यैव विचारसहत्वादेवाघनात्वेवनस्यप्रत्यया ।

शिवो
८५
85

स्यादनुमितिहेतुत्वानुपपत्तेर्हेत्वादिज्ञानस्य यानि हेत्वाद्यालंबनत्वाद्धेतुसाध्यदृष्टेरेव दर्शनत्वात्· अन्यथा हेत्वाद्यसिद्धेः हेतुसाध्यादेरेवा
भ्युपगम्यमानत्वेन न सिद्धांतत्वात् निषेध्यस्यासिद्धौ नात्यंतिकस्तन्निषेधः असिद्धौ च न तदभावस्यासिद्धिर्नैवान्वयतो व्यतिरेकतो वा बा
धिग्रह इति अनैकांतिकाविति· अभावे साध्ये प्रतियोगिसामान्यापेक्षणमेवानैकांतिकत्वं स्वस्य हेतोः· फलेऽनुमितौ न स्वसत्त्वे साध्य
सिद्धिरसत्त्वे च विपरीतापत्तिः तृतीयस्यासिद्धिरप्रसिद्धिः चतुर्थस्य स्वरूपासिद्धिः साध्यस्य बाध्यत्वेन सत्त्वेन सत्त्वोपपत्तेः पूर्ववा।
त्वफलएव· असिद्धिरिति कर्महि विषयो वा क्रियाजन्यफलशालि वा धात्वर्थतावच्छेदकफलशालि वा आद्ये तदनुपपत्तिः असिद्धा·।
ज्ञानमात्रस्य सद्विषयकत्वात् द्वितीये भागासिद्धिः प्रायशो ज्ञानस्य जनेयजन्योपादानादिशालित्वात्· तृतीये तु ज्ञानमात्रस्ये ज्ञातत्वापत्त्या
वेज्ञातस्य हेतोर्गमकत्वे व्याघातः साध्यसिद्धिप्रसंगः अथ तयोर्ज्ञानमपेयते न दा तत्रैव व्यभिचार इति· असिद्ध इति· मिथ्यात्वाघातः
मिथ्याबाध्यत्वं वा मिथ्याविरोधितामात्रं वा· आद्ये अप्रसिद्धिः प्रामाणिकस्यापत्तस्याप्रामाणिकेनेतरेणाबाधनात्· द्वितीये व्यभिचारः

सम्मतविरुद्धपक्षस्यत्वसिद्धांतत्वादितिमिथ्यात्वेप्रमात्वविरहः स्वप्नज्ञानस्यनिरालंबनत्वमित्यभ्युपेत्य · वस्तुतस्तस्याप्यन्यथाख्यातिरूप
तयासावलंबनत्वात्सालंबनत्वस्याप्रसिद्धौसाध्याप्रसिद्धिः तेनैवतत्त्वेनवातद्रूपपत्तौक्वाचिदपिसत्वायसिद्धौसाध्यविकलतयास्
त्वाच्चभावरूपसाध्यवत्वेनानिश्चिततया · ध्रुवयविनिरासेसर्वप्रत्यक्षविलोपेतन्मूलकप्रमाणेनतरासंभवात्स्वप्रकाशज्ञानमात्रमवशिष्यते
तथाचसत्त्वेसर्वात्मग्रहणमयत्नसिद्धेरित्याशयेनावयविनंनिरस्यतिनेदमित्यादि नाऽऽदेवस्त्वादिवाहसंभूतिनिषेधादिसिद्धिरितिभावः वि
रुद्धेति · दर्शयिष्यतेचविरुद्धधर्मसंसर्गइतिभावः तयाऽस्थूलत्वेन · सदातनत्वमादिसत्वविरोधि · सदसदितिसतोगगनादेरऽसतःश
शविषाणादेः पर्यायेत्वविरहात्कारणेननसदेवसाध्यत्वेसतःसाध्यत्वायोगात् · नाप्यसत् · असत्वाविशेषेणघटादिकारणवद्घटा
दिसिद्धिप्रसंगादित्यर्थः · नैकंपरस्परमभिन्नं · तथापरस्परताभिन्नत्वेनत्वेदेतिमेस्वस्वरूपाच्चात्मनोऽपनिरसनीयत्वात् · व्यापकत्वंसर्वत्र
सत्वंऽव्यापकत्वंक्वचिदसत्वं · विधेयत्वंसत्वेनप्रमापणीयत्वंनचैसतस्तत्संभवतीतिहृदयं · मिथोविरोधपरस्परार्थप्रतीतेपकत्वमूल

शि वै

८६

86

शैथिल्यंतर्कस्यमूलंआपाद्यापादकव्याप्तिनिश्चयापादकाभ्युपगमेस्तच्छैथिल्यं । तद्व्यतदन्यतरव्यतिरेकः अनुकूलत्वंवा यदभ्युपगतार्थप्र
तिसिध्यनुकूलत्व अनुकूलत्वादिषु तथाप्रतिभासादिप्रसंगानांविपर्ययैः साधानांअनुकूलत्वादानांवादिनाऽभ्युपगतत्वात् विपर्ययेति यत्रेशया
दनेतत्राद्यापायव्यतिरेकस्यापत्तधर्मत्वाद्विपर्ययापर्यवसाने । प्रतिवंधस्यासिद्धेरनिश्चयात् । क्वचिदापादकानभ्युपगमाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । प्रथम
मनुभूतेपश्चादवसिते । अनुभवावसायोनिर्विकल्पसविकल्पकौनेच्छामात्राद्धाद्यविनिवृत्तिरतआह तथाचेति विरुद्धधर्मासंसर्गसाधर्क
प्रकारेवत्तामश्रयर्थः अनुकूलतायाःप्रतिक्षेपस्यकारणाभुत्पत्याप्रतिक्षेपकस्यअनुकूलत्वेः निष्प्रसंगस्य । अनुकूलत्वोपलंभोनः अनुकूलत्वसिद्धिश्चएव
मग्रेपिनेयं । आपादकापाद्ययोर्व्याप्तिंविनानातर्कस्यदृष्टानुकूलत्वमितितांदर्शयति । तद्रूपताव्यवहारस्येतिव्यवह्रियमानायाश्चस्तद्रूप
तायाश्चयर्थश्च अनेपन्नत्वविधेः विधायमानस्यानेपन्नस्यअप्रसिद्धव्यापकः सत्वासत्वव्यतिरेकः सत्वेयदिवस्तुत्वंभतादितितद्व्यतिरेकप्रसि
द्धिः अथासत्तासालित्वमर्थक्रियाकारित्वंवातद्व्यतिरेकेश्चासत्वंननतद्दिपुविशिष्पिनउभयव्यतिरेकप्रसिद्धिरितिसत्वस्यासत्वस्यचव्या

पकस्यपरानपेक्षत्वस्यव्यतिरेकेपरापेक्षत्वेसत्वस्यासत्वस्यवव्यतिरेकप्रसंगएवोभयव्यतिरेकप्रसंगइतिचेदः न्यादसदसत्वस्येमादिः अ
धेवंविलानव्यापकत्वानुपलब्धेरितिचेन्नविलीनव्यतिरेकिणोधर्मस्याभावाभावे भावव्यापकत्वस्यायोगात् तादृशव्यवहारस्यवद्धिः
प्रमाणस्यतादृशस्य धर्मांतरं अनुयोगितावच्छेदकवहृतिवैधर्म्यांतरे यद्दयतिपदेनयेनघटस्तत्तमयस्येति सद्दप्रयोगेतिः स्वरूपेद
स्वस्यानुयोगिनोरूपं धर्मोऽनुयोगितावच्छेदकोघटत्वादिः स्वमेवरूपंअनुयोगपात्मकंवाः प्रतियोगनरूकत्वात् प्रत्येवस्वस्यस्वानुयिकर
णत्वेनायोग्यत्वात्मिलितप्रयोगानुपपत्तिः घटस्त्यादौ घटत्वादिकंस्वरूपेणसंबंधः संबंधमर्यादयाभासतस्तत्रचघटत्वादिकंघट
त्वादिनास्वाश्रयत्वेनप्रकारीभूयेत्यपेन्नतुतस्मसमर्थोनेपिघटत्वाभिन्नस्त्यादौपेनरुतस्तादृक्षणमितिभावंवर्णयंति मिन्नेतिइत
रभिन्नयोरेकार्थत्वात् नचभिन्ननिरूपणंविनातद्भावनिरूपणमिति अनवच्छिन्नवैधर्म्येवैधर्म्याभावेनतदद्वैतेनधर्मेहेतानुपपत्तिरभि
भावः अत्रैवभेदश्च संवतइति सर्वानुभवसिद्धभेदस्यानपलापयःप्रतियोग्यसत्वेनिषेधानुपपत्तिःस्ववचनोवरोधोवारिप्रतिवाचादि

शि॰ बो॰ ८७ ८७

भेदज्ञानं विना कथा प्रवृत्त्ययोगश्चेति । विरोधाद् इदन्त्वकत्वकादाचित्कत्वविरोधात् । भेदो न स्यादिति । यद्ज्ञानमित्यादौ घटादिविषयत्वस्यैव भे
दज्ञाननिरूपितविषयतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् क्वचिदपि सविषयत्वस्याप्रसिद्धौ च ज्ञाने तादृशविषयतानुपपत्तिः । तद्वैधिकेति न नूक्ते वैध
र्म्ये वैधर्म्याभावेन तद्द्वैते धर्मिद्वैतानुपपत्तिः । अभिन्नस्य वा समयवृत्तेर्धर्मस्यैकतरस्मिन् दृष्टत्वे स्वस्मादपि स्वस्य भेदापत्तिः । न च वैधर्म्ये न भिन्ने
नाप्यभिन्ने परस्परविरहात्मको भयरूपपरित्यागानुपपत्तेरिति चेन्नावैधर्म्यस्वरूपादेवमेव भेदस्योपगमात् । धर्मात्वमेवेति न तु घटपटादि
भेदाभिप्रायकं । वैधर्म्यपि वैधर्म्यान्तरस्यैव प्रामाणिकावानवस्था न दोषाय प्रवाहस्य ज्ञनाभिनिवेशेनेतरसमयत्वादेर्भेदरूपत्वे बाधकं ।
नास्तीत्येतावन्मात्रपरमित्यपि बोद्धव्यमिति । अविद्यावशादिति कोऽर्थः । किमविद्याप्रभावाद् ब्रह्मज्ञानं स्वस्मादेव जायत इति वा । किं वा विद्यारूप
कारणादिति । आद्ये किं चेति । द्वितीयमाशंक्य तेन आत्मेत्यादि । इतरयोरप्यधिकरणप्रतियोगिनोरितरत्वेन ज्ञानेन देहत्वयैनात्माश्रयः ।
स्यादित्याशयेनाहन चेत्यादि । प्रतियोगिरूपत्वप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्वं अधिकरणस्वभावत्वं अधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्व

स्यति द्वयं ज्ञानमात्रपरं । स्वस्मिन्नपि स्वात्यंताभावग्रहणात् । अत्रेति । ग्रहणं प्रत्येते भिन्नाभ्यां रूपाभ्यां प्रतियोग्यधिकरणयोर्ज्ञानं कारणं
प्रतिबंधकत्वं त्वधिकरणयोग्यताश्चावच्छेदकवति प्रतियोगितावच्छेदकादिग्रहः । धर्मांतरेत्यभ्युपगमवादेन धर्मपदं समवेतपरं स्वाश्रये वर्त-
त्वमय इति । समवेतधर्मांतरोपलक्षकमित्यपि केचित् । ननु स्वरूपस्यैतद्भेदे तत्त्रवेति संशयो नेदं तदिति विपर्ययश्च न स्यात् । ध-
र्मिणो ग्रहे भेदस्यैव ग्रहात् । अग्रहे चैतयोरनुत्पादात् । स्वस्य स्वावृत्तित्वादिदं भिन्नमिति प्रतीत्यानुपपत्तिश्च । धर्मिभेदस्य धर्मिस्वरूपत्वा-
धर्मिवृत्तितया तन्नैवं तद्भेदप्रतीत्यादिप्रसंगः । निःप्रतियोगिकस्य स्वरूपस्य सप्रतियोगिकत्वायोगाच्चेति । अत्र वदंति स्वरूपग्रहेऽपि तद्भेद-
त्वाग्रहात्संशयादिः । तद्भेदत्वं च न तद्विषयकप्रमीतिविषयकत्वे । प्रतीतिगर्भत्वेनाचाक्षुषत्वापातात् । किंतु विलक्षणः प्रतियोग्यनुयो-
गिभावलक्षणः संबंधः स च स्वरूपमतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् । तज्ज्ञानमपि संबंधविधया प्रकारतया वेत्यपि । तथा संबंधविशेषेण स्वस्य
वृत्तित्वं स्वाश्रयत्वं च नानुपपन्नं स्वस्य स्वाभावप्रतियोगित्ववत् स्वभिन्नप्रतियोगिकत्वमस्ति तथा । एतेन वैधर्म्यमपि व्याख्यातं । अन्योन्या

भावस्तु तावदभावात्तेरेवास्मिंस्तु भिन्नत्वप्रतीतेरविशेषात्· अन्योन्याभावांतरकल्पनमन्योन्याश्रयचक्रकानवस्थानामन्यतमं वाये।
त्याश्रयस्यैवोक्तत्वात्· एतेनात्यंताभावो व्याख्यातः अभावत्वान्योन्याभावत्वसंसर्गाभावत्वादिना वा भावाभेदः स्वरूपेणैवेयर्म्यम।
न्योन्याभावो वा तत्तदभावभेदस्तु नाधिकोभेदानंत्यप्रसंगात्· घटपटाभावस्वरूपयोर्मिथोभेदवत्त्वेन योः परस्पराश्रितत्वा स्वस्मादपि
भेदापत्तिश्च परस्परानाश्रितत्वे च घटपटाभावयोः घटपटौ न स्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिः तदुभयस्वरूपमपि तयोर्नास्ति वेति चेत्· तर्हि घट
शून्यस्य पटवतः पटशून्यत्वे पटशून्यस्य च घटवतो घटशून्यत्वे स्यात्तस्माद्भेदानंत्यमेव न्याय्यः प्रामाणिकं चानवस्थानंत्यं न दोषाय· एवं घ
दिस्वरूपसंबंधेन न निर्वाहस्तदा सैव धारा तत्त्वमप्यस्तु· नैवोत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वकारणसंभवात्पूर्वपूर्वेणापर्थ्या· पूर्वस्य संबंधतामतीत्य
न्यथानुपपत्त्या कल्पितेन न तद्व्यापारणायोगादित्यपि वदंति· अत्यंताभावस्यात्यंताभावेन तदभावप्रगमे पि नानवस्था ध्वंसाभावस्ये
वस्वभावाभावत्वात्· एतेन ध्वंसप्रागभावयोः प्रागभावप्रध्वंसौ व्याख्यातौ इदं त्ववधातव्यं यदन्योन्याभावसंभवे स्वरूपवैयर्थ्यं

भेदत्वकल्पनमन्याय्यमिति · भिद्यते घटात्तत्वेन प्रमाण्यतेः नेनवेति कुन्तत्वाभेदपदार्थस्वरूपवैधर्म्ययोर्व्यवहारश्चापि वदंति · केचित्त
प्रतियोगितावच्छेदकधर्मात्यंताभाव एव नवरन्योन्याभावः वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति चेन्न · अनवबोधात् · एकस्मिन्नेवोभयरूपताभ्युपगमा
त् · अन्यथा गगनादेरत्यंताभावस्याविशेषापत्तेश्च · अन्यथैवमस्याप्यवृत्तिधर्मवदन्योन्याभावोप्यव्याप्यवृत्तिः स्यादिति चेदिष्टत्वात् · अस्तत्वात्तत्सह
चरितव्याप्यवृत्तिधर्मेतिरात्यंताभाव एव तथा · अथ घटवति भूतले नेदं घट इति वज्ज्ञानं घटस्यापि स्यात्स्यात् घटत्वेन घटो नास्तीति वद्घटत्वेन
घटत्वभिन्नपीति चेत् · यथाहि घटाभावपटाभावस्वरूपयोः परस्परप्रतियोगिकमेव भेदत्वं घटपटप्रतियोगिकमेवात्यंताभावत्वं च अ
न्यथा घटशून्येन उभयाभावशून्यतायां घटपटयोरत्यंताभाववतोः अभेदवत्तायाः दुर्वारत्वात् · भेदानन्त्यप्रसंगाद्धातथा · तस्यापि
धर्मप्रतियोगिकमेवात्यंताभावत्वं · धर्मिप्रतियोगिकमेव वाऽन्योन्याभावत्वमित्यदोषात् · भावस्येवाभावस्यापि भेदो विरुद्धधर्माध्यासादे
वेति वदंति · तादृश्येणेति · अप्रतीतावप्रमितौ · तथा च तादात्म्यप्रमाविषयताभाव एव तत्त्वं · प्रतीतिस्तु व्यवहारनिमित्तमुक्ता · ।

शि॰ दी॰ समानाधिकरणेति समानाधिकरणः समानाधिकरणसमभिव्याहृतनञ्पदस्य सामानाधिकरण्यं च समानविभक्तिकत्वं तथा चानुयोगिपदोपस्थाप
८९ कपदसमानविभक्तिकप्रतियोगिपदोपस्थापकपदसमभिव्याहृतेन नञा निषेधप्रत्ययपरत्वमर्थः तादृशनञ्प्रतियोगित्वं तत्फलितार्थः भूतले
89 घटो नेत्यत्र पदद्वयस्यापि प्रथमान्तत्वात् नन्वेतत्प्रतियोगिसमानतादशायामव्यापकं सकलतद्वृत्तीनां तादृशाभिलापोऽसंभवात् प्रमाणस्य
यस्य योग्यतायाश्चानुगतत्वात् अथ प्रतियोगिनः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः प्रतीयमानो निषेधः तथा च प्रतियोगिसमानाधि
करणाभावत्वं फलितार्थः न च ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावे चातिव्याप्तिरेकदा एककालावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वादिति
चेन्न यत्किंचित्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यातिप्रसक्तत्वात् स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याननुगतत्वात् संबंधान्तरेण प्रतियोगिमा
ति वर्तमाने संबंधान्तरेणाभावेऽतिव्याप्तिः अवृत्तिगगनादेरत्यन्ताभावे चाव्याप्तेः अथ प्रतियोगप्रतिबन्धकौपाधिकाभावत्वं तत् न च कालान्यो
न्याभावाव्याप्तिः कालेऽन्योन्याभावयोर्वृत्तावपि कालेन रूपं कालेन द्रव्यं नास्ति प्रत्ययात् तादृशप्रतीतिनियामकवृत्तेर्विवक्षित

दिति चेन्न : सामस्त्यं सत्त्वं नानासत्त्वे नेति प्रत्ययानुरोधादेकार्थसमवायेन स्वरूपसंबंधविशेषेण वा सत्तायामपि सत्ताया वृत्तिनुपपत्तेन्न न संबंधेन
सत्ताविरहो भवतता वृत्तिरिति तज्जातिव्याप्तिः पूर्वोक्तदोषाच्च · अथारोप्यनिषिध्यते संयोगादिनाव प्रतियोगितारोपे संसर्गाभावस्तादात्म्येन च
स्मिन्नन्योन्याभावः प्रतीयते · तथा च तादात्म्यसंबंधेनारोप्यजन्यप्रतीतिकाभाववत्त्वमन्योन्याभाववत्त्वमिति · मैवं · प्रसिद्धयोगपारोपस्याभावधीहेतु
त्वेमानाभावात् · अनाहार्यस्यारोपस्य विरोधिना दाहार्यस्य वाभावप्रत्ययात्पागसंभवात् · अथैवं संसर्गाभावप्रत्ययकालेऽन्योन्याभावोपि ·
प्रतीयेतेति चेन्न सत्त्वपि प्रतिबंधकाभावादौ न प्रतीयत इति कः प्राह उपेयतां वारोपे नियामकमेव तत्र नियामकं · अस्तु वाऽभावस्य प्र·
त्यक्षविशेषेतस्य हेतुत्वेन तत्प्रत्ययमात्रेऽनुमित्यादौ व्यभिचारात् · तथा चातीन्द्रियोऽन्योन्याभावो व्याप्तिरिति · अथैकस्यैकसंबंधेन प्रतियोगि
सत्त्वपि संबंधांतरेणाभावसत्त्वात् संबंधविशेषोपि प्रतियोगितावच्छेदकोऽभ्युपेयते · तथा च तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं त
थेति चेन्न · तादात्म्यं तत्तद्व्यक्तिधर्मिविशेषः संयोगिनश्च तादात्म्यं संयोग एव · तथा च संयोगसंबंधेन संयोगिनोऽत्यंताभावेति व्याप्तिः संयो

शि वै गितादात्म्यं संयोगित्वेन तत्संयोगिश्रुतिचेत् · नसुद्रस्यापि संयोगस्य विशेषणत्वे संभवे न तादात्म्यत्वात् · ध्वंसप्रागभावस्यान्योन्याभावप्रति
५० योगितायां संबंधान्तादात्म्यप्रविशेषमानाभावात् · अथैवं संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वशून्यनित्याभावत्वमेव तदस्तीति चेन्न · वितायोग्या
भावे संयत्वस्य दुर्वचत्वात् · अभेदेन च विशिष्टज्ञाने तादात्म्यमेव संबंधो भासते · तच्च घटत्वादिकमेवेत्यन्योन्याभावस्य संसर्गावच्छिन्नप्र
९० तियोगिकत्वादवच्छेदकतायां विशेषस्य दुर्वचत्वात् · शून्यत्वस्य चानिर्वचनात् · नित्यत्वस्यानिरुक्तेः प्रागभावध्वंसप्रतियोगित्वेनैकं या
नाधारसमयानाधाराभावत्वस्य प्रतियोगी वाभावः प्रध्वंस इति चेत् · गंधाभावाधारत्वेन ज्ञातावच्छेदेनांगधात्वंताभाववत्वं गोत्वादिवृत्ति गंधधा
रत्वाभाववत्त्वं च सर्वेषामेव समयानां · गंधाधाराभिन्नत्वेन भेदचोदिते · तादृशसमयसिद्धिश्च न विना प्रध्वंसादिप्रत्ययं · गंधत्वस्याधिकरणा
नधिकरणसमयवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिजातित्वाद्व्याप्यत्ववदिति तान्त्रिकसिद्धिरिति चेन्न · एतत्तावच्छेदकस्य गंधत्वस्य गंधेतरासमवेतत्वाघटित
त्वेनान्योन्याभावगर्भत्वात् · स्वत्वाननुगमात् · कार्यत्वस्य प्रागभावगर्भत्वात् · जातित्वस्य नित्यत्वस्य समवेतत्वाघटितत्वात् · समवायत्व

स्यवविनाश्योन्याभावं त्रुर्वचत्वात्· स्वव्यधिकरणयावत्कालवृत्त्यवधिक सामयिकपरत्वाश्रयपावद्यास्त्राधिकरणयावत्क्षणवृत्तिः कादावि
क्राभावःसःस्वप्रतियोग्यधिकरणत्वं वापरत्वस्यवक्तव्यं· परत्वापरत्वानाधारयोर्गुणकर्मणोः परत्वापरत्वावधिकत्वप्रतीतेर्वाधकं वि·
नाभ्रांतत्वायोगात्· श्रुतएवावरुद्धपलयेद्व्याणामसत्वेपि नत्ततिः सामयिकत्वेवजातिविशेषः परिचायकइतिचेन्न· स्वत्वाननुगमात्· का·
दाचित्कस्यविनाश्योन्याभावं त्रुर्वचत्वात्· किंचोत्पन्नेपरत्वेन तज्ज्ञानानन्तरागभावादिज्ञानं ज्ञातेचप्रागभावादौतदयदितवड्डतरतपनपरि
स्पंदोतरितजन्मत्वस्यतृणमात्रस्यायसोपिपरत्वात्पूर्वकालेस्यन्नत्ववरणचाज्ञानानांपरत्वोत्पातिरित्यन्योन्याश्रयात्· तृणजन्मध्वंसा·
येन्यतरघटितत्वात्· यावत्त्वानिरुक्तेश्वपतेनस्वप्रतियोग्यधिकरणकालायेत्तिकावधिककालवृत्ति यावत्समानकादाचित्काभावत्वेत
त्वमित्यपिपरास्तं यथाकथंचिदधिककालवृत्तित्वस्यस्वसमानकालोत्पन्नेतनाश्विरजीविन्यपिसत्वादितरस्यचविनाध्वंसप्रागभावोत्रुर्व
चत्वादिति प्रथानिरूपणगोत्वादेःएथिव्यावाव्यापकत्वंइदंचकाश्चिकंयास्यमितिचेन्न·तद्व्यापकत्वेनतत्समानाधिकरणात्यंताभावाप्र

शि॰ वो नियोगित्वे॰ सर्वे वान्योन्याभावाः प्रतियोगितावच्छेदकरूपस्यातिरिक्तस्य वा समयवृत्तेरत्यंताभावस्य प्रतियोगिन इति॰ प्रतियोग्यसामानाधिक
५१ रण्यमत्यंताभावे विशेषणमिति चेतद्भिन्नप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावः सर्वेषामेवाभावानां प्रतियोग्यधिकरणेऽनतो महाकालपवृ
91 त्तेः नापि प्रतियोग्यभावाधिकरणवृत्तित्वं तत्त्वे व्यर्थत्वात्॰ अत्यंताभावानिरूक्तेऽस्त्वः प्रतियोग्यधिकरणाभिन्नवृत्तित्वं च भेदगर्भे॰ अत्रैवेति॰ अ
भावत्वान्योन्याभावत्वसमगाधिवत्वप्रध्वंसत्वादयः प्रतीतिविशेषसाक्षिकाः प्रवृत्तेरेणाथयोऽतिरिक्ता एव पदार्थाः न देव वान्योन्याभावत्वे
नाहृशंनत्यतिपाचनावच्छेदकमिति केचित्स्वविधेयत्वं वा ग्राणांच प्रसिद्ध सर्वज्ञाविधेयत्वं वा॰ ग्रावमाह अष्टमास्त्विति अविधेयत्वे कचिदिति विशे
षणोपादानात्कविद्विधेयत्वं लभ्यते ऽन्यथाऽविधेयत्वमात्रस्यैव वक्तुमुचितत्वादित्याह॰ यत एवेत्यादि॰ द्वितीयशंकते॰ सर्वेति॰ निराकरो
ति नेति॰ व्याप्यसिद्धिं विवृणोति॰ नह्यतिसर्वज्ञाविधेयत्वे यत्प्रसिद्धं तर्हि व्याप्तिग्रहः॰ अथ कथं विद्भगनादावली केवा तत्त्वसिद्धिरूपयुते॰
तयोश्चैकत्रासत्तोऽन्यत्रसत्वेन विधेयत्वोपयत्पात व्याप्तिसिद्धिरिषिर्थः विरोधं विष्ट`` तिक्त विरिति॰ अव्यापकार्थः अव्यापकत्वनिरूक्तिव

लायातेत्यर्थः अव्यापकत्वे क्वचिदसत्त्वरूपे क्वचिदिति विशेषणोपन्यासात्क्वचित्सत्त्वलाभादविधेयार्थः सर्वत्रासत्त्वमस्माकमप्रसि
द्धमतउक्तं तत्राभिमतत्वइति वृत्तिगर्भसत्त्वतद्व्यतिरेकौ वृत्तिगगनादौ प्रसिद्धइत्यपि केचित् अनयोः क्वचिदस्तित्वसर्वत्रनास्तित्वयोः परस्प
रसत्त्वेनाप्रमाणीयत्वस्यापि क्वचिदस्तित्वेन समं विरोध एव तथापि शास्त्रे विरोधमभिप्रेत्य सर्वत्र नास्तित्वमुपात्तं अथवा अव्यापकत्वस
र्वत्रासत्त्वं क्वचिदसत्त्वं वा विरोधात्तव्याप्ययोर्विधेयत्व इति पक्षत्वयोरपि विरोध इत्याशयेन शंकरो यदिति तत्रास्तित्वं तत्र नास्तित्वयोर्वि
लोपो न प्रसरति अस्तित्वनास्तित्वयोः आद्ये प्रसिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्वा द्वितीये व्याप्यसिद्धिर्विरोधाभ्यां वा दुष्यति नेत्यादि शेषमशेषं पूर्ववत्
व्यापकयोरस्तित्वनास्तित्वयोरित्याशयेनोत्तरयति प्रतिषेधेति शंकिताया शंकाया अपि त्वं इष्ट इति अथवेति आशंकाशयति अनयो
रिति अस्तित्वनास्तित्वयोरित्यर्थः प्रकारेति प्रकारो देशः देशाभेदेन विरोधो यदि देशभेदेन न विरोध इत्यर्थः अथैवं कार्यस्य समवायिस
व्याप्यरूपे स्वैकत्र धर्मिणि सत्त्वासत्त्वे न स्यातामत आह पैतेति अप्रसिद्धेरिति यादृशस्य विरोधो न तदृशास्यो यस्य व्याप्यासो न तस्या

शि वो
५२
९२

विरोध इत्यर्थः ॥ एतेन कस्यचिदवयवस्यावरणेऽप्यवयविनस्तदभावेन । तथाविधेति । तादृशजातिविशेषविशिष्टेत्यर्थः तदुपलम्भेऽपि । परि
माणोपलम्भेऽपि एतेन प्रसिद्धत्वेन । न चैवमवयवे कर्मोत्पादेऽवश्यमवयविनि कर्म अन्यथा सर्वावयवकम्पेऽपि निष्कम्पावयवमुपलभ्येतेति च
लावयवावच्छेदेनावयविनि कर्म निश्चलावयवावच्छेदेन तत्र निश्चलत्वोपलम्भात् कर्माभावोऽपीति नासिद्धमत आह । सामग्रीति । कार्यभेदे
सामग्रीभेदस्यावश्यकत्वात् तत्रावयवे कर्मैव मिमहावयविनि कर्मानुपलम्भात् फलबलात् सामग्रीविशेषः कल्प्यत इत्यर्थः संयोगवत्कर्माप्यव्या
प्यवृत्तिरस्त्विति चेन्न । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे स्वरूपविन्यवयवपरंपरायां तदवच्छेदेन तत्र तत्संयोगाभावोपलम्भादणुमात्रवृत्ति
त्वेऽतीन्द्रियत्वे घटादेरप्रत्यक्षत्वमनुत्पत्तिश्च स्यादिति तस्याव्याप्यवृत्तित्वमाश्रीयते । चलेवावयवे कर्म व्यापकमेवोपलभ्यते । एव यवि
नि च तस्याव्यापकत्वे कर्मत्वस्यैतदुभयवृत्तित्वानुपपत्तिः सविषयावृत्तिजातेर्व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् । वेपते पल्लवो न तु महीरुह
इत्यादिप्रत्ययश्चिति सम्प्रदायः यत्रैकस्मिन्नवयवे निश्चलेऽप्यवयवी चलतीति प्रतीयते तत्राव्याप्यवृत्त्येव कर्म । सविषयावृत्तीत्यादेस्तु परि

भाषामात्रत्वात् । एतेन नूणादयो व्याख्याताः इत्यपि केचित् । संयोगनाशे द्रव्यारंभकसंयोगनाशे । तथापीति । विनाशस्य प्रतियोगिन्य
वाधकत्वात्स्वनकृतसाधकत्वादेवेतिभावः कर्मणः इत्यादि अवयवकंपेण्यवयविनः प्रत्यभिज्ञानादितिभावः ननुकर्मत्वाविशेषेपि किं
विदेव कर्म द्रव्यारंभकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते नेतरदिति उक्ताविशेषादिति आह कारणेति । अंगुल्यपरमाणोरित्युपलक्षणं भुजा
दित्यपि द्रष्टव्यं तस्मन्यायाभावात् भुजपरमाणोरपीत्यस्य द्व्यणुकादिविभागक्रमेणेत्यादिः भुजपरमाणुविभागं भुजतत्परमाणुविभा
गे कर्मलक्षणस्य तत्तत्क्रियाजनकत्वगर्भत्वात्तस्य । आकाशादीति । प्रकृते संभवितेन वस्तुतो जननयोग्यत्वलक्षणं न दूषणाय अतएव
विनष्टप्रदेशस्यापि द्रव्ये कर्मोत्पादे सामग्रीसंभवादुपगच्छति तच्चयत्कर्मवदिति यथा नोदकादिविभागमजनयदपि तु यत्कर्माकाशादिविभा
गजनकमित्यर्थः अयं विशेषो द्रव्यारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वलक्षणः न संयुज्येतेत्यादि । संयोगादिकारणस्य कर्मणोऽ
न्यतरत्राप्यसंभवात् । अवयवेति । नचावयवकर्मैव तत्र कारणे कार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणं वाच्यं । अवयवावयवादौ चलिते अवयवि

शिवो
५३
93

निःसंयोगाद्यनुत्पादप्रसंगादितिभावः संयोगादेः संयोगादिजनकत्वे किं मानमत आह· गतत्वेति अथैवं निश्चले कावयवो ऽवयवी चल
त्वेनेनोपलभ्येतात आह अथवेति· यत्रावयवचलनग्रहादेवावयविनि चलतीति प्रत्ययो निश्चलावयवावच्छेदेनापि तदा भवेत् अव्याप
केन कर्मणो ऽउपगते नायं दोषस्तद्वदवच्छेदेनावृतेरित्याशंकते· एवमपीति· यत्राश्रये चलनं गृहीतं तत्तदवच्छेदेनैव तदारोप्यत इति फलवा·
लात्कल्पनतस्फुतरपति· चलतीति प्रत्ययेति· इत्यमाणविच्छेदाश्रयहृदयवृत्तित्वग्रहणादितराचाग्रहणाद्दोषाच्छेदप्रत्ययो ऽत एव चलयो
रचलयोरेवाजलयोरादर्शयोश्चचंद्रवदनादिभेदप्रत्ययः करचरणादिविच्छेदग्रहे ऽपि तदग्रहणान्नशरीरेभेदभ्रमः सति चाश्रये तिमि·
तानुसरणेन तन्निमित्तमस्तात्पारोपइतिभावः प्रतिसिद्धिरसंबद्धयोर्विद्यमानत्वं· स्वपक्षिति· निरंतरोत्पन्ननिश्चलपरमाणुद्वयारब्धयोश्च
लाचलयोः क्षणिकनिरंतरपरमाण्वोरसंबंधस्याविद्यमानत्वाभावात्परस्परीत्यापरस्यापाद्यतामत आह नचैवमिति तादृशव्याप्तेर्नक
स्याप्यभ्युपगमइत्यर्थः सैवं व्यभिचारादर्शनान्नतथाव्याप्तिनिश्चयः स्यादित्याशंकते वस्त्वाविति· व्यभिचारदर्शनमाह तंतुवस्त्रा

दाविति। तेन च स्वादोषस्यापि चलाचलत्वे विपर्ययस्य संबंधयोरविद्यमानत्वस्यादर्शनादित्यर्थः ॥ इदं। व्यभिचारदर्शने। तत्सहचारदर्शने। विपक्षे
बाधकाभावात्सहचारदर्शनमात्राद्व्याप्तिनिश्चय इत्याशयेनाह। पुनेति। प्रवेनिरस्कारस्कविरोधोऽरणिद्व्यार्थलिङ्गपटादौ रक्तत्वं तत्रनास्ति
वयवैकदेशोऽसत्तातिस्तत्र भ्रांतेत्याह भ्रांतत्वादिति। तन्मूलेति। प्रादेशिकभ्रममूलेत्यर्थः। प्रागेव तार्णिकपरमाणावस्याविरोधस्य दुर्वारे।
त्वादित्याशयेन परिहरति तस्मात्। इत्थं विज्ञानवादिनेतथैव प्रकारभेदेनैव व्याप्तेरसिद्धिः संयोगतदभावयोः सामानाधिकरण्यनियमस्या
सिद्धिः कुत इत्यत आह संयोगेति। सिद्धौ वा प्रकारभेदेनाविरुद्धस्य स्वाभावसामानाधिकरण्यस्यापरित्यागात् एकत्रैवावच्छेदकभेदेन सं
योगतदभावग्राहिणा प्रत्यक्षेणाविरोधस्य स्वहस्तितत्वादिति भावः। तदेव धर्मेण हि ततादात्म्ये निराक्रियते न तु स्वरूपमेव। सर्वशून्यताप्रसंगादि
त्याशयेनाह। एतदेव धर्मिणेति। शून्येनैव वास्तित्वाशंका निराकरोति न चैवमिति। नियमतस्तद्व्यावच्छिन्नव्यावृत्तेन नहि धर्मिणेव हि
पं निराक्रियते। न च कश्चिद्धर्मस्य सत्त्वमात्रे वृत्तित्वं कस्यापि प्रमाणस्य विषयो येन सत्यत्वं क्वापि निराक्रियेत। प्रत्यक्षतां सत्त्वे धर्मिणा

शिवो
५४
९५

सम्यन्नियतेन धर्मेणार्थक्रियाकारित्वादिना सत्त्वस्यैव सिद्धिरिति भावः निराकृतत्वादऽसत्त्वाति निरासेन निषेधकं च प्रमाणं य-
दि निषेध्यविशेषेण नियंत्रितं निषेधमवगाहते । तत एव तद्विसिद्धो निषेध्य ४ । नो चेन्न निषेध एव ज्ञातः स्वकमवशशशृङ्गवद्योग्या-
नुपलम्भेन बाधितत्वात् संयोगस्य काल्पनिकत्वेन तद्वाध्याध्याशंतप्राप्दृश्याशेति इतएव कल्पनिकत्वादेव तत्सिद्धौ योग्यानुपल-
म्भसिद्धावितरेतराश्रयत्वं कल्पनिकत्वस्य योग्यानुपलम्भसाध्यत्वाद्यप्रतिभिज्ञानं तज्ज्ञानाविषयत्वेनोपपागमानं तत्त्व-
त्र भेदे मानमिति शङ्ख्यानित्यत्वसाधकप्रमाणप्रवृत्तिरेव संयोगप्रतीतिस्वरूपोपपद्यमाना तत्र तत्त्वान्तरे मानमिति संयोग-
बाधकप्रमाणप्रवृत्तिविनाशांकनेन स्यादिति अन्यथात्वविषयतेनोपपत्तिप्रवृत्तित्वेन वा । नाधकत्वादृशस्यास्याभावात् नान्यो-
विनाबाधकेनादृशहेतुनिप्रसंगादित्याहुः अनुभवसिद्धेः न वेत्यादि तत्तैरंतर्यमेव संयोगस्थानेऽभिषज्यतो हन्तेनत्वान्त-
रेणेति चेत् किमिदं नैरंतर्यं द्वयोर्मध्ये मूर्तस्य विरह इति चेद् दृष्टौ जले शीतले शिलातलमित्यादौ तत्कृजतादिमध्ये तेजः पा-

पाषसोः सलेन जलाशयस्थे जलादिनान्वक्षसंयोगासंभवादिति भावः एवं संगः निविडद्रव्याभ्यासत्वेति चे— छेदेपितथा तेन
वाबलस्य हरणं एवं संगः संयुक्तव्यवहारः एवं संगस्य निविडसंयुक्तयोर्मध्याग्रहणात्संयुक्तव्यवहारानुदय एवं संगरूपादिस्वयंहनाघं प
देकं तत्र विरुद्धधर्माध्यासं व्यथा लक्षणिकस्य बलत्वाण्णं यत्र विरुद्धधर्माध्यासं नन तदेकं यथा गवाश्वमिति प्रतिबंधः यदेकं तत्र
विरुद्धधर्माध्यासं यथा तत्पाणिकः परमाणुः एकस्मिन्नवयवे पृथक्त्वं यवीयेरेणोनितर्केनवर्थक्रियाश्रय विषयत्वं संयोगविषयकस्य
यस्य प्रामाण्य बाधकमनश्चाह संयोगस्यापीति अतदेशत्वे हितदन्यदेशत्वे वातदेशत्वाभावो वा अस्यैव विरोधेति द्वितीये तद्देश
त्वेति कि स्यतद्देशसंयोगिनः कदाचिन्नदभावः कालभेदाद् विरुद्धत्वेति भावः एतेनाश्रयनाशनाशेनाव्यापनः तद्भाव।
यवच्छेदरगत्वेनेति व्यापकस्यतदेशाद्वृत्तित्वाभावस्यानिबद्धत्वो व्यापितदन्यवृत्तित्वस्यापि निद्वृत्तेरिति पकचानेकसंसर्गित्वप्रसङ्गा।
दसिद्धत्वान्न तादृशी व्याप्तिरित्यारुस्यादिति स्वात्मानमिति प्रत्यस्याप्यनेकविषयसंसर्गित्वात् वृत्तिविकल्पः कात्स्न्र्येकदे

शि॰वी

५५

९५

याभ्यां एकत्र कार्त्स्न्येन वृत्त्या वानवच्छिन्नवृत्त्यसंभवः एकोऽवयवीति युगपदेकत्रानेकरूपाणामवृत्तेरस्यैकजातीयत्वे देशेन
वृत्तौ तत्राप्येकदेशान्तरापेक्षायामनवस्थाः विरुद्धविरोधात् नानारूपाणामेव चित्रपदार्थत्वात् एकावयवीति युगप
देकत्रानेकरूपाणामवृत्तेरस्यैकजातीयरूपाणामप्यनेकरूपवृत्तिप्रसंगात् बलवद्बाधकान्तरमाह नवानेकमिति ।
चानेकत्वेति न वक्तव्यं समवेतवद्रव्यवानेकत्वेनैतं विजातीयावयवपरंपरारब्धस्याप्यसंभवदारम्भारम्भकत्वात् स्पर्शनिरासा
श्रीत्वाद्येकस्वभावत्वाद्यवेन रूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् सचेति अवयवत्वमिह साक्षात्परंपरासाधारणं विवक्षितं त्वेः
न विजातीयत्वेन चित्रप्रत्ययानुपपत्तिः ४ अथ कथं चित्रोत्पाद एवं कथं अवयवी विजातीयरूपविरहादिति चेत् साक्षात्परं
परासाधारणावयववृत्तेर्मूलभूतपरमाणुवृत्तेर्वा विजातीयरूपस्य चित्ररूपनिमित्तकारणत्वादिति केचित् नीलधवलारब्धा
न्नीतरस्मादरधमिव नीलाद्यारब्धाद्विजातीयमेव विचारस्थविचित्रं चित्रमात्रेणावयवरूपमेव प्रयोजकं विशेषसामग्रीणामिति

यामकत्वाच्चनसर्वत्रचित्रोत्पादस्तत्परेणैकदेशिनस्तद्विज्ञानीयानीकरूपसमाहारएवचित्रप्रत्ययालंबनं सेनावनादिवच्चै
कत्वप्रत्ययः नीलादेरनीलाद्यनारंभकत्वान्नीलाद्यारंभेवाधकाभावाच्चसमवायत्वस्यादादतारव्यवनाप्येकेनतदुत्पादे आरंभ
संभवात्नीलादिसंवलनस्यप्रतिवंधकत्वेमानाभावात्त्वादिकारणावयवावच्छेदेनवनीलाद्यारंभात्तद्व्याप्यवृत्तिनीलादिमात्रा
वयवारब्धेतत्रत्सामग्रीसमाजाज्जायमानमेकंव्यापकंसंयोगतदभाववदेकप्रत्ययत्तसिद्धत्वात्प्रकारभेदेनाविरुद्धत्वान्नभेदक
मितिवदन्ति अवयवेरूपोत्ति अवयविनिचित्ररूपेत्याविचित्रताग्रहोऽवयवज्ञानारोपस्येतप्रदेतत् वैधर्म्येवैलक्षण्ये वाक्येहा
त्रिविकल्पस्याश्रयत्वन्निर्वाहस्यैवासिद्धत्वात् तद्विषयतीत्यादौ तम्भोसमुदायपरामर्शश्चतार्किकवैदिकानांतार्किकानांसंमिल
नष्टानेतत्त्वविदंकोऽधुनेह दूरंगतास्वपक्षस्थितिरसनावसरमासाद्य एतेनबुद्धिप्रतिवंदिग्रहेऽनंतरविनाभूतंनीलाकारा
ताभावव्याप्यो विरुद्धप्रतिपत्तेः नीलाद्यनीकाकारालंबनप्रतिपत्तेः एकंहिविज्ञानंयथाकारद्वयंनालंबतेना– हितेपोर्विरोधे।

शि॰वो सिद्धिरालंबनतेचेत्तस्यैवतदाकारत्वादविरुद्धमेकस्योभयाकारत्वं तदालंबनायास्तदाकारत्वानतिरेकादिति कदापितस्यादिति ना
श्यावैकत्वसाधनत्वमादियहात्राऽनुमानबाधेनेति ॥ स्थूलद्रव्यान्तर्वर्तिनः परमाणोरूर्ध्वाधःप्राच्यादिदिक्चतुष्टये युगपत्परमा
५८ णुषट्कसंयोगात् अंशभेदं विनायुगपदेवनानेकमूर्तसंयोगसंभवात् तथाप्राच्यः परमाणुरित्यादिव्यपदेशस्यासंभवः मूर्त
९६ त्वात्सिद्धयोश्च छायावारणयोः सावयवत्वं विनाऽनुपपन्नेस्तस्य सावयवत्वेः भवन्मतेऽनिरवयवे विरोधायसिसामान्येवतत्रभा
वात् तदुक्तंषट्केन युगपद्योगात्परमाणोःषडंशता दिग्देशभेदतच्छायावृत्तिस्यांवासांशतेतितन्देतत्रिसमस्पृतिः संयो
गेति स्वरूपानिबंधनं संयोगित्वेनांशमपेक्षते युगपदेनकमूर्तसंयोगित्वंचानेकदिगवच्छेदेनाविरुद्धं प्राच्यादिव्यपदेशोपि।
प्रतीच्यादिसंयोगिद्वौ सतियःप्राच्यादिसंयोगित्वात्सावयवेदार्घदंडेपिदौमध्यवर्तिनमपेक्ष्यप्राच्यादिव्यवहारविरहात् छायाव ५६
यदिप्रामाणिकी तदातेजोगतिप्रतिबंधकसंयोगिभेदात् एतेनावरणव्याख्याने परमाणिवतिलाघवादनवस्थाप्रसंगा।

च निरवयवस्य परमाणोः प्रसिध्यो धर्मिग्राहकमानबाधः असिद्धो वाश्रयासिद्धिः एवकारेण दृष्टान्तेऽपेक्षाविरहः स्तविनः
आदिपदात्स्पर्शवत्त्वादिपरिग्रहः आकाशेन परमाणोर्व्यतिभेदोऽप्यन्तरे संयोगोऽप्यन्तराभावादेवासंभवी सर्वगतत्वेन।
विभूनां सर्वमूर्तसंयोगितामात्रे निरवयवस्याणोः परमाणुशब्दार्थत्वात् परमाणुः सावयवः इति प्रतिज्ञापरिपोषो व्याघात ८९
स्येति निरवयवत्वेन मूर्तत्वाद्यभावप्रसञ्जनेऽत्राश्रयासिद्धिर्विज्ञानवादिनो वा न्यायसिद्धेः व्याप्यत्वासिद्धिः सावयवस्य कवि
दप्यप्रसिध्यात्तदभावस्याप्यप्रसिद्धावन्वयव्यतिरेकतः सहदृष्टान्ताभावात् अनवस्थेति अवयवपरंपराया अनन्तेऽप्यवय।
वानामपि महत्तरतद्भावात् '' त्र्यस्त्रसरेणोरपकृष्टतमे महत्त्वे तस्मा त्स्याद्वपकृष्टतममिति विनाशेद्व्यणुकात्परमाणोः।
सावयवत्वसाध्यतमप्राहत्वेति प्रलयोऽसत्त्वे च विनाशः सावयवत्वसाधकत्वेनोपन्यस्तामूर्तत्वादयः एवं प्रमाणमतः आ
द्रसावयवत्वे निःसमवाय्यसमवायिनाशविनाद्द्रव्यनाशासंभवात्समवायिकस्यैवानवस्थानान्निरवयवस्यैव नित्यस्य पर

शिवो
९८
९७

माणोः विहेः तदन्यपदपरमाणोरवयवत्वेन कल्पनीयस्यैवरमाणोरनालापातात् बुद्धेर्विलोप इति तथा चानवस्थितिप्रसक्तिं वेद्यावोध्य
बोधकनिराकरणमिति भावः यथा संहतोऽपि न संहन्तेऽसत्वे संहतत्वानुपपत्तेः अस्याः द्वितीयसंहतेन तस्या अपि संहतत्वं तदसमेवेन।
स्याद्यपीति चेदाह परेति अनवस्थितपद संहतिसन्तानश्चेति वेत् कस्मात् संहते सत्त्वाभ्युपगमे कथं सर्वशून्यता अन्यथा न
कथानकथं हेत्वादिव्यवस्थाप्यपि च संहतिविषयत्वे संहतिरूपसमाशालितं संहतिविषयसमाकलं संहतिजन्यव्यवहारविष
यत्वं वा यत्किंचित्संहतत्वमभिधीयते तदिदं वास्तवमपेयते तदा कुत्र ममसर्वशून्यता नो चेदन्तरेणहेत्वादिकं शून्यतैव कथं सिध्ये
त तथा चैवाकिमपराद्धं पूर्णतयेति दिक् दृष्टान्तरमिति सत्वबाधकबलेनोभयोरपि दर्शनात्तैकतरावधारणमिति भावः बाधक
स्यापीति तस्य सत्त्वे शून्यतालोपो गादः सत्त्वे तन्न तद्वत्वासत्वसिद्धिरिति भावः निराकरणस्य सत्त्वेन तत्त्वान् सत्त्वापन स्वाबाधकता
नाथीन तत्वानत्वानन्यपन्नत्वानयदितमूर्तिकत्वाद्वत्वान निराकरणं नशक्यमित्याह यथा यथेति स्यादेतत् ज्ञानं ज्ञेयं वा धोटादि

कं कारणान्न्यमन्नमें वा ऽऽ जन्यत्वेकादाचित्कत्वाद्युपपत्तिः ८ जन्यं वेदं यतोऽजन्यत्वेऽतिप्रसंगः ततश्च जन्यत्वे सत्त्वाविशेषाज्ज
न्यजनकभावनियमानुपपत्तिः न च जन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्तीति वयाविप्रकृतेरनित्यवर्गस्य विलयः ८ क्लिन्ने च तस्मि
न्नस्थीनसिद्धीनां परमाण्वादीनां नित्यानामपि विलय इति तदेतन्मतेनिरस्यति एतेनेति बाध्यबाधकबाधादित्वानाम
वप्येषोपपन्नेना यतोजन्यत्वे स्वभावनियमान्नातिप्रसंग इति भावः विकल्पेतितदेकात्स्थूल इति ज्ञानेनानुभवोऽपि तद्विकल्पः
स च न प्रमाणमित्यर्थः मात्रशब्देन विषयत्वं व्यावर्तयतीति तत्कस्मिन् स्पष्टत्वे सातत्वात् औपाधिकं स्वरूपे वौपाधिकं अस्य
च्चलैकविकल्पस्य ः समानाकारोऽनुभव उपादिभिन्नाकारो वा आद्ये तथाभूतेति तथाभूतं समानाकारमनुभवं दृष्टं पगमे निर्विकल्प
लपवैकस्थूलसिद्धिरिति भावः ८ द्वितीये अन्यथेति ग्रहणं निर्विकल्पकं निश्चयो विकल्पः [redacted] ः निश्चयस्योप कत ६
लकं परंपरयापि विषयानथानत्वे तस्य निर्विकल्पस्योपलम्भविषयत्वविषयत्वस्यासिद्धेः तथा स्थूलः तस्य समुदायस्य स

कं

शिवो
५८
98

यदि तज्ज्ञानस्य समुदिताः ज्ञानमात्रैकविषयस्य तस्य समुदिताः परमाणव एव तथा स्थूलत्वेन चकासितेन तेन परमाणूनां ना
नादिग्देशव्यापिताभावो येषु परमा[णु]षु इदं स्थूलमेकमिति प्रतिभानं एवमपि महिमा परमाणुत्वेनास्फुरणे स्फुरणं च स्थूलत्वे
नेति विरोधं विहरणीति यदि हीति अयमर्थः नानादिग्देशव्यापित्वमेव स्थौल्यं परिमाणभेदो वा अवयवः दिग्देशादिभवतो प
रिमाणूवयव नैयदि नानात्वेन च देशात्वेन च संस्पृष्टेः न तर्हि तेषु एकत्वस्य देशित्वस्य चारोपो न चान्यस्य देशिनो ग्रहणमस्ती।
ति कस्य नानादिग्देशव्यापिता प्रत्याय्या अथ तेषु एकत्वेन देशित्वेन चारोपस्तेन न तर्हि तेषां नानात्वेन देशत्वेन च ग्रहणं न चान्ये
षां देशानां ग्रहणमस्तीति कथं नानादिग्देशव्यापिता प्रतीयतां न च घटादिपरमाणवो देशी देशाश्च भूतलादिपरमाणवः।
इति वाच्यं भूतलादावप्येकत्वस्य स्थूलत्वस्य प्रत्ययात् न च देशदेशिभावापन्नानेन परमाणवः परं प्रत्ययागोचरः देशानां ग्रहणे
पि चोद्यं न तमसैकत्वपरामर्शेनैकः स्थूलो घट इति प्रतियात् द्वितीये त्वेकैकपरमाणौ तदसमवेतेन सिद्धस्तदाश्रयो अवयवीः।

परमाणुश्चासन्नपहतेस्तस्याभ्युपगमे मेतत्किमापराद्धमवयवविना एतौ द्वौ द्वौ चैतौ संयुक्तावितिनिवदेते परमानवः स्थूला इति प्रसङ्गश्च
संगश्च एवं तर्हीति पद्यनेकैकत्वनेकस्थूलत्वाभावोपपत्तिदेत्यर्थः तावदिति एतन्न त्वानन्तभूतस्याणिताद्देशाद्वयस्यजन्मान्तरानुभूत
स्यैवादिवशान्स्मरणं दृष्टोप इति भावः स्वहानप परमाणुस्थापितत्था तावत्परिमाणद्वयावत्वारोपणमबाधकानामिति प्रश्नमन्
ध्यातिनिरासाद्वेत्यपि द्रष्टव्यो विकल्पे तोल्लिखितं स्थौल्यादि परमाणुष्वप्यतरत्र थिबाधकाभावादिना निरस्तमपित्याह एतेनेतिः
द्वौ द्वौ वृद्धिधर्मः वास्तवो वा स्वातन्त्र्यधर्मः वोद्धः साक्षात्तरस्यापि तथात्वदो न विनाद्रव्यारम्भा सच प्रागेव निराकृत इत्याह किमा।
पद्यापीति तारणभंगोहि विशिष्टस्याजनकत्वात्प्रागुक्तस्योपदेवकव्यः व्याहृतिजातिभेदस्यापाजातिसंकरप्रसंगादेवासंभवो व्यक्ति
भेदस्तत्वानुगतकार्यप्रयोजकत्वात् इत्याह श्रुत्ववेति जातिविशेषाभ्युपगमेपि ग्रन्थ्यव्यतिरेकाभ्यां स्थौल्यमेव प्रसक्तप्रयोजकमि।
त्याह मवत्तवेति स्थूलत्वं महत्वं न च वहत्वमेव स्थौल्यप्रयोजनं चेत्यादिस्थौल्यमित्यत्न मूलप्रसक्तप्रयोजकमिति शेषाद्यपूरणात्स्यप्रयो।

शिवो ५५ ११

जकं अथ भूमाहात्म्यं वैनैरंतर्यंप्रसक्तप्रयोजकमाणेपेतत्स्यादत आह नवेति अथ च घटपटाकृत्या इदशायां मसंसेवनन्तरं तंकपालाद
यसत्वमयसत्वभ्रांतः संतवानस्तयेव घटपटोकपादानं महोस्यन्तवादत आह घटपटादिभंग इति नमतिवेइमनं तेवादयोनोत्पद्येरन् पू
र्वतंतवादीनामेवोत्तरतंत्वाद्युपादानत्वस्य नयाभ्युपगमात् अथ संति किंत्वसे तदैकतेनूपादानयोः मूर्त्तयोस्तन्तपटयोः सप्रतिघत्वं व्याह
त्येते सप्रतिघत्वमूर्त्तत्वेन समकालयोर्द्वयोरेववा एकानपादानकत्वं अथ तंत्वोः पटइव पटादपि कस्मिंश्चित्तत्कृत्यघतइतिमतं तथापि पिथा
मरसिमसतिलवीजेभ्यो जायमानानामङ्कुरयामाद्यंकुराणामेकोपादानकत्वप्रसंग उत्तरदामादीनामेव धामादय उपादानमंकुरस्यतवीज
मितिचेन्नदेनत्कृतोविशेषः कार्यसमवायित्वस्यानभ्युपगमात् कारणत्वस्य चाविशिष्टत्वात् सामिवसायात् प्रकृतिर्विभावा उपादानोपा कारः २
देयभावनियमइतिशेषः यथोक्तं अभ्रांतसमसेकार्थसमवायः प्रकृतिविक्रिये ततोहेतुफलसोपादानोयादेवलक्षणमितीतिचेत् ।
परस्परविभिचारेणानयोरनियामकत्वात् कावेयं प्रकृतिःविजातीयंकारणमितिचेन्नकिंम सजातीयामवधारणाधामायपः उच्छिन्न

जातीयकारणानामितिचेत् पटदशायांतंतुजातीयानुच्छेदप्रसर्वानभवसिद्धत्वात्ततोः पटानुपादानत्वप्रसंगः अधिकरणेति अस्य
पगतवाक्यार्थसिद्धिर्नांतरीयकसिद्धिको ऽर्थो ऽधिकरणसिद्धांतः यत्सिद्धावन्यार्थः सिद्धतिसइत्यर्थः हेतुसिध्यावाधिकरणसिद्धांतन्
योऽर्थः सिध्यतिपक्ष[illegible]प्रावेसेतत्फक्तिकार्थइतिगुरुवः तथाचवाक्यार्थिकेवाक्यार्थसिद्धौतदनुषंगीयोऽर्थः सोधिकरण
सिद्धांतइति येनकेनाप्यप्रमाणेनवाक्यार्थसिद्धौजायमानायांयोऽर्थः सिध्यति सतथेत्यर्थः टीका हेतुरीदृशः पक्षश्चवाऽ
कार्यइतिउपलक्षणमेतत्प्रकृतेस्थलेतत्प्रत्यक्षेणलक्षणभंगानिरासस्सिद्धिस्थलेनहेतुर्नवापक्षइत्यतआह उदाहरणं· भाष्य·
इंद्रियस्यज्ञानाश्रयत्वेसहजन्यज्ञानाश्रयत्वमेवतस्यतस्येंद्रियस्यतज्ज्ञानद्वयविशिष्टत्वमेकस्यतोऽतिरिक्तात्मसिद्धिः इंद्रियव्यतिरि
तिरिक्तकादेहेतसिध्याक्षपक्षसिध्यऽधिकरणसिद्धांतसिद्धिरितिजिज्ञासायांक्रमेणोदाहरणद्वयमाह ज्ञातादर्शनस्पर्शनाभ्या एम
मेकार्थग्रहणादिति अत्रहेतोःप्रतिसंधानेसिद्धेन्त्वाणुत्वगिगुणव्यतिरिक्तइत्यादिलक्षणार्थनिराकृतमेवसिध्यतीति

श्रीवो

१००

100

टीकायां उत्पत्तिमत्त्वेनानित्यत्वादिरूपलिङ्गमनुपूर्वकाले साध्यमाने स्वविषयान्तर्गतानुषंगि सर्वं तल्लाभवितमेव सिध्यतीति केचित्पक्षध
र्मतावललभ्यो ऽर्थो ऽधिकरणसिद्धान्तः प्रकृते च स्थौल्याद्यादिप्रत्यक्षगम्यं स्थैर्यमत उक्तं तत्साध्याने नेति प्राक्‌४सप्रतिपत्तासिद्धिरिति
पूर्वकालस्य विज्ञानोपादानकत्वस्य ऽनालयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानयोर्भवद्भिरुपगमात् स्वतन्त्रसाधनमनुमाने इदं यत्सत्तत्क्षणिक
यथा मित्यादिका इत्यत्रेति न तु यथावक्षिमतः यत्तु वैसिद्धसाधने निर्विकल्पकत्वेवाप इति न दूषणं तदौदासीन्येन पर्वतत्वमा
त्रेणोपपन्नत्वान्नत्वेदापि परमाणुत्वस्थूलत्वौदासीन्येन घटत्वमात्रेणोपपन्नत्वान्न दोष इति चेत् न परमाणुस्थूलसाधारणस्यैकस्य घटत्व
त्वस्याभावात् अतथाभूतोपि तदर्थभेदे तन्नभेदात् घटपदवाच्यत्वस्यापि व्यवहारादिना स्थूलत्व एव निर्णीतत्वात् स्थूलप्रतिपक्षि
विषयत्वस्य च परमाणोरसंभवात् सावयवत्वेवयदिक्ति चित्रतितं प्रसिद्धं तदा तत्रैव सत्त्वमनैकान्तिकं अप्रसिद्धं च सन्निमेषानुपपत्ति
साध्येन विरोधः पक्षस्य साध्यतदभाववत्त्वे एतदेव नर्हि साध्यता तर्हि पक्षसाधकमेवोपन्यस्यतां किं समन्वेनोपन्यस्तेन तत्रैव भि

ष्यात्वएव हेतुः मते यदि स्थूलस्य मिथ्यात्वे स्वीकृते साध्यतेव्यधिकरणत्वं विरुद्धत्वं मतत्वस्य वास्तवधर्मत्वात् अथ स्थूलप्रत्ययस्य मिथ्या
त्वं मते तदा व्यधिकरणत्वं साध्यानधिकरणाद्वृत्तत्वं भिन्नस्य स्थूलत्वस्य निर्विकल्पकस्य च सत्त्वात् विरोधो वा द्विरुद्धः विवादेन सि।
द्धत्वेन व्युदासः विपर्ययेति यत्सत्तानिरवयवं यथा विज्ञानं न चायं निरवयवो घटादिरिति व्यपर्ययः तस्मात्सत्तानित्यस्य मनावष्टम्भेन
सावयवस्य स्येहेतुतया स्याष्टत्वार्थपरेण निगमनस्य मायांगत्वानंगीकारात् सावयवत्वमिति निरवयवत्वाभावस्य सावयवत्व
रूपत्वात् तत्सावयवत्वे तस्य सावयवत्वस्य तेन सावयवत्वेन आश्रयेति घटादेरसिद्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ धर्मिग्राहकप्रमाणत्
वाधः विपक्षाद्विज्ञानादेः सपक्षाच्च शशविषाणादेर्व्यावृत्तत्वादसाधारण्यं परमतेनेदं तथ्यातथ्येति ज्ञानस्य तथ्यातथ्यत्वे प्रमा
णत्वाप्रमाणत्वे अर्थस्य तत्प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे उक्तरीतिर्याथार्थ्यायाथार्थ्ये प्रश्नोत्तरे तद्विरोधादित्यर्थः विरोधं विहा
येति तथाहि इति व्यतन्त्यः शास्त्रार्थज्ञानं तदधीनाप्रविपत्तिर्वेनेषिकीउमयथा यथार्थत्वेनायथार्थत्वेन चोक्तरेद्रूपमन्यथा वाति

श्रीदी २०१

रिति प्रतीतेर्यथार्थत्वे तद्विषयस्य ख्यातेर्न्नयथार्थतासिद्धिरन्यथा त्वस्याप्येवेति प्राहेति रयमसमन्यथाख्यातिरितिवाच्याग्रमित्यर्थः नहीति ।
व्यवहारस्योभयवादिसंप्रतिपन्नत्वान्न विवाद इत्यर्थः नैचति अयं विव दोनास्तीत्यतिन चेत्यर्थः शङ्कार्थेति ताहृशवाक्यास्यार्थप्रतीव
तिज्ञानस्यान्यथातिलेख्यातिविषयमध्यस्यान्यथाख्यातित्वस्य प्रतीतेति कथं नास्तीति तथाचोभयवादिसिद्धत्वान्न विवादावसर इति प्र
ख्यान्यथात्वेवधिकरणप्रतिषेधप्रतीतिः कथं नास्तीति मूलस्य पक्षस्य सव्यचष्टे प्रकारत्वं ख्यातेनोनिषिध्यते तद्वेच्छादौ प्रतीतानां च निषे
धरधिकरणे निषेधप्रतीतिरप्यंगं मानाभावात् स्मृत्यादौ रजतत्वप्रकारकत्वानाभावे कार्यतन्त्रजतीचर्थिप्रवृत्तिरिति चेत् रजता
दिभेदगोचरादेव प्रवृत्तत्तोप्राकाद्रजतमित्यादिस्मरणाद्वा नचेत्यादि नच प्रवृत्तिविषयस्तत्तानैनियामकं तत्र रजतादिभेद
ग्रहेपि प्रवृत्त्यापत्तेरितिस्त नचेति तत्सद्विज प्रतिविषयज्ञानमद्वितः स्वतंत्रायस्थितस्येष्टसाधनताग्रहः भेदाग्रहश्च नियतकार्यसा
त्तोभेदस्य प्रवृत्तिविषयेऽग्रहो वा तत्राधस्य मानत्वात्रिष्ठाभेदोवाः प्राचोग्रह्येति पयपप्रवृत्तौ भेदस्य विवक्षापामविवक्षायां वस

मोनमेव निवृत्तावभिधास्यमानेदूषणं तथापि विवक्षापक्षे इति दोषान्तरमभिधातुं विकल्पः इष्टाभेदस्याग्रहो वा निवर्तक इष्टभेदाग्रहो वा
आद्ये निवृत्तेरपीति अंशंशंकते नास्माविति निरस्यति रजतएवेति उपसंहरति तस्मादिति द्वितीयमाशंक्य निराकरोति अथेति अथोप
स्थितेधर्मिणि स्वतंत्रोपस्थितयोरिष्टानिष्टयोर्भेदाग्रहो प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरिति चेत् रजतयोरंगारजतयोर्वा इमे च रजतानारजते इति ग्रहादेक
त्रयुगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तिः अथ यद्धर्मिसाकांतार इष्टस्योपस्थितिस्तत्र प्रवर्त्तते यद्धर्मिसाकांतारश्चानिष्टस्य तत्र निवर्त्तते आकांता
वोपस्थितिवृत्तिधर्मोन्तरं यद्धर्माडुपस्थितस्य विशेषणं उपस्थितेषु विशेष्येषु विशिष्टकश्चिदेव भवता विशिष्टबुद्धिरितिचेत् प्रतिरि
क्ताकान्तायांमानाभावात् यथायथं व्याप्तिपरामर्शादेरतत्तोभवतांतन्नियामकत्वादेव विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तिरिति यमसंभवात् भेदाभेदाग्रह
योः कारणयोः सत्वात् कार्ययोर्भेदग्रहयोर्युगपदुत्पत्तिप्रसंग इत्याशंकते प्रवृत्तिवदिति अग्रहस्याग्रहमात्रस्य तन्नियामकमाह सा
मग्रीति अथैवं कदाचिदुरूहत्वादिग्रहेपि स्याणातान्याधारोयप्रसंग इत्यत आह तत्र इति नाधीतिविमोक्षोनः उपपद्यन्ते इत्यत्रपत्यते न

शि॰बो वासाविति असौप्रमाणाप्रमाणविभागःव्यवहारस्यविवर्तोविज्ञानस्यसाध्यत्वादित्यर्थः कथंता केणप्रकारेण प्रामाण्यविशिष्टाप्रती
१.२ तिर्निरूप्यतेविचार्यते स्वसंवेदनस्येति धर्म्मग्रहे विशिष्टग्रहानुपपत्तेरितिभावः ज्ञानेस्वप्रकाशत्वात्मादीयवदितितत्सिद्धिरिति चेत्प्र-
काशत्वंयदितेजस्त्वादिकं तदास्वरूपासिद्धिरथज्ञानत्वंतत्राह प्रकीशात्मेतिः शब्देति शब्दाभेदेपिदेपिहेतोरर्थस्यभेदात् नवाल।
१०२ स्वरूपवाच्यत्वमेवेहेतरप्रयोजकत्वात् अन्यथागोशब्दवाच्यत्वेनवागादीनामपिपशुत्वापत्तिरिति स्वप्रकाशइतो स्वप्रका
शत्वंनचस्वविषयप्रकाशजनकत्वं सिद्धसाधनात् नापिस्वात्मकप्रकाशविषयत्वं दृष्टान्तस्यसाध्यविकलत्वात् नापिसजा
तीयांतरानपेक्षव्यवहारगोचरत्वंदृष्टान्तस्यसाध्यविकलत्वात् तेजोजातीयांतरानपेक्षव्यवहारगोचरत्वस्यचज्ञानेऽनुमतत्वा
त् ज्ञानव्यवहारस्यापीष्टसाधनतादिज्ञानसाध्यत्वाच्च अस्मदादिज्ञानंस्वविषयकंज्ञानत्वाद्योगिप्रत्यक्षवत् योगिनस्तस्या-
स्वप्रत्यक्षत्वानामुभयवादिसिद्धत्वात् चैत्रज्ञानत्वेवानस्याद्भवतामीश्वरज्ञानवदस्माकंचैत्रज्ञानवत् उभयसिद्धस्यवादृष्टांतत्वा।

दितिचेन्नः प्रयोजकत्वात् इन्द्रियप्रत्यासत्तिमन्तरेणाप्रत्यक्षत्वासंभवात् स्वरूपस्याननुगतत्वाच्चेति नचेत्यादि अत्रस्वसंवेदने घटंज्ञानामीत्यादि
कमध्यक्षं स्वसंवेदनं विनाऽनुपपद्यमानात्प्रमाणं यदिहि नयनादिसन्निकर्षादुत्पद्यनं घटज्ञानामीत्याद्याकारं घटज्ञानमन्तरेणाग्राहकमा
त्मानं न गृह्णीयात् न गृह्णीयादेवात्मनो घटज्ञानवत्त्वमिति घटज्ञानेज्ञानामीति प्रत्यक्षमितिपरं संदिश्यते घटज्ञानतज्ज्ञानयोरभेदप्रसि द्ध
त्वादित्यर्थः ॥ शंकते अप्रत्यक्षत्वेति अनवस्थानात् परेणावेद्यायां वित्तेः स्वतोपि वेद्यत्वेऽवेदितमेवस्यादित्यर्थः नैवं संदिग्धेऽप्रमेदत्व अनवस्थाना
त् परेणावेद्यायां वित्तेः स्वतोप्यवेदित्वेऽवेद्यत्वमेव स्यादित्यर्थः नैवं संदिग्धं प्रमेदत्वे अत्रनागतस्यैव ज्ञानस्य संवेदनमिति चेत् किं ज्ञाना
न्तरेणा तेनैव वा आद्ये अनवस्था अज्ञानवैस्थ्यानुपपत्तेः द्वितीये त्वाहत्व चाविद्यमानेन स्वेनाविद्यमानस्य स्वस्य संवेदनमिति नचैवं नचोपलं
भस्यानुपलंभपरं नेत्यादिना यादिनामनवस्थानिरस्तानिन्यत्वेति अवश्येति वितिलौकिकः साक्षात्कारः सत्संप्रयोगेन्द्रियसंनिकर्षादेः ज्ञान
स्यकस्यचिदपि ग्रहणं विषयान्तरसंचारादिनाप्रतिरोधाद्यपादिवदनुद्भूतत्वाच्चेति निश्चयवदिति यथासंशयादि व्याप्तेनेतनिश्चयत्वेः

न्या·सि·
नानिश्चितोपिनिश्चयोनिश्चयकार्यंकरोति नाहमस्ययदाकदाचिज्ज्ञानोनासिद्धत्वयावास्तवज्ञानत्वोपलंभोपितथात्वेनाग्रहात्ऽस्वकार्यंक
र्यादेवेत्यर्थःऽस्वात्मनिनिश्चयत्वविशिष्टेस्वस्मिन् यायज्ज्ञानायेति·क्रियानसज्ञातायाक्रियाकर्मत्वमर्थःऽसाजात्यंचभेदगर्भमतोनस्वप्रका
१०३ शतांविरोधः।न्यायेति·ज्ञानानांतरविषयतायाआवश्यकत्वात् ज्ञानेज्ञानांतरकर्मताभाववत्ज्ञानस्य प्रमेयादृष्टहिरण्यवदित्यादिश्वस्थव्यवहा
रस्यव्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वात्व्यवहारानुरोधात्तदेवज्ञानंतद्विधायकंकल्प्यतेज्ञानांतरकल्पनेगौरवात्तदेवज्ञानमात्माकारं तज्ञ्चा·
103 त्वेयथायथंप्रत्यक्षादिनयमात्मनिस्वात्मानिवप्रत्यक्षरूपमेव अथात्मनोयोगजन्यज्ञाधात्मनिनप्रत्यक्षंस्वात्मनित्वकथमतः सं
युक्तात्मसमवायेनतुल्यत्वादितिचेन्न समत्वेननिरपेक्षस्यतस्यप्रत्यासत्तित्वेप्रतीतानागतग्रहणप्रसंगादितिचेत् ननतद्विषयत्वेनाना·
नपेक्षत्वात् यज्ज्ञानेयद्विषयत्वेज्ञानानपेक्षंतस्यतेनैवसाक्षात्त्वात् हितादिप्रत्यक्षंचतावद्धर्मेन्द्रियसंनिकर्षादिजन्यं तद्धेतोरेवतदश्चि
तिमायात् स्वविषयत्वंचज्ञानस्यज्ञानत्वमिवस्वाभाविकमुत्पादकसामग्र्यानियम्यतेतद्विषयत्वंनतवानुगतकारणानियम्यं अस्मा

कंतसंभवेऽपिप्रकाशक्तिमत्वेनदेहत्वेनायगमादिति अत्राऽप्रमत्वंहितज्ज्ञानानयेत्यविषयतापत्तिर्लिंगवत्तदप्रतिसंधानेऽपिसालोक
रोमीतिप्रत्ययात् परेत्वजाति जन्यैवज्ञानेतन्नियामकमिंद्रियसंनिकर्षजन्यत्वमेवजातेअस्यउनाशिकत्वमतोनानुमित्यादेरात्मनिवप्रसक्त
त्वं अतएवप्रत्यभिज्ञायिनग्रहणस्मरणात्मिकेति विवेचनेति प्रमाणमेवेत्यवधारणात्मनोविवेचनस्यविनाविशेषदर्शनम
नुपपत्तेः अप्रमाणाग्रहविषयत्वत्पविशेषदर्शनात्तज्ञावेष्यतात्पतज्ञाहनदाति अन्यथेति पवप्रमायानप्रामाण्यग्रहस्त
दाप्रामाण्यसंशयइवप्रामाण्यनिश्चयेपिभ्रमात्रिष्कंपाप्रवृत्तिर्नस्यात्प्रामाण्यग्रहेणभ्रमांशस्पर्शादित्यर्थः स्फुरेदपात्यपिनास्वाभि
प्रेतेयारमार्थिकस्फुरणेत्ववितंशाकेनितत्प्रामाण्यविपरीतशंकाप्यत्यंप्रामाण्यज्ञानमेवतभिश्चयइत्यर्थः निश्चयफलंप्रामा
ण्यनिश्चयस्यजनकमन्यथातथातस्याजनकत्वेऽसौप्रामाण्यनिश्चयः किंतेनेतिविपरीतशंकानिरासप्रामाण्यज्ञानमात्रस्या
निष्कंपप्रवृत्तमत्त्वमत्तादित्यर्थः ४ यदोज्ञानवृत्तिप्रसक्तंनज्ञानस्यवैशिष्ट्यमवगाहतेतेनपनादेरात्मगुणग्राहकत्वात् मनसश्चवहि

ग्रा॰ शि॰ स्यात्तंत्रान् अतोद्वियत्वाद्यज्ञानस्यपरंत्वतिरिक्तायाएवज्ञानसामग्र्याःस्वावविशेषणप्रकारिकाविशेष्यष्टतिःयंघटत्वेनज्ञातइत्यनुभवा

१·४ ज्ञानत्वेनेवसमानप्रकारकत्वेनस्वाश्रयविशेष्यकेनज्ञानेन तयावानुपायमानेज्ञानेप्रमात्वेनैवसिध्यतितथाहीयंज्ञातता घटविशे

ष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्याघटनिष्ठघटत्वप्रकारकज्ञाततानतुयायभिघायनप्रकारिकाज्ञाततासातद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञा-

104 नजन्याःयथाघटनिष्ठायैघटत्वप्रकारकज्ञाततानायटविशेष्यकपटत्वप्रकाकज्ञानजन्येतिसामान्यतोविशेषतोवायथाघटोनरेघ

टत्वप्रकारकाज्ञाततेति अवगाहनेवेंद्रियसन्निकर्षादिवशात्सार्थमिकमिवज्ञाततावगाहित्वप्रत्यक्षंधर्मिणोविशेषणवत्ताअत

एवायंघयेघटत्वेनज्ञातइत्यनुभवः अतएववाप्रमायिप्रमेत्येवगृह्यतेरोषवशात्सार्थमिकस्येवचरमस्यापिप्रत्यक्षस्यधर्मिण्यसद्वि

शेषणवैशिष्ट्यावगाहित्वेनलिंगभ्रमादितिभदाःनक्षमत् अतिरिक्तायाज्ञाततायाःप्रमाणाभावात् अयंमयाज्ञातइतिकर्तृत्ववि-

वक्रियायाअप्युपनयबलेनैवभानसंभवात् अन्यथाख्यातिवादिनामुपनीतभानस्यावश्यकत्वात् अतएवायमिष्टइत्यादिद

नुभवः नवाज्ञानमनोदियंमानाभावात् घटमिच्छामीतिवत्घटंजानामीतिभ्रमत्वस्य सर्वानुसर्वानुभवसिद्धत्वादित्यपत्र विह्लत्वं
सामाम्मानोव्याप्तिर्यत्तदर्थयोरनुगतयोरभावेनासंभाविनीविशेषतोव्याप्तिः नपादिपदार्थप्रमायांकुरवच्छारणाद्यत्रव्यवसा
येगृहस्प्रमाणेतद्रूपनातंयथोपस्थितमेवविशेष्यंविशेष्यत्वेन विशेषणांचप्रकारत्वेननतत्रविशेषणाभूयभासेत उपहितेविशिष्ट
विशेषणापरित्यागेदेनभावात् विशेष्यतत्प्रकारत्वनयोःस्वपूर्वोत्पन्नोपस्थितयोरेवप्रकारतायामुभयवादिसिद्धत्वात् अतएवेमंघट
त्वेनपर्वतंवह्निमत्वेनजानामीत्यादिकोऽनुभवोलोकानांनत्वथावतत्तद्देवघटत्वेनजानामामनुव्यवसायात्घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नं
घटत्वप्रकारकत्वादिकंप्रामाण्येनगृह्यतइतिमिश्राः अत्रवदंति अतस्मोसदृशायामनुव्यवसायानंतरप्रामाण्यसंदेहस्यसर्वा
नुभवसिद्धत्वाद्धिनाचप्रामाण्यसंदेहेतिस्मिन्नेसंदेहस्यसर्वथैवानपपत्तेः तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनतत्प्रकारकत्वमनु
व्यवसायेनगृह्यतभ्रमेवकल्पतेऽनमगतिकत्वात् गृह्यतेत्तविशेष्यत्वावच्छेदकविशिष्टविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनाविशेषणा।

प्रा॰ पि॰ प्रकारकत्वं तेनेदं घटत्वेन जानामीत्यनुभावो न विरुध्यते प्रमुष्टतत्तांशकस्य च स्मरणस्य घटं स्मरामि घटत्वेन वा स्मरणोत्पादिको ऽनुभवो न त्वा-
१॰५ घटं घटत्वेन स्मरामीत्यादिकस्तद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोरनुपस्थितयोः प्रकारतायोगात्संवर्यं विषयैवानुव्यवसाये भानं तेन तत्प्र-
105 कारकः प्रामाण्यसंदेहो न विरुध्यते कोटिद्वयस्मारकं तद्घटत्वज्ञानत्वादिनं तूपसाधारणधर्मदर्शनमित्यपि केचित् प्रागेवेति दृ-
ष्टान्ते चक्षुर्विहृष्टान्तान्तरेषु च चप्रकारवत्त्वार्थविशेष्यकत्वेनोपस्थिते ज्ञाने मनसैव प्रामाण्यं परिच्छिद्यते प्रामाण्यमिव प्रकाराभाववद्विशेष्यव
द्विशेष्यकत्वेनोपस्थितो विज्ञाने इति ऽक्षवित्ताप्रामाण्यशंकोन्मानकत्वेन प्रामाण्यनिश्चय उपयुज्यते न तु तेन विना तस्य स्वविषयनिश्चय-
त्वमेवायेति अन्यथा प्रामाण्यनिश्चयस्य तथात्वानात्प्रामाण्यनिश्चयानुसरणेऽनवस्थाप्रसंगादिति भावः ४ धर्मीति धर्मोपपन्नप्रामाण्य
निश्चयमिति अप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वादिति भावः ५ शंकोत्पादासंभवेन निराकृतत्वेन न हेत्वाभासत्वादिति ज्ञानतद्धर्मिग्राहिणि॰
च ज्ञाने इति जागरस्याज्ञाकारमथिकृतस्य॰ नन्वेवमनुमानस्य निरस्तसमस्तविभ्रमाशंकस्य स्वतएव प्रामाण्यमिति टीकाविरोध इत्यत आह

त्तएवेति विशेषदर्शनग्रस्तत्वेनाप्रामाण्यशंकानुदयात्स्वत एवेति तत्तात्पर्यमित्यर्थः विशेषस्य व्याप्यवत्तिव्यापकवत्त्वज्ञानत्वं
तच्च लिंगोपहितलैंगिकभानादनुव्यवसायगम्यमिति ननु धर्मिज्ञानादौ कुतो न प्रामाण्यसंशयः किं साधारणधर्मिविरहा
दुत विशेषदर्शनात् नन्वाद्योज्ञानत्वादेरेव सत्त्वात् विशेषस्य प्रामाण्यतस्य दर्शने चानुमितिः साध्यपत्नज्ञानादिसापेक्षाः तत्रा
पि वा प्रामाण्यशंकातिरासस्त्वप्रामाण्यानुमितिरिति वमनवस्थेत्याशंके तेस्यान्मतमिति न केवलकोटिनिश्चय एव शंकाप्र
तिबंधकोऽपि तद्व्याप्यादिदर्शनमप्यायाप्रायेन निराकृतं तेन व्यामातिसाध्यादिशिष्यः आत्मनिविशेषः आत्मनिग्रहतिरनुव्यवसा
यधर्मिज्ञानादौ तद्धर्मवत्तात्महृतिरितियावत् अनुव्यवसायत्वेति धर्मिज्ञानतव्याप्यवद्विशेष्यकव्यापकज्ञानत्वयोरप्युपलन्ध
र्णि प्रामामान्यतः प्रामाण्यनिश्चयेऽपि विशेषतः कथं न तत्संदेह इत्यत आह नचेति यथा धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वनिश्च
येऽपि धूमो वह्निव्याप्यो न वेति यथा वा करावरणादिकं स्याणुत्वाभावव्याप्यमिति निश्चयेऽपि करचारणादिमानितिग्रहे ऽ

श्रा॰शि॰ ऽयेस्याणुर्नत्वोतिनसंशयइति विरुद्धतंचेदमत्यंत्रवाचकः शाक्तः शाब्दोऽर्थप्रत्यायकः व्यभिचरेत् सविषयंतस्मात् निरालंब
१०६ नमितिस्वमतेन॰ असदालंबनामितिवोद्धनये॰ सद्यायादिकेज्ञानेत्वसत्तीतिद्रष्टव्यः अन्यतरत्वेनायाप्यइत्यपिकस्मिंत् व्य॰
106 भिचरेत् ज्ञानविषकोतस्मात् अर्थकर्मकः अर्थश्रवणकर्मकः इच्छादेरप्यर्थश्रवणात्वेसत्वेहेतुः इच्छायविषयत्वेनायादिके।
विशेषणायं तज्ज्ञातायंव्याप्यव्यातिव्यापकत्वाव गंधवतिपृथिवीत्वत्वप्रकारकंयदिपृथिवीत्वाप्रकारक ज्ञानंयदिपृथि॰
व्यांपृथिवीत्वाप्रकारकंतस्यांङ्गध्वतिपृथिवीत्वप्रकारकंतस्मात् यदिपृथिवामात्रविशेष्यकत्वंस्यात्ध्रुवमात्रविशेष्यक
त्वेस्यादित्यपृथिवीत्वप्रकारत्वाप्यवद्विशेष्यकस्यापिपृथिव्यविशेष्यकत्वेपृथिवीत्वमात्रविलोयेपृथिव्यासिध्याःपृथिव्याभिन्ना
सिद्धेःपृथिव्याभिन्नेपृथिव्यात्वप्रकारकत्वमप्रमाणमयिनसिध्येत एवमत्यन्तापातिजागरश्रतयोर्भ्रान्तः प्रत्ययतात्वमप्र
त्ययवादितिमतीनिरस्यतिपतेनेतियत्किंचिज्जागरश्रत्ययस्याभ्रमत्वेसाध्यसिद्धसाधनं पावतांतथात्वेचेतमतदनुमितिप्रामा

एषा प्रमा एषाऽप्रमा वा प्रागिति लोकप्रसिद्धस्यापि विना लक्षणं विभागो प्राक्त्वविभागेन येन प्रच्छति किमिति स्वप्नवस्तुनाश्र
मनःसंयोगजत्वं ज्ञाने तत्राङ्ग संयुक्तमनोजन्यं वा ज्ञानं स्वप्नः स्वप्नवस्तुत्वतत्त्वनाशागतो विशेषः स्वप्नत्वं प्रत्तनस्तत्त्वव्याप्यो जातिवि
शेषः विनैव चक्षुरादिमहदृष्टोद्बोधात्संस्कारसहितात्मनस्तस्माद्दृशं ज्ञानं समुत्पद्यते वाद्गघनादिवद्दनुमितिनादिकमपि संस्का
रवशात्तत्रारोप्यत इत्यये स्वप्नभिन्नं ज्ञानं जागर इति स्फीत्स्तृतीयमात्मनिवाधकं निवाधकेति राकर्तुमुपन्यस्यति प्रस्त
तर्हीति गुणगुणिनोरभेदात् गुणातिरिक्तस्य गुणिनोऽभावात्तैरात्मा ज्ञानातिरिक्तनित्यात्मव्यतिरेकः प्रस्तुतर्हीति
सविज्ञानमेवात्मेत्यत आह क्षणिकेति स्वसंवेदनसंविदितेभ्यः क्षणिकनीलाद्याकारविज्ञानेभ्योऽतिरिक्ते नित्यज्ञानेमा
मानाभावादिति भावः एकार्थानुसंध्यानं एकार्थग्रहणं यमहमद्राक्षं तमेव स्पृशामीत्यनुभववलात्ता तदिदं चाक्षुषं स्पार्श
नं वा प्रत्यक्षं एकैकविषयं रूपमात्रविषयं स्पर्शमात्रविषयं वा· समवायो वा रूपस्पर्शयोः रूपस्पर्शयोर्भेदाच्चाक्षुषे न स्पार्श

आ॰ शि॰ र्शस्य स्पार्शनेव रूपस्य भानानुपपत्तिरित्याह न हीति वह्न्याश्रयत्वाद्वा रूपं स्पर्शो वोद्भूतत्वमत्राह न च रूपं स्पर्शो वोद्भूतादिन्द्रियग्रा
१८ ह्यमिति अनुच्चस्यापीति उद्भूतत्वनिरुक्तत्वादिवद्व्याप्तत्वादेरपि ग्रहप्रसंगादित्यपि शिष्टं एकमेव वस्तु नयनेन रूपत्वेन त्वचा
च स्पर्शत्वेन गृह्यत इति तन्न युक्तं विरुद्धयोरेकत्र वृत्त्यसंभवादेकतरत्वस्यापि च नियामकाभावादिष्टत्वेन उभयरूपत्वप्रसंगा
107 द्विरुद्धयोरेकत्र वृत्तौ धर्मिणो भेदप्रसंगात्तथापि चाभेदे भेदमात्रोच्छेदे भेदाभेदव्यवस्थानुपपत्तिरित्याशयः न चैकमेवेत्या
दिना अथ नयनस्पर्शनेन्द्रियकत्वैवद्वैते विरोधे मानाभावात् न चैवमेकतराग्रहेऽन्यतराग्रहस्यापत्तिर्जातेर्यौगपद्यक्लृप्तिव
त्तित्वेनैव यौगपद्यादिति वाच्यं भवतां रूपादीनामिवास्माकं रूपत्वादीनां स्वयौगपद्ययैव वेदनेन प्रतीतिनियतेन्द्रियवेद्यत्वेन प्रत्यया
यत्वेरितानि चेन्न देशान्तरालिकगुणाविष्टने द्रव्यस्य घटादेरनुभवसिद्धत्वात् न चैतदपि पवनमणिप्रभादौ मिथ्याव्यभि·
चारिणोः स्पर्शनरूपत्वयोः पृथिव्यादौ संगात् प्रभायां स्पर्शत्वस्य योग्यानुपलंभबाधितत्वात् पवनालत्वघटत्वादीनाम

यि संकरप्रसंगोऽनुसंधेयः अपि च घटे पाकेन श्यामत्वस्य नाशो रक्तत्वस्य चोत्पादो दृश्यते न च तौ जातौ रेवकालांतरेपि तयोरुप-
लंभात् नापि घटस्य समवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात् अवच्छेदभेदेन च भावाभावयोरेकत्र दृष्टेर्व्यवस्थापितत्वात् स्पर्शाश्रि
निरूपं रूपं न स्पर्शश्च समवायितानुमवाद्वेति यद्यपि समुदायस्य समुदायिघटितमूर्तिकत्वात्समुदायिनोश्च रूपस्पर्शयोरेके-
न्द्रियविषयत्वादनुसंधानासंभवस्तदवस्थ एव तथापि प्रकृते समुदाय एव न संभवतीति प्रतिपादयति नानापीत्यादिना
समुदायः एकत्वमादि च तुष्कावच्छिन्नीति एकदेशत्वादिविशिष्टरूपस्पर्शाभिसमुदाय इत्यर्थः तयोः रूपस्पर्शयोः तन्मते रूप-
स्य रूपमेव स्पर्शस्य स्पर्श एवोपादानं भिन्नकालयोर्देशादेशिभावासंभवोप्युद्भाव्यः रूपविशेषे रूपात्मके एवमग्रेऽपि तदधि-
करणं रूपात्मकभूतलाधिकरणः स्पर्शादस्य इत्यादिपदे च घटत्वादिसमुदायो घटादिरिति मतानुरोधेनः भूतलस्पर्शयोः
स्पर्शात्मकभूतलघटयोः समुदाययोरीतिः एकोऽन्य स्पर्शसमुदायश्चाधारोऽन्यश्चाधेय इति परस्परेति रूपस्पर्शयोस्तन्मते

ग्रा. शि. वास्तवैसैकदेशवृत्तितस्यासंभवाद्वृत्तानिकंतद्वाच्यं तथाचैकदेशवृत्तितायांतातायोसमुदायवृत्तिसंबंधानंगृतिसंद्दितेवस
१८ मुदायेएकदेशवृत्तित्वत्तानमित्यर्थः समुदायस्याधारत्वेदोदोषांतरमाह अनवस्थेति यद्वाआधारस्यसमुदायस्यसमुदाय
त्वएकसमुदायाश्रयत्वयाएकसमुदायवृत्तितयावा आधेयःन्योन्याश्रयोद्भितायेःनवस्थेत्याह परस्परेत्यादि तत्त्वापिसमुदा
108 यत्वेभेदग्रहत्वात्कारभवासभयोर्नवृत्तिसंबंधानंतन्नाह: भेदाग्रहस्येत्यादि रूपस्पर्शयोरपिभेदग्रहादित्यर्थः नयाद्येकेका।
त्मकमुदकंतानेकरूपाधारत्वैमानाभावात् समुदायासंभवाद्वनसमुदायस्यसमुदायाद्वाय्येनमित्याह एकैकस्येत्या
दिना क्रमयोगपद्यारंभाविरोधस्यस्थिरेरंभारंभत्वादिविरोधस्यचावयविनिवाधकत्वसंभावेत्त नचवत्तिकपरमाणो
रूपादिमत्त्वीत्याहतत्त्वाकेति संवेधाभावइति वाधकमित्यनुषज्यतेः शंकते अभेदसाधने गुणगुणिनोर्भेदवाधनमि
ति यद्यपिरूपादिग्रहेत्वचाशंखग्रहासासहोपलंभनियमो नचासावत्यएवस्पर्शात्मकः शंखोदर्शनस्पर्शनाभ्यामेका

र्थप्रतिसंख्यानस्य प्रतिपादितत्वात् निराकृते च रूपत्वस्पर्शत्वयोरैकाधिकरण्ये तद्ग्रहे गृह्यमाणत्वस्य चाविनाभेदमनुपप
त्तेः सामग्रीसमजिनोपयद्यमानो नायं नोपलंभनियमः किंचित्करत्वमेव तथापि सोऽपि नास्तीत्यादृश्यत्वेपि परस्पराविष
यकप्रतीत्यविषयासेत्यर्थः यातेत्यादि नचतत्र शक्तत्वस्य रूपेण गृह्यतैव शुक्लत्वेन गृह्यते दोषात् तत्र च पीतत्वमारोप्य
नादृशावैशिष्ट्यं शक्यं विगृह्यते जातित्वकयोर्भेदसिद्धिस्तु न गुणगुणगुणिनोर्भेदसिद्धो बाधिकेति वाच्येतादृशकल्पनायां
मानाभावात् प्रादृश्यैवं शङ्खे पीतिमारोपसंभवात् नचतदापि रूपेण गृह्यमाणमेव च द्रव्यादव्यग्रहो मानाभावात् शुक्ल
त्वादेर्गृह्यमाणमेव शुक्लत्वादिरूपग्रहस्य तस्यापि स्वच वात् संदिग्धासिद्धेर्दूरतोपचनवरूपाग्रहे नियमेनागृह्यमाण
त्वेन रूपाभेदः साध्यः साध्यस्य रूपत्वे व्यभिचारात् व्यतिरिक्तरूपत्वानभ्युपगमेन तन्मात्रग्रहे गृह्यमाणत्वस्य रूपासि
द्धत्वात् वस्तुनोः स्पर्शरूपयोः स्वयाच व्यापकस्य स्वेनस्यानुपलंभाद्व्याप्यस्पर्शत्वस्य तदुपलंभे स्मनिवृत्तिरिति उप

स्पा.सि.
१०५
109

लब्धेः स्वमन्योर्वयोरनुपलब्धेः तथा चव्यापिकायाः स्वरूपोपलब्धेर्निवृत्तिरिति निःशङ्कमेतदेवेति सर्वस्या चानोपलम्भकत्वात्
न स्वरूपसिद्धः सहोपलम्भनियमश्चेति भावः अयमेवेति तस्मिन् दृश्यमाणे एव अदृश्यमाणे अग्निचाक्षणि निगृह्यमाणे एव ग्
णस्य दृश्यमाणत्वमिति देशाविच्छेद इति देशाविच्छेदोऽभिन्नदेशत्वं समेदस्माध्यनमित्युपपत्तेः असिद्धेरिति गुणस्य द्र-
व्यवृत्तित्वात् द्रव्यस्य च समस्य च स्वावयववृत्तित्वात् अतिरिक्तस्य चावयविनः साधितत्वात् देहेति परेषां देहिविज्ञाने तयोरपि देशावि
च्छेदादनुपलम्भादिति भावः अविच्छेदो देशाविच्छेदः सदिति देहानुपलम्भेऽपि देहिनो विज्ञानस्योपलम्भात् देशाविच्छेदेन
सहोपलम्भनियमस्यावश्यकत्वात् नवैकत्वपरिमाणयोरिवेति विपर्ययः न रूपादिमतामनुपलम्भेऽपि तद्रूपाद्युपलम्भस्य अवदर्शि-
न इति देहिविज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनावश्यमुपलम्भात् त्वाणिकं देहविशेषमधिकृत्य वेदस्तेन प्रकृष्टान्तरेण देहिनोऽनुपलम्भे-
ऽपि न क्षतिः अत एवास्वरसाद्धाहेतोरन्यथासिद्धिमाह प्रतिपद्याति अत एव देशादर्शिनो नैरन्तर्यं देशादिविच्छेदरूपमपि परास्त

उपर्यधोभावापन्ननीलसंतानद्वयेनानैकांतावतानुपलंभानुपलंभोदितं नथ धर्मिणः परंन्तत्वावहति भेदानामनंतत्वान्नाल-
मित्यादि पूर्वकमेवेति वास्तवमनुपलंभादिकमनादृत्यानुपलंभादिव्याहृतेर्दौर्बल्यात् ननु यदि जातिगुणक्रियानिबंधन एव वि-
शिष्टव्यवहारो न पुनरन्यथा मतिनिबंधन एव विशिष्टव्यवहारो न तु पुनरनन्त्वादाहृतिनिबंधनो विलीनेतर्हि कार्यत्वनित्यत्वादिविशि-
ष्टव्यवहारेणानन्याहार्यास्त्वेति यत्राजात्यादेरसंभवस्तत्र दृष्टांतरमाह। शुभेदेवेति दृश्येतेति ह्रस्वेन च पटुत्वमहत्त्वाणुत्वदूरत्वे
न च पटुत्वबहुत्वरथमत्रोधिकं पटुत्वमहत्त्वथमत्रोद्दिष्टं चापटुत्वं धर्मिगते च तदभिमानोऽसंभवेषामेवग्रहातथा तासंभव इत्यर्थः अथ
पटुत्वमपटुत्वं च विषयधर्मस्तज्ज्ञाततयाच ग्रहणो पटुत्वापटुत्वव्यवहारः एकमेवार्थो नेदीयान्संभरूपं प्रतिपटुत्वेनोत्पद्यत इति तेन
पटुत्वेन रूपाते दवीयान्स्प्रतिभाय पटुत्वे नेनिते मा पटुत्वेनेत्याशंक्य निराकरोति न चेति हे तु रूपा विरुद्धोभयरूपवत्त्व धर्मधर्मिणो
रभेदयमंस्मार्थिणाथकेन पटुत्वमेवास्येन चापटुत्वमेव तस्य तत इत्येवासंबद्धमित्यपि द्रष्टव्यं अप्रमेयात्मकेति एकः पटुत्वपरमापटु

स्या॰ वि॰ वितर्णः तत्रैनमभिमतत्वेन स्वापकदेशता भ्रांता भ्रमविषयः एवं तत्तमर्पितत्वात्तमितिरिदृष्टव्यं तथाभूतस्य पटतनुपस्य निरालंबनोः
सदालंबनः तदुपलंभः पटत्वापटुत्वोपलंभः देशप्रतिनियमः स्वात्मास्वरूपरयाबाप्रतिनियतदेशविषयत्वं श्रुपेहिपटादिप्रत्ययोति
११ यतोहृत्तादौनिरालंबनस्तत्रशशविषाणादिप्रत्ययो नतथेतिकारणाभूतस्य निर्विकल्पस्य प्रतिनियतविषयकत्वात्कार्याभूतस्य
110 सविकल्पस्यापितथात्वं पुनरनादिवासनासमुत्था नोशशविषाणादिविकल्पानामित्याशंकानिराकरोति नचेतिस्वसमाना॰
काराग्रहणजनकत्वंविषयस्याधियस्तग्रहणास्यस्वसमानकालविषयव्यवस्थापकत्वं प्रत्नुभवस्यकादचित्कस्यनीलाद्याका
रात्पाद्यानुपपद्यत्सानीलाद्याकारविषयसिद्धेः तथाचतथाविषयस्यतथाविधोवाप्रत्ययोऽप्यपतिप्रत्ययः नियतविषयकेनिर्वि
कल्पके तन्नानदयाननात् तस्यसविकल्पकस्यविषयप्रतिनियमोपपत्तिः प्रथिपत्तिनिर्विकल्पकेप्रत्ययःकारणंयस्यतत्वा
दिनापिकश्चित् नियताकारसविकल्पकजनसामर्थ्यनिर्विकल्पस्याधिपत्यं तथाचतस्यसविकल्पकजनकनिर्विकल्पया॰

सतथात्वात् सविकल्पके विषयप्रतिनियमः स्मर्थस्याभावे: यदा इदं निर्विकल्पकं वृत्तादिदेशामहिखेतदा तदुक्तं स्यान्नो विक-
ल्पोधिवृत्तादिविषयकः स्यान्न चैवं वृत्तामसत्तो वृत्तादेरवयविनो निर्विकल्पकविषयकत्वसंभवो: स्वविषयकनिर्विकल्प-
कादन्यविषयसविकल्पोत्पादे नीलनिर्विकल्पकात्पीतसविकल्पोत्पादप्रसंगाद् इत्यन्तरतामर्थमाद अनुभवानामिति आलं-
बनविषयतामात्रेणाग्राह्यत्वेन: संततमर्थमित्यालंबनप्रत्ययः सविकल्पविज्ञानेनाध्यवसेयवस्तुनो विषयनियमतावन्मात्रं
प्रत्यर्थालंबमात्रं ग्राकोरेकविद्विषयीभूतायाः प्रतीताबालंबनप्रत्ययः व्यवहारः उल्लेखोवेति तर्हि सिद्धिपवृत्तादिदेशः न
त्वचस्यव्यासमूहप्रहणं वसिद्धमित्यर्थः नन्वनुभवविषयत्वेपि वृत्तादिकस्यमालंबनमित्यतत्राहतावन्मात्रेणेति प्रवित् देशो
भूतलादि४ आलंबनं विषयः पट्टुपट्टप्रत्ययस्यानुपलयेतिदेशावहेतस्यापि विशेषोपलम्भानुपलब्धिभ्यामेव पट्टुपट्टनीय-
हणोसंभवतो नान्यथेत्यर्थ ४ स्फुरतिनिर्विकल्पकेन गृहीतेनेत्यनेनोल्लिख्यते नतु सविकल्पकेन विषयीक्रियते इति हेतुः

श्रा॰ चि॰ स्मात्तैव नष्टविलेति स्मर्यते ऽनेनेति स्मरणं तद् विलम्बोद्वासनोद्बोधेऽपीत्यर्थः वासनोद्बोधयोऽतत्रायवास्त
णेति अनुभवस्मरणयोर्यो ऽसौ विशेषस्तेनेदन्तु सारीनष्टानुमानाति अनुभवतिभ्रान्तिवशात् भ्रान्तिजगुण
११९ दोषवशान्ननुपद्यतिभ्रिते ऽसौ बाधकमन्तरेति नैवं निश्चयस्मात् भवत्वेपरीत्यं कल्प्यते न सर्वत्रेति तानभ्यासे
।।। स्मन्यथाभवतामपि रजतभ्रमस्यान्यभिचारात् सर्वत्राप्रामाण्यप्रसंगात्तदाह यत्र चेति न च विधानविषयाऽनादिवा
सनापरीयाकाभावात् सर्वानुभवसिद्धगुणगुणिनोर्भेदेन किंचिद्दोषवाधकमितितरीयबाधकमाशंकते अस्त्विति
ति अनुयत्नबिर्हितज्ञानमात्राभावो नास्तेतेनैवतन्मानात् पर्यन्तसाक्षात्काराभाव ४ तत्राह सर्वाहष्टेति मादिसदेहा
दिमादिसंदेहादिमाघातनोऽव्यतिरेक एव चयतो भविष्यति व्यभिचारस्तत्तीङ्गियानभ्युपगमेनशास्त्रपरीक्षारताना
न्नादित ४ नैवं तत्राहष्टेर्व्यभिचार ४ स्वतंत्रेति प्रसंगाद्विपर्ययानुगमसिद्धेन तदेतन्नाप्रवर्तनेनतदभ्यापगमेऽनिष्टप्रसं

तत्तद्रूपत्वात् तदनुमानेन तत्कर्तृत्वस्य हेतोः परासिद्ध त्वतः सिद्धेरसिद्ध्या यत्नेन भवेत् तत्र प्रतीकारः स्वतोऽसिद्धेन कारियेति
सोऽयत्नासमानस्यादिचेति तत्रासाः परसिद्धान्तभयविरहेण येन पदार्थं तत्तदत्मेन न तस्मात् हेशिस्तवेसाधिकातेनेववा ना
गोवा घटस्यस्त्वितिवादित्रयादेः सत्योपगमात् द्वितीयेन येन यद्रूपं तदस्येष्टस्तत्र समवायदसिद्धिर्विवादः यदि वेति पक्षेन
सोऽपायेन पलप्यप्रतिनिषेधप्रमाणविशेषके इदं पदं रूपत्वाविशिष्टतेजसा मानेन तस्य रूपेण विशिष्टस्य इति वत् इत्येव यथा
स्थितस्य धर्मिणः सिद्धसिद्धयोर्धर्म्यसिद्धिर्यो तत्रासत्त्वसाधनेनस्याकं तथात्रायीति किं चासत्त्वेनासद्भावप्रतियोगि
त्वे सिद्धसाधनात् नापि सर्वकालावच्छेदेन सर्वदेशाप्रतियोगिनाभावस्य प्रतियोगित्वं सर्वत्रदेशे सर्वस्य कालस्यावच्छेदेन का
लासम्बन्धात् कविरोधस्य च परसिद्धेः तत्र प्रतीतेरसत्वात् आत्मनि सिद्धसाधनाच्च नापि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगित्वं च
ताद्रूप्यविरहात् आत्मनि विशेषेण रागजन्मादर्शनादि स्मारादिनामभेदेनात्मादिवसिध्याः नादेस्य भावस्य कारणभावात्तु सर्व

आ॰सि॰ भवेन्नबाधात्साधकविरुद्धाच्चमेयत्वद्युत्वादेरप्रयोजकत्वात् साध्यस्सत्वाद्यात्मनो विरुद्धः घटादावित्यत्र प्रसाधितत्वात्साधकस्य प्रत्य
क्षागमसंभवात् नथातेविवधर्मिणः नचायात् अतएवनतेहृष्टोकालसंबंधविरुद्धः तत्साधकमानबाधितत्वात् साधका॰
११२ भावाच्च अतएवनस्वरूपमतविरुद्धः स्वरूपसिद्ध्यसिद्धिभ्यामाघातात् अतएवचनप्रमेयत्वाभावः साध्यात्प्रसिद्धेश्च नापि
प्रमेयत्वव्यापकार्थक्रियाव्यतिरेकेण तदभावसाधनं नयाकेवलव्यतिरेकिणोमानत्वानभ्युपगमात् व्याप्तेः पक्षधर्मता
याश्चासिद्धेः स्वस्वज्ञानस्यप्रामाण्यव्याघातो प्रामाण्यतस्तोऽभिमतसिद्धिरित्यादिस्वरूपमनुनीयं प्रयत्नमेवेति तत्रा
त्माभवत्वस्यदत्तेतानस्मृतेरस्ववत्तारभाष्येतुनरायातत्नोविप्रतिपत्तेप्रमतःहमितिप्रत्ययस्यशरीरादिभिन्नेआत्मनिप्रमाण्यविव
नशक्यत्वेनतत्परं अवस्तुकोवस्तुननुरोधीः व्याहृतिविषयकः तादृशोहिविकल्पः शब्दालिंगात्साद्देशनादेवासनातः
नबाधेनत्थेमाह अशक्यत्वादिनादिमपथिवाहकत्वादेर्नावस्तुकत्वमबाधादित्याह अप्रतिदेपादितिविनायिबाधकम्

वस्तुकत्वे नीलादिविकल्पानामपि तथात्वप्रसंगः इति भावः अननुभूत इति स्वमते अज्ञात इति परमते विकल्पेति अयं
मेघ इदमिति विकल्पः वासनाविकल्पसंतानयोरनादित्वात् बीजांकुरवत्कार्यकारणभावसंभव इति भावः संदिग्धवस्तु
कत्वं निरस्यति इहेति यथा तत्रेदमिति विकल्पे वस्तुनन्तुरोधसवस्तुकत्वनिर्णयो भावनया सवस्तुकत्वसंदेहः तदावाप्येष
पि तयतादिसम्मेलेषु विकल्पेषु वथैव तत्संदेहात्किंविदपि विकल्पे सवस्तुकत्वनिर्णयो नस्यादित्यर्थः प्रत्यक्षेति विकल्पका
ति विकल्पवत्वथा न मंतोप्रत्यक्षाभासमूलकत्वेपि सवस्तुकत्वमवस्थापयति तदाभास इति पारंपर्येण वस्तुविषयकात्
विकल्पः दृष्टा विकल्पः सविकल्पकप्रभववासनासमुत्पन्नत्वात् बाह्यवह्निरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षेति विकल्पकं निर्मूलत्वं मूल
भूतवस्तुस्पर्शत्वं गृह्णीति उपलक्षणं चेदं शशविषाणादिविकल्पानामपि मानसप्रत्यक्षमूलकानां वस्तुकत्वप्रसंगोपि दृष्टव्यः सा
धितं वस्त्रवादीनां ज्ञानातिरेकिनमाकारेकः स्वार्थ इति यस्मात्मनः संवेधियच्चरितं तस्मात्ज्ञानादिदं गौरश्वेतादिकः प्रत्यय इति।

प्र वि. नियमोनातिरिक्तात्मसद्भावं विनेत्यर्थः यथा भवतां यद्विज्ञानमन्तरेणात्मेऽहं त्वत्तामादिकाबुद्धिः तेषामस्माकमपि तस्मिन्नेव शा
रीरे स्मरणे कृते अनन्यत्वमिति यथाकृतमनस्तत्त्वे स्याधारणं [illegible] न हि विवेचयति तथा चेत्यादिनीनेष्यायिकानां सामान्यतः
११३ हन्तमप्यात्मन एव तन्मदहं तत्तत्तदात्मनेस्याश्रय एव प्रतीतेरहमास्पदे न चास्य प्रकाशमानाश्रयत्वं स्वरूपमनियामकं स्वप्रका
शात्तज्ज्ञायमानमपीति निर्मलत्वं नन्तनु प्रसज्जतेति बुद्धेरेव प्रत्येतव्यत्वादित्यर्थः अहंप्रत्ययो हि यदि ज्ञानाद्विषयसमस्तोऽयदि वा विष
113 यसमस्त्या निर्विकल्पक एव भावी उभयथा पूर्वं भाविनं विषयमपेक्षते न च भवतां तत्स्वलाक्षणिकस्पादीच प्रत्ययाश्रयत्वं ता
पितद्रुपादानत्वं शुभ्रत्वविसदृशस्याश्रुतेः समवतामनुपादानत्वासंभवात् न च प्रतीत्याश्रयतोपादानताभ्यामस्मत्त्वमेत्य
मिति मन्तव्यो यथार्थः से देवबुद्धिः प्रतिपत्तीनत्वे भाविबुद्धीनं वा तद्रायिनीलायाकारे स्वमात्रस्मालिंकवा प्रायेतस्मास्मादि
ज्ञाश्रयतास्योपादानतयोरसंभवादित्यर्थः एतेन विज्ञानवादी प्रत्यवतिष्ठते नीलादीति तथा वाह्यमाकर्णयि ज्ञानस्

रूपमेवेति नात्मातिरिक्तात्मसिद्धिरिति भाव इति। ज्ञानातिरिक्तविषयव्यवस्थापनात् द्वितीयेंऽशे कतेऽयुक्तिमादि सुखमास
दमितिशेषः। उपादानसजातीयेकारणेऽनुपेक्षमरे मात्रयदेनवारणीयं समवायिकारणमतिरिक्तमात्मानं व्यवच्छिनत्ति आ
कारमिति नवाकाराकारिणोऽभेदेन अस्माकं तत्र विषयविशिष्टसंवेदनव्यवसायानुव्यवसायेभासनात् तृतीयेंऽशे कतेशब्द
मीतिप्रतियता प्रतीयते रूपादानमित्यर्थः उपादानेपरेषां सजातीयकारणमस्माकं समवायि प्रत्नादिनिपत्तः समकालेना
नेकरूपमिसर्वकालसंवेदिनावच्छेदकरूपवान् तत्र रूपं परेषां नास्ति तानन्तमस्माकं तत्र तदात्मत्व प्रतियता सुखमास
दं प्रतियताश्रयो वा प्रागेव ज्ञानमनेन स्यादेतत् क्षिप्रत्वज्ञानमेणोमावासेत्स्यात् स्थिरः पुनरात्मा कुतः सिद्ध इतिच्छे
ति कः पुनरिति यद्यपि संप्रदायमिति प्रसिद्धानेस्थैर्ये ग्राहकप्रमाणं विनाबाधकाँसिद्धियामोत्सर्गिकस्य प्रामाण्य
स्यायलक्षितमशेकानात् तथापि नमानमत्यानस्यागमकेनदोषमशोकातेन धर्मिस्यादिलक्ष्यं यथार्थ विरुद्धमभेदम्

प्रा॰ वि॰ मत्स्वभेदाभासनात् अविशिष्टस्वभिज्ञानसामान्यं अनेकोक्तिकंस्यालादेः तत्किमित्यादि किंचित्तर्कैर्विवदितत इति विपरीते
नयोपेक्षः वप्र४ तथा च नोस्माकं मेत्रापि न विवदितव्यं अन्यत्र ४ कार्यकारणयोः स्मरणानुभवयोः पक्षेतानः पक्षत्वानो
११४ तः पतितं सोपि विरुद्धः संतानस्याभेदनियतत्वात् पूर्वैतियोहं घटमद्राक्षं सोहमिदानीं स्मरामीति पूर्वापरधियामेकाश्रय
114 त्वलिङ्गयः स्वपदः अन्वयोसिद्धयो निश्चितः पूर्वापरकालावस्थापितहेतुः पूर्वापरस्य स्वपतोरभेदो वा आधेयस्थानमा-
त्रस्यागमकत्वे शेषवत्पूर्वोद्विनीयेनभ्रमसाधारण्येन व्यभिचारो भ्रमान् प्रत्यक्षसिद्धः साताकालेपि वोपनायिकोः शैलौ
किकस्यानेकांतः सर्वोपि लौकिकस्त्वविद्वत्तिं भेव परशलीतिः पूर्वप्रतीत्या अनयाप्रितापूर्वप्रत्यानाथये सातात्कियामा
णत्वात् पूर्वप्रतीतिविदितधीत् न चेदमसिद्धं योहमद्राक्षं सोहं स्पृशामीति योहमस्वादं सोहं स्मरामीति पूर्वप्रतीत्यास्य
येयत्र प्रत्यवेक्षणग्रहणात् साताकारस्य लौकिकोग्राह्यः योहं घटमद्राक्षं सोहं घटं स्पृशामीति प्रतिसंधानेकर्तृभेदेऽत

पयपसानेपूर्वापरभूतांप्रेरेककार्यकारणभावव्यवस्थापयति: प्रमेयत्वादिकमपि प्रमेयत्वरूपमात्रादर्शनात् नहि भवति येनोहं
नेस्पृशामीति प्रत्यभिज्ञानरा[illegible]कस्याव्यावर्त्तीयथा पूर्वापरभूतीतिमतोरभेद इति संधानं तयोरभेदसाधकं विरुद्धधर्मसंसर्गो
विरुद्धविषयत्वे विशेषणं ग्रेयत्क देवदत्तस्य तालवादिके चित् यद्वा प्रतिसंधाने न प्रतिसंधाने प्रयोजकस्मरणमभिहितं प्र
त्यहष्टस्मामेवस्मरणोऽतिप्रसंगात् तदुक्तं नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति नैवं मयैव सादिनावक्ष्यमाणमभेद इति वाच्यं प्रमाणा
भवस्य स्वाश्रये स्मृतिजनकत्वात् स्थिरात्मसाधनेन तत्र च सेऽस्का[illegible]तथा ज्ञानादिति भेदात् संतानमात्रेणापि स्मृति एकसं
तानेनातः यात्रिनतिवंचनोऽक्रमोत्पचपाचीनेप्रतीतरितदभेदारोपस्यावीचानेन तत्र चोदीच्यज्ञानवत्वंगदत्तत्वस्य सिद्धोह
त्व(?) वासनापरिपाकप्रभवं च स्मरणमनुभविन्टसंतानानियतमित्याशंकनेपयोपीति व्यतिरेकिणामीलिसंधानेनक
र्तु[illegible]मे व्यतिरेकेऽपादानोपादेयभावाभावस्योपाधिसंभवात्संदिग्धव्यतिरेकित्वमित्याशंक्य रेटाकाहत ९०

प्रा॰शि॰ अथैवं संतानान्तःपातिनां ज्ञानानामनत्यप्युपादानोपादेयभावे स्थायशेनप्रतिसंधानमिति सा व्याप्यव्यापकत्वमग्रे प्रत्यक्षीकरि-
ष्यत इति लदयस्यैषेति सौगतवादिनोऽस्थिरत्वस्योपपादनात् क्षणिकत्वेऽपि क्षणिकत्ववादिमतेऽपि तदुपपत्तिः तस्मादु-
११५ पपत्तिः कार्यकारणभावः साधितस्तदा हि विवादिता तदा तद्वित्तयोः सान्तानिकयोस्तस्याभावादप्रतिसंधानापत्तिः अथ
115 पर्यपरासाधारणी तत्राहुः शिष्येति तथा च तन्नापि कदाचिदपि प्रतिसंधानं स्यात् विवक्षादीनां व्यवधायकत्वे सान्तानिका-
नामपि तथात्वे केन वार्यते उपादानोपादेयभावमात्रं नियामकमपि न तदभेदाग्रहविशिष्टः स्वतन्त्र्यं साशंकत्वे अभे-
दाग्रह इति भेदाग्रहः किं स्वपिराज्ञानयोः उत तद्वतोः तत्राद्य आलयविज्ञानयोरात्मनोः ज्ञानेन वक्ष्येदकशक्तये वा
प्राधेशक्तेयाति पूर्वापरज्ञानयोर्भेदस्याकलनात् तद्वितीयः शिष्याचार्योरपि स्यादेव तत्त्वात् अत एव तत्र-
तीयः वत्र्यंतरलोपंगाकलेपादीदेति तथापि व्यक्तिभेदस्याग्रहो वैजात्यस्य वा हितीयेऽपि वस्तुतो वैजात्यस्यैव ज्ञाने

त्वा वायुः तत्त्वादिभेदेन भेदग्रहे विशेषसिद्धिसंभवात् द्वितीये भिन्नेति स्पर्शणोपलब्धिसंधानमधिकृत्य देहेन तथा वायोः
ग्रहीतव्य शरीरवैजात्यमतिरेकाद्देहिकशरीरग्रहणात् पूर्वेणत्वानुभूतस्पर्शस्य लाघवेनतादेः स्पर्शणेन स्यादित्यर्थः ॥ द्वि
तीये ॥ नुपलब्धेति तत्तदवयवस्थितस्यानेकेनापि स्पर्शग्रहणादिति पिलत्वानस्यापिशरीरपरमाणोरीन्द्रियाणुवज्ञानानिमित्तत्वादे
कत्वरैकत्वनिश्चयद्रूपश्लिष्टसंधानपदपीठेऽदृष्टवा केचित्तु जातिस्पर्शस्यभागजन्मान्वभूतपत्तिसंधानेभवतिरिक्तस्येय
तेननस्यादित्यर्थः स्याद्रूढ ॥ अपेक्षः उपस्थितत्वाच्चकीर्णमेदस्याग्रहेः नुपस्थितत्वादपिवा याघेभिन्नेति द्वितीयेः नुपलब्धेती
याद्रूढ ॥ एकत्वेतीयत्वे सति तस्माद्व्याप्तिः कार्यकारणभावग्रन्तिलक्षणेः व्याप्तिमप्याहपटेति एकेति नियमउपादानोपा
देयभावस्य तथा चैकाधारत्वे सति कार्यकारणभावएवोपादानोपादेयभावइत्यर्थः शरीरेति शरीरस्येतिलक्षणक
सामग्रस्य चाधारस्यापि तत्त्वाणिकत्वेनभिन्नकालयोर्नैकदेशितंनतत्कालयोश्चन कार्यकारणभावइत्यर्थः शरीरेति ॥

प्रा. शि.
११६
116

शरीरावयवे शरीरबुद्ध्यासोऽभिमानादिमर्थे ॥ यद्वा एकेति एकस्य कारणस्याथावन्तयानियमः उपादानतस्य तथा त्वाधारा-
धेययोर्जन्यजनकभावः एवमत्र प्राणुक्तं लक्षणमिति भावः तस्य जनकत्वस्य योगाधाराधेयभावस्य स्वयं वाग्रे समा-
नदेशता समादेशयोराधाराधेयभावयत्वं एतेन घटकपालाद्यव्यापकत्वेन लक्षणयोः परस्पराक्रान्तताव्यापकत्वेन
वा अभ्रान्तेति द्वैतफलस्य कारणकार्यस्यानन्तर्येति ततोऽभ्रान्तनयास्याजानात्मीत एकावसायपकत्वावसायः कार्यकारण-
भावे मत्येकत्वावसायनिमित्तं स्याज्ज्ञातं तेन घटसंतानयोर्देशघटयोश्चनातिप्रसंगः प्रकृतिविकृतिये प्रकृतिविकारभावः
प्रथमविभागे संताने सभागे चाद्यं लक्षणं तत्र च प्रज्ञात्मजेनात्मके रूपगमात् निरन्तरोत्पन्नयो नीलसंतानयोः परस्परोपा-
दानोपादेयाभावप्रसंगो निवेधे दर्शितः रूपणान्तरमारुकास्येचेति एतदपि सभागे संताने उपादानोपादेयभावावधार-
णमयि कृतः समादेशपमेकाधारत्वं यथोपवर्णितं प्राक् शिष्याचार्यद्वयोरतिप्रसंगेन वा त्वसमादेशपाभावेन च निरस्तं ॥

ग्रात्मग्रयेति प्रतिसंधाननियामकउपादानोपादेयभावः प्रतिसंधानमेव चमस्कारात्माश्रयः शक्तीति यद्यपि प्रतिसंधाना
नुकूलशक्तिः प्रतिसंधाननियामकं एव न प्रतिसंधेयपि तस्य विशेषेतेनैन तत्राप्रयोजकत्वात् तथापि तस्य शक्तिविषयत्वं तथा
चानुसंधेयानामनुसंधातृभावएवोपादानोपादेयभावः इति भावः तादृशानन्तजातीयेन कारणेन तत्तत्कार्यजातीयं तदनन्तरं तज्जा-
त्यजातीयं कार्यमवश्यं तत्समानजातीयकारणजन्यमित्यर्थः तथापीति प्रतिव्यक्तिकार्यकारणभावस्यानागतकार्यव्यक्तेर
नुपस्थित्याग्रहीतुमशक्यत्वात्सामान्येन रूपेण तद्ग्रहेऽपि शत्वानिष्टोपायतया ग्रहस्य कारणस्याभावात्क्वचिदपि प्रवृत्तिनिवृत्तीन
स्यातामित्यर्थः तादृशत्वे नियतजातित्वे नियमः कानिचिदेव कार्याणि किं विजातीयानीत्याकाराः प्रतिसंधानशक्त्या प्रतिव्यक्ति
विशेषितैः प्रतिसंधेयाप्रतिसंधातृत्वमेतौ उपादानोपादेयभावेन स्यात् तत्तादृशेः कोऽप्यानाभावादित्यपि द्रष्टव्यं प्रतिसंतान नियत
रूपेण तत्र शक्तिविशेषः स्यात्तु कल्प्यते विशेषाभावादिति विशेषो नियामकः पाठे सामर्थ्यस्य नियामकमवच्छेदकं विना नियत

ग्रा॰ शि॰
११८
117

व्यक्तिवृत्तित्वायोगात् ज्ञानत्वसंतानत्वयोर्व्याप्तिप्रसक्तत्वात् शक्तिर्वैजात्यं संतानान्तर्व्याप्तो जातिविशेषः सा जातिर्दृश्या ऽदृश्या वा
च्छायेष्वनुपलब्धिबाधितत्वादिति द्वितीयं शंकते अदृश्यत्वादिति निराकरोति दृश्येति दृश्यं समवायि यस्यास्तस्या योग्यव्यक्तिवृ-
त्तित्वे तेनैव जातेर्योग्यत्वादिति भावः तथा चेति सत्त्वस्यात्मा परं प्रो लाणिकवितानन्यस्य यथा कारणेषु दृश्येषु ज्ञानविशेषेषु प्रति
संधानजनकत्वावच्छेदिका जातिरदृश्या एवं कार्येष्वपि दृश्येषु धूमविशेषेषु वह्निजन्यतावच्छेदिका जातिरदृश्या स्यादिति शं-
कायां धूमसामान्ये वह्निजन्यत्वाग्रहणेन कार्येण कारणस्य वह्नेरनुमानं स्यादित्यर्थः तथाभावात् वह्निजन्यत्वात् तत्रायी-
ति अन्येपि धूमो न तेन वह्निजन्योऽपि तत्तद्वान्तरजात्येति शंकायाः असंभवादित्यर्थः नन्वेवं तृणारण्यादिजन्येपि वह्नौ वैजात्य
न स्यादित्यत आह तस्मादिति सौसादृश्यमिति आपातेतोऽनुपलंभ उपपादितः तस्य फलं वैजात्यस्य आकस्मिकेति कारणस्य
व्यभिचारेण तत्कारणत्वसंगोपि द्रष्टव्यः नन्वेवं द्रव्यजातीयोपादानकानां संयोगविभागादीनां समानजातीयोपादानकानां च स्व

खेडः खादीनां मिथो वैजात्यं न स्यादत आह कारणेति अन्यथा यदि विनैव प्रमाणं वैजात्यकल्पनेन कार्यकारणभावकल्प
नेन तदापरो वर्तमानादसौ भूतो भावावलेकादिन सिध्येत् इहैव ज्ञानसंतानाविश्रामात् अनादिनियतस्वज्ञानसंतानो भवन्नि
त्युपपद्यते न च ज्ञानस्य ज्ञानोपादानकत्वात् ज्ञानसंतानसंतानस्य स्यादिति अत आदिज्ञानानुपपत्तेः संतानानुपपत्तिः शक्तिरत आह अचेत
नादिति किंचिद्धि ज्ञातीयज्ञानमज्ञानोपादानकमपि स्यादित्यर्थः अथ ज्ञानस्य ज्ञानोपादानत्वेन दृष्टादेरपि तथात्वायत्ते नैमित्तिता
यास्योपादानत्वाभावात् ज्ञानस्य ज्ञानानुपादानकत्वात् संतानस्य संतानिकस्यार्थक्रियाकारित्वविरहेण स्वज्ञातसंतानस्य
वासनाप्रसंगः इत्याशंकाद्वयं निरस्यति अचेतनमित्यादि ज्ञानस्योपादानमिति तत्स्वरूपेणायात्तानमुपादायेयस्येति यत्कृद्वीहि
णा द्वितीयायाशंकाया निरासः नन्वेवं ज्ञानज्ञानादयमाकस्मिकं स्यादभिहितहेतूनां विशेषपर्यवविश्रामादत आह हष्टे
ति गूढाभिसंधिः शंकते अस्त्विति निराकरोति सपर्यवपकः सहकारी समवायिकारणत्वपशकतैतित्ति गीयते इति आशयस्तु हा-

प्रा॰ वि॰ ट्यात इत्येति निराकरोतीति तदित्ति नन्विति ताहृश सहकारिसमवधानस्यातिप्रसक्तत्वात् कुतश्चिदित्यनिताहृशसहकारिकत्वे स्व

११८ रूपेणातिप्रसक्तमपि कुतश्चिद्विशेषान्नियामकादिति शक्तेः स्यादित्यर्थः तत्स्वभावत्वे समर्थेन हि शक्तिस्वभावत्वे असंभवादयमं

118 तवरस्य तद्धि शक्तिस्वभावत्वायोगात् तथा च तत्र प्रतिसंधानं न स्यात् प्रतिसंधानकः ज्ञानत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् प्रतिसंधाननियत

स्य च जातिभेदस्य निराकृतत्वात् नियामकाभावः तस्मादतिप्रसक्तत्वात् अभेदे तिर्यक् अनियामकभावानुपपत्तेः यथ चेति अ

पिशब्देन प्राग्क्रमसंभवं स्मारयति अयमुपादानोपादेयभावउपाधिः प्रयोजकः संहितिरपेक्षो वा तथा स्यात्सापेक्षो वाश्र

येतत्रेति तत्र प्रतिसंधाने तावन्मात्रस्य उपादानोपादेयभावत्वमात्रस्य तथा दृष्टेत्यादि तत्प्रतिसंधाभे सत्यमसत्यं वा आद्ये आद्य

इत्यादि अनाकलनात् तदकलने प्रतिसंधानायोगात् मध्यमस्तत्पूर्वापरप्रतीत्योरेककर्तृत्वे प्रतिसंधानतरेतानप्रत्येतुः स्थैर्य

स्यैवाकलनात् असत्यत्वादशोकेन प्रतिसंधत्त इति निराकरोतीति किमितितस्य विशेषदर्शिनाभ्रमायोगादिति भावः सते

वविशेषदर्शनेप्याद्यार्थेभ्रमोजायतइत्याशंक्याह आद्यार्थइतिनिराकरोतिनिबंधनंबुद्धीनामुपादानोपादेयाभावं निबंध
नांतरोभेदाग्रदर्शनक्रमेणसापेक्षतायेदंशांकनेभेदेति यद्वक्ष्यति आलयभेदाग्रहात्सततिसंधानमिति तथाचक्रमेणसं-
दाग्रहे ऐवापपत्तेना क्रमापेक्षणीयात्मसिद्धिरितिभावः भेदाग्रहः प्रवृत्तिविज्ञानानांवा आलयानांवा आद्ये प्रवृत्तीति ना
नामपीति नूपमह्यादेतज्ज्ञामिमीतेत्थं समासादयिष्यामीत्यादेर्याद्दि प्रज्ञानानामतीतत्वादिकमवगाह्यतेनयमेतब्धानाप्रभवाय
मनुमिनवंतमेवयप्पामिद्दत्वामिवेत्यादौनदसंभवात्प्रसिद्धेश्चसामान्यतोभेदाग्रहादेवविशेषतोःभेदारोयोभविष्यतीत्यतआह
यद्दिवेति विशेषतोभेदग्रहेऽपिविशेषतोऽभेदारोपेऽयोदानोपादेयभावस्याभेदारोपविरहस्यवश्यदर्शनाय द्विसमागसंतानोपा
दाने द्वितीयंशंकतेस्यादेतदिति अथाप्युभयत्रापि आलयविज्ञानेष्वेमात्रसालिणास्य नत्कदाचित्प्रेणाप्य्यहंज्ञानामीत्याचाका
रेणातआह समापीति अतिरिक्तालयविज्ञानसंतानानुभवे प्रवृत्तिविज्ञानेकिमालयविज्ञानस्यानुपादानमेव नोपादेयंच३

ग्रं॰ शि॰ नोपादेयमेव नोपादानं तु कस्यापि उपादानं वा स्वसांतानिकस्य किं वा संतानांतरस्य अथवालयस्योपादानमेव नोपादेयं आद्ये पर
११९ स्परमिति अनुसंधानस्य प्रतिसंधानस्य वैधुःसंबंधः तथाहि उपादानोपादेयभावानायत्तयोर्ये प्रतिसंधाने द्वितीये उभयोरि
119 तिः अनेकाश्रयमिति न चानेकोपादानकं तत्पुनरनेकाश्रयभिन्नकालयोरुपादानोपादेययोराश्रयाश्रयिभावायोगा
दिति वाच्यं अवयविनोऽशस्याकारायत्तेः अत एव स्वसांतानिकोपादान[illegible]मपि निरस्तं आलयविज्ञानोपादेयप्रवृ॰
त्तिविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञानोपादेयत्वे एकस्यानेकोपादेयत्वप्रसंगात् सुषुप्त्यादौ प्रवृत्तिविज्ञानसंतानानामुच्छेदादिति मा
नोऽतथात्वायोगाद्व्रत्नीयमाशंकते न चेति अथोपादानमेव निमित्तमिति नो नियमो अत एवापवर्गे चरमं प्रवृत्तिविज्ञानेन॰
किंचिदप्युपादेयं इति चेदाह असत्यपि विशेषान्नियामकाभावात् न हि प्रवृत्तिविज्ञानमेव निमित्तमात्रेण तदुपादान॰
जातीयमिमत्र किंचिन्नियामकमस्ति तथा च यथा प्रवृत्तिविज्ञानस्यानुपादेयत्वं किंचिन्निमित्ताभूपविनाशः तथोपादान

जातीयस्यापि कस्यचिन्निमित्तमात्रस्य परामृश्यमाण्यतिवृत्तिर्विनाशः स्यात् मात्रशब्देनोपादानत्वं व्यवच्छिनत्ति: तथा च संता
नांतरवर्तिनोः प्रकृते: संतानिकांतरमविकारस्य तदुपादानमानि तूपादानस्य च कार्योत्पादनस्यासंभवात्संतानउच्छिद्येत:
एवं संतानांतरमपीति सर्वसंतानोच्छेदः स्यादिति सर्वसंतानोच्छेदनसंतरेण कार्यानुत्पादान्नियतनिमित्तस्यासंभवाद्दः
ष्टौ क्रियाविरहिणो: तस्मात्तेउपात्तादीनामयमस्त्वेककार्यकारणभावः कस्य वा नियामकस्त्वपेक्ष्य - प्रवृत्तिविज्ञानोक्त
दोषस्यालयेपि: समानत्वादुपादानमेवेति पक्षोपि निरस्तः - अनेन पर्यायेण अनेन प्रकारेण पंचमस्यापि निराकृतत्वे·
तस्मादित्यादिना अथ यदालयप्रवृत्तिविज्ञानभिन्ने किं विज्ञानजातीये ज्ञानस्य वाऽप्यनुपादानत्वात् तथा च तदाकलित
स्यात्वयेन प्रतिसंधानेन भवेदतो दोषांतरमाह अथवेति अनंतानां प्रवृत्तिविज्ञानस्य व्यक्तानां प्रत्येकमेकैकसंतानप्रव
र्तिवेते: अनंतसंतानप्रसंगः इत्यर्थः - यत्र प्रवृत्तिविज्ञानैकः संतानउपादेयस्तत्रान्यस्तेन वा तस्य इत्यनवस्थेत्यर्थः इति: तस्मात्

आ पि. प्रवृत्तिविज्ञानोपात्ततदुपात्तादीनामेकसंतानांतःपात्युपादानत्वेनैव निर्वोढुं संतानान्तरकल्पकाभावात् उक्तमेवार्थं संगृह्णाति
अशक्तीति उपादानत्वाभावे निमित्तत्वस्याप्यभावादर्थक्रियासामर्थ्यविरहेऽसत्त्वं स्यादित्यर्थः अन्योपादानात् अन्योपादाना
१२ त् मिथ इति आलयप्रवृत्तिविज्ञानयोः परस्परमनुपादानोपादेयभावे परस्परं परस्पराकलितार्थप्रतिसंधानेन स्यादित्य
120 र्थः संकीर्तितयोः परस्परोपादानोपादेयभावेऽनेके संश्रिताः एकस्मात् एकोपादेयत्व यथालयप्रवृत्तिविज्ञानसंतानयोः
परस्परमनुपादानोपादेयभावे कीदृशप्रतिसंधानमनुपपन्नं नतावत्परस्परानुभूतस्य परस्मरणं आलयस्यैवानुभवितृ
त्वात्स्मर्तृत्वाच्च नापि स्वप्रकाशतया स्वस्यापि स्वविषयत्वाच्च पूर्वापरविज्ञानयोरेककर्तृत्वनिश्चयः आलयविज्ञानयोस्ता
दृशप्रतिसंधानाभावात् प्रवृत्तिविज्ञानयोः कार्यकारणभावादेव तत्तदुपपत्तेरिति चेत् आलयविज्ञानभेदाग्रहः किमर्थः क
र्तृभेदग्रहे एककर्तृकतारोपसंभवादिति चेत्प्रजनतर्हि प्रवृत्तिविज्ञानानां कार्यकारणभावग्रहमेव तदालयविज्ञानानामे

वोपादानोपादेयभावनियामकं सोसादृश्यमभेदादेरो यो पयोगितयाश्रीयत इति चेत् लाघवादान्वयाभेद एव किमिति ।
नाश्रियते प्रतिसंधानयाथार्थ्यापेक्षेप्यबाधकादिति चेत् तस्य प्रागेव निरासात् ननिधिरूपं चानुगतं सादृश्यं विनास्यैयमसं
भवि अतद्व्यावृत्तिरूपं वैकं तदर्थमेतरेणाङ्गीकृतं एतेन प्रवृत्तिविज्ञानसंतानोन्तः पीतिनामहमास्पदानाभेदाग्रहादेक
कल्पैकत्वप्रतिसंधानमित्यपि परास्तं कादाचित्कोऽहंप्रत्यय एवालयं इति यदेहूषपतितानायोतिभेदतिस्वयमिति अतीत
नादिविषयं ग्रहं ग्रह्य सेवमेदग्रहणात् तद्विकदाचिदप्यभेदाग्रहात् कथं चिदहमास्पदत्वेन प्रतिसंधिः स्मरणे प्रतीतौ रेकका
लैकत्वप्रतिसंधानं च अहमास्पदस्य ज्ञानस्य विषयात् पविरहेपि स्वप्रकाशानपातसेव तदर्थं तेन तदभियीनचप्रतिसंवेदकृपपाद
तापश्रमातेतदपोगातनत्रु प्रवृत्तिविज्ञानामेककालत्वप्रतिसंधाने तदर्थीतो वस्मरणमित्यनुपदमेव दर्शितान् हस्यमेतत् ते
भ्योपि प्रवृत्तिविज्ञानेभ्योपि हूषितता दिस्पर्शविज्ञानवादिनिरासेनेत्यादिः अस्त्वतीहं भवतामिवास्माकमीयवस्त्वेनरेपरे

ग्रा॰ शि॰ त्वसंतानवृत्तमनस्त्वाहृयोयीति सिद्धोपहमास्पदमात्माविरुद्धधर्माध्यासविरहात् भेदप्रतिसंधानाच्च भिन्नपवनसंततमा
नश्चर्थः योऽहमितिनासैकक्लृप्तत्वात् अनुभवजन्यसंस्कारस्यात्माश्रयेस्मृतिजनकत्वात्स्थिरमाश्रयमात्मानंसाधयति अथवे
१२१ गिदिनास्मृतिसाक्षाज्जनयेत् तदुत्तरेति अनुभवोत्तरत्वार्थः तद्विशेषइतिताद्दृश्यानुद्धिधाराविशेषः विशिष्यतइतिवि
121 शेषोयमीविशेषायीति विशिष्यतेऽनेनेतिविशेषोव्यावर्तकोधर्मः अनन्त्विति वैजात्यव्यावृत्तधर्मोतरं अनुभवोत्तर
त्वस्यांतानिकमात्रवृत्ति अविशेषात् जनकत्वासंभवात् व्यापारत्वपालयत्कीकारेणत्वसाक्षाज्जनकत्वद्वितीयपदात्
भीवस्थेतिभावः अनुभवोत्तरत्वद्विमात्रस्यप्रयोजकत्वेतिप्रसंगोद्दृश्यणामतिस्पष्टत्वान्नाभिहितं एवंचनीलानुभवस्य
त्वेनानुभवत्वेनवापीतस्मरणप्रयोजकत्वेऽनुभूतेपिपीतेस्मरणास्यान्नियामकत्वपाभावादप्रयोजकत्वेपिनानुभू १२१
तेयीत्यर्थः शालीतियथाशालिप्रभववामस्यशालित्वेनयापीतस्मरणजनकयोतानुभवप्रभवस्यानीलानुभवस्यापि।

पीतस्मरणजनकत्वमित्यर्थः॥ द्वीवेति द्वीरयोरपि नोनीलानुरागवत्ताद्धवलस्य पारावतस्य धवलात्वनंतुरस्तयोरपि नोनीलस्मो-
त्पादेनकारणताद्रूप्यमतंत्रमित्यर्थः शुक्लबीजयोर्वैजात्यनिबंधनमेव बीजशुक्लयोर्वैलक्षण्यंपितनवयेतानुभवश्चभवनीला-
नुभवे पीतस्मरणजननतनियामकं किंचिद्वैलक्षण्यमस्तीति भावः॥ अथान्यत्रयथान्यथास्तु प्रकृते पुनरननुगतिकतया
तत्तदनुभवत्वमेव प्रयोजकं ऊतस्मिन्नीलानुभवे करानुत्पादेन तत्स्वयोगत्वेऽमप्रक्र तस्मितद्भवात्स्मरणानुत्पाददर्शनमेवं तत्तदनुभव
त्वेद्वितत्तज्जन्यत्वेतदुपादेयत्वं वा जेतिः सांतानिके तदभावात् नापितस्य योज्यत्वं शिष्याचार्यस्य लेऽतिप्रसक्तेः तत्सांता
निकत्वे सतितदुत्तरेतदितिचेत् अनतिप्रसक्तस्य तात्तन्निर्वचनाशक्यत्वात्॥ प्रागेवदर्शितत्वात् पीतादिस्मरणनिया
मके द्विवैजात्ये पीतादिविषयत्वं वास्यात्पीताद्याकारत्वं वा अवांतरजातिभेदो वा तत्र ज्ञानस्य पीताद्यनुभवश्चभवस्तत्पीता
दिविषयोयथा नमयथा मध्यपरित्याज्येति द्वयोर्भेदाः॥ विद्रूपतामात्रेणेति चरमस्य अतएव पीतादिस्मरणेऽकुर्वद्रूप

आ. शि. त्वंनियामकमितिपरास्तेऽन्वयव्यतिरेकगृहीतायाअनुभवस्यस्मरणजनकतायानिर्वाहायव्यापरिकल्पनायाएवव्या
१२२ प्यत्वात् ज्ञातिविशेषस्ययोग्यानुपलम्भबाधितत्वात् योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेनैवजातेर्योग्यत्वात् रक्तपीतोभयस्मारकोनी
लानुभवैसकवृसंगात् तज्जातीयप्रतिजनकत्वेनजात्यंतरस्यएवंतुतज्जातीयंप्रत्ययीसनवस्थितजातिपरंपरायाकल्प
नाप्रसंगात् एतेनांकुरेकुर्वद्रूपत्वंव्याख्याते सर्वज्ञानाकारःसर्वस्मिन्नुत्पन्नेज्ञानेऽनवनतत्वेतितदाकारताविरामोनाली
त्पाशेकतेसर्वाकारत्वमिति नहीति नवाकारणाकारिणोरभेदादितिभावः नन्वेवमेकत्रैवधर्मिणिइतरत्वाइतरत्वाभ्यां
कथंप्रतीतोरस्फुटत्वस्फुटत्वेप्रतग्राह्यांशेइतितत्रभूयोऽल्पधर्मग्राहित्वेएवेनेति तत्रैव संस्कारिसंतानेएवस्मरणादौ
स्मरणादिपदेनस्मृतिजन्येच्छादेपरिग्रहः फलेसंस्कारस्यस्मरणादिः तथाचाहंस्मरामीत्यादिप्रत्ययोमस्मान्यवृत्तिविज्ञान
संतानोतःपातिनएवज्ञानस्याहमास्पदत्वात् एवमालयविज्ञानवादिनयोपिवोद्धव्येनतुसंस्कारःपरंपरयास्वोपा

पादानके संतानेस्मृतिं जनयतीत्याह ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिसंतानोपीतिन तत्स्मरणानुपपत्तिरित्याह परंपरयेति पीतसंस्कारसंता

नोपादाना पीतानुभवेसाक्षात्स्मरणपरीघातनीलाद्यनुभवजनितनीलसंस्कारसंतानाग्रपि भवेतिपरंपरयापीतसंस्कारो-

पादानकाश्चितितेष्वपि पीतस्मरणप्रसंगः तथाच यद्यपि संतानेस्मरणोत्पादकाले संस्कारसंतानद्वयेपि स्मरणसद्भा-

वेस्मरणमिसेवच तथाप्ययः स्यान्नतस्मरामीति संस्कारस्यानुद्बोधस्य द्रष्टव्यात् नचैकोपादानकविज्ञानसंतानेस्मृति

जनकत्वे आचार्याय संस्कारेण शिष्यविज्ञानेस्मरणप्रसंगात् नचाचार्यीयज्ञानेन शिष्यविज्ञानोपादानमिति वाच्य

अनुभवितृविज्ञानस्यापेक्षाकान्तरितस्य स्मर्तृज्ञानानुपादानत्वात् संतानत्वस्य लैङ्गतिप्रसक्तत्वस्तुकुर्वचत्वादिसंक

त्वात् संस्कारस्योपादानेस्मृतिजनकतायाः प्रबलाघवेन कल्पयितुमुचितत्वाच्च संतानेप्याहितः संतानोपादानः स्मृतिरि

केति संस्कारसंतानानां तः यातिनः स्मृतिहेतोः संस्कारस्य विज्ञानसंतानानां वृत्तित्वात्तत्र स्मृतिर्नस्यात्स्याच्च संस्कारश्च स्थैर्यः त

ग्रा. शि. उक्तं तेनैव स्मृत्यादिप्रसंग इत्यादि विशेषेति तद्व्यक्तित्वबुद्धिधाराविशेषात्मकस्य संस्कारस्य यत्तद्रूपं स्वानुभवितृसंतानव्यावृत्तं
ज्ञानिभेदादिभवदनभिमतं तस्याति हत्वात् तदुक्तं विरूपतामात्रेणानुवृत्तेरिति अविशिष्टेऽन्नेरिति मैत्रीयशीताप्रमभवो
१२३ न रूपादिप्रवाहेः ननु भूतयोतादिकं चैत्रायत्तानप्रवाहवापीतादिस्मरणप्रसंगो ननूत्तरकार्यप्रवाहमात्रस्य संस्कार
123 तया विरुद्धत्वात् तदुक्तं पर्वं चाननुभूते विस्मरणप्रसंग इति अनुभवप्रभवत्वेन निराकृतमिति भावः अतिरिक्तेति स्व
त्र्यादि स्थिरः संतन्यमानो वा स्मृतिजनकः संस्कारः फलः तदाहेतौ वा व्यधिकरणप्रमयत्नधर्मत्वं स्थिरस्यास्थिरेणोपादेय-
ताऽभ्युपगमनविरुद्धत्वात् उपादाननाशेऽपादेयनाशस्यावश्यकत्वात् उत्तरस्य च संस्कारस्य पूर्वसंस्कारोपादेयत्वात् ।
आद्यस्य फलत्वे च बाधः तेन विज्ञानसंताने किंचिदजननात् तथा च विशेषणस्य देयत्वात् आद्यस्य फलत्वे च बाधः तेन वि-
ज्ञानसंताने किंचिदजननात् तथा च विशेषणस्य फलताया विगमेनाधिकरणस्य फलविगमाद्व्याप्यधिकरणे विगता

धिकरणत्वाश्रयासिद्धत्वं अथ अनुभवोत्वरोन संतानविशेषणवपत्तस्तदायस्य यत्स्वरूपैवेज्ञात्यादितस्मात्सिद्धत्वादाश्रया।
सिद्धिरित्याह विशेषेति अथानुभवोत्तरकार्यप्रवाहमात्रं यत्तस्तदानुपादिप्रवाहस्तस्य स्मृतिजनकतायाविरुद्धत्वाद्वाधः
स्याद्वा विशिष्टेतरेति अथ पित्राद्यनुभवितृत्वेतानोयादेयत्वेनेनाहणसंतानेयीतादिस्मृतिजनकत्वं साध्यत्वे तदाश्रोतवालि
कसंतानिकेवाथः फलानुपहितस्वरूपयोग्यतायाअपि भवन्निरमभ्युपगमात् शिष्याकार्यस्थले व्यभिचारः आचार्यज्ञा
नेशिष्यज्ञानव्याहतत्वस्यसंतानत्वस्यउर्द्धववनादित्यपिकेचित् तस्येतितेषांज्ञानमात्रस्यस्वप्रकाशत्वात् अज्ञानत्वइति ज्ञा
नस्याज्ञानोपादानतायास्तैरप्यनभ्युपगमात् अथ ज्ञानमयियवोत्तमपेपतेसंस्कारसंतानस्यपरोत्तज्ञानरूपस्तत्राह संता
नेतिस्मृतीति आदिनादुःखेच्छाद्वेषादिसंग्रहः तथाभावप्रसंगात् अतीन्द्रियत्वप्रसंगात् अतीन्द्रियसंतानानंःघातितोऽती
न्द्रियत्वनियमात् उक्तत्वेपूर्वापरभतीत्योरेकाश्रयवावगाहिस्पृवीत्रभूतार्थावगाहिप्रतिसंधानेप्रत्यभिज्ञानेस्मरणेच।

श्रा. सि. अनेककर्तृकत्वे भिन्नाश्रयत्वे व्यापकस्य नियतस्यानुपलब्ध्यापि विरहेण एककर्तृकत्वे अपि भिन्नाश्रयत्वे आश्रयतत्त्वविषयत्वस्याधार

१२४ णैकधर्मिसंवेदिनमात्रे साध्ये त्वयमप्याह एवं चेति विरुद्धेति अभेदप्रतिसंधानमेवाभेदमानेपि पामौत्सर्गिकस्य प्रामाण्य

124 स्य विना बाधकमयावदिदमशक्यः । बाधकं वात्र विरुद्धधर्मसंसर्गेन चेतत्संभवः इति त्वराह स्यं तदपि संदेहः । स्थिरे तावदात्म

नि सोऽहमिति प्रतिभिज्ञानमेव प्रमाणं बाधकविरहात् यादृं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यादिप्रतिसंधानस्यान्यथानुपपत्तिः प्र

तिपत्तुरन्यस्यैव प्रसंगेन त्वस्याहमास्पदत्वात् अथ कार्यकारणभावाद् न हि नयोपि न मोहं तयाणपो वा स्यन्ता द्विशाखरीरत्व

तदभेदस्य स्वात्मन्यारोपात् एव तेन पूर्वं प्रतीतत्वात् अपरेण संप्रति क्रियमाणे वा तेनेति चेत् न बाधकाभावात् विरोतवि ता

नो कार्यकारणभावे मानाभावात् दुःसाधनास्परेषां साधारण कार्यकारणप्रवाहस्य चातिदुर्वचत्वात् नियतं पौर्वापर्यं ता

वदस्तीति चेन्न शिष्याचार्ययोरपि सत्त्वात् सादृश्यमस्तीति चेन्नः स्थिरस्यैकदेशस्य संभवो ऽर्थे नाभ्युपगमात् अभ्युपगमे

वासपवात्मेति सिद्धं न समीहितं देहस्यापि बाल्यादिभेदेन भेदात् संतानैक्यमेव तथास्तीति चेत् किं संतानत्वं कार्यकारण
प्रवाह इति चेत् अनवस्थातिप्रसक्तस्य तस्यैव दुर्वचत्वात् सुषुप्तौ संतानविच्छेदाच्च प्रवृत्तिविज्ञानसंतानोऽनुवर्तत इति चेन्न
जागरे स्वतंत्रसंतानद्वयानुभवात् सर्वप्रवालयोऽनुभूयते स्वमात्रसाक्षिणा स्वेन कश्चित्परेणापि सचोपादानं प्रवृत्तिविज्ञा
नस्याभेपेक्षस्यापि ज्ञानद्वयोपादानत्वे विरोधविरहात् अनुपादानस्यापि प्रवृत्तिविज्ञानसंतानायनंतरनिमित्तत्वात् ना
सत्वेन वा संतानासंत आपञ्च यस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य स्वाद्येक्ष्य तत्प्रवलयस्तु व्यतेगद्युते वाहज्ञानैः हस्वादीर्घादिना स्वोपादे
येन प्रवृत्तिविज्ञानस्य स्वाद्येक्ष्य तत्प्रवलयस्तु व्यतेगद्युते वाहज्ञानैः हस्वादीर्घादिना स्वोपादेयेन प्रवृत्तिविज्ञानान्तरेणेति चे
त् शिष्याचार्ययोः कृतैनैकसंतानत्वे सादेश्योपादेनियामकस्य तिरस्कृतत्वात् वैजात्यादिति चेन्न संतानयोर्वैजात्ये माना
भावात् अनंतालयविज्ञानयोः कल्पनामपेक्ष्यैकालयकल्पनाया एव न्याय्यत्वाच्च क्षणभंगे सभंगत्वात् क्षणभंगश्चैवं

प्र॰ वि॰ त्वाऽसंभवस्योक्तत्वात् अपि चान्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणे कुतोऽनीतिप्रसंगः एकसंतानत्वादेरनुभवितृप्रभवत्वस्य च निया
१२५ मकताया निरासात् एकजातीयशरीरदेशतायाश्च जन्मान्तरव्यापकत्वात् आद्यशब्देनाजन्मान्तरानुभूतस्य स्मरणस्या
125 वश्योपादेयत्वात् अथानुभवशालिनाऽऽलयविज्ञानेन तद्वासनावगतौ विज्ञानसंतान उपादीयते स च न प्रवृत्तिविज्ञान
रूपः स्वसुप्त्यादिना तत्संतानोच्छेदेनास्मरणप्रसंगात् किं चालयविज्ञानरूपः तत्रैकेन विडहृतवासनाविशिष्टेन च स्म
रणशालिविज्ञानमुपादीयते कदाचिदेव च समस्तसमये वासनोद्भवसंभवद्भिरनभ्युपेयत्वात् वासनाचालयस्य नीलाद्यवि
षयत्वात् अतदाकारत्वादनुपलम्भबाधितत्वाच्च यदि नीलादिविषयत्वादिरूपावेशात्तद्रूपा वा न संभवति तद्व्यतिरिक्ता वा
स्तु संभाव्यमानाः सैव व्यधिकरणा वासनायाः स्मृतिजनकत्वेऽतिप्रसंगात् स्वाश्रयोपादेयजनकत्वान्न तथेति चेत् स्वाश्र
येजनकत्वान्न तथेति चेत् स्वाश्रये जनकत्वमेव किमिवतान्नस्याः क्षणभंगभंगिनाश्रयवासनायाः स्थैर्ये वाथ काभा

वादिति इदं विरुद्धधर्मसंसर्गविरहविषयत्वं देहस्येवेति तथाचशरीरपरिणामत्वेप्रमयमेदाग्रहाद्भेदाप्रतिसंधानेनानुपप
त्तमुपपन्नमात्मज्ञानामीमांसादिकः श्रमयोभवतामिवास्माकमपिज्ञानस्यज्ञानेनायोदयत्वादितिभावः अचेतनस्यदेहत्वादे
रप्रयोजकत्वमाशंक्याह नचेति भेदेपिदेहानांवासनासंतानानुवृत्तेर्नस्मरणानुपपत्तिरतआह देहेति अतएवदेवदत्त
त्वादेरपिसादित्वेनायशद्दमनुपपत्तेरेवपक्षार्थापहृणोपक्रमगृहीतस्यार्थस्यापरेणाप्रतिसंधानेयमहमद्राक्षंतमस्प्र-
शामियमस्याद्वैतंप्रणामीतितत्त्वानद्दृष्टस्यत्वचोवास्पृष्टस्यचनयनेप्रत्यभिज्ञानमितितस्येति तथाचस्त्रत्वं ज्ञातेर्जी
नस्यायनैपपत्तेः संज्ञभिदमात्रमितिज्ञानमात्रवेनस्त्रत्वादेरतीन्द्रियत्वानुद्देश्यत्वापत्तिः४ ज्ञातेः स्वत्वादिमत्तस्यान्यायाः-
नुभवसिद्धत्वादितिविपक्षेबाधकाभावात्प्रतिबंधस्यदेहत्वादेश्चैतन्यव्याप्यत्वस्यासिद्धिः परलोकोपूर्वजन्मवानप्रथम
वृत्तेः आचभाषीयमनुभवमतेरेणानुपपत्तेः४ वीतेति सद्योजातजन्मदर्शनादितिसूत्रार्थः पूर्वजन्मन्यपिप्रथमप्रवृत्तेः

श्रा शि॰
१२६
126

न योग्येन तत्पूर्वमेवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धिरित्यर्थः मूर्तत्वं त्ववच्छिन्नपरिमाणस्य विषद्धाय घटादीवाप्रत्यणोस्तेनानित्वे
ति निःक्रियत्वादिति नित्यत्वे सतीत्यनुपपद्यते पर्वेशमत्वं धर्मस्य ज्ञापितं तत्तदग्रे व धर्मपदेन गुणपदं प्रथममिति प्रवृत्तेः
रदृष्टेष्टसाधनत्वाद्यवगमसाध्यत्वाद्विना च प्रवृत्तिं तदसंभवादित्यर्थः प्रविभुत्वइति आत्मनो मूर्तत्वेनानादिस्वर्गितो
द्दहनादीनां युगपददृष्टवदात्मसंयोगाभावात्पुनः पक्रियानमतिप्रसङ्गः नचेति आत्मगुणोगद्वि प्रयत्नः आश्रयसं
युक्तेन शरीरेण साक्षात्संयोगात्तं देशिकया क्रियावत्संदेशिकासंयोगाद्वलोद्वेक्रियो जनयतीति निष्क्रियद्वारकादपि जन
कत्वे शरीरसंयोगादपि तथात्वप्रसङ्गात् तथैव चादृष्टमपि क्रियाजनयेन चैतत्संभवतीत्यर्थः अग्रजनयत्वप्रत्ययत्वा
यत्वात्तथादृष्टत्वयथाकथंचित्परंपरयाश्रयसंयोगादेव जनयति अतिप्रसङ्गस्त्वेवं तवेपि समान इति वेत्लाघवेनाश्र
यसंयोगेन जनकतायाः कल्पनात् अपकृष्टमहत्त्वेवात्मनोऽवयवित्वमतिप्रसंगत्वचस्यात् अस्मदादीनामत्र धर्मपदेन

पर्वं विशेषेति नित्यत्वेन विशेषणेन घटादौ व्यभिचारः नच स्पर्शवत्त्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् शास्त्रार्थेति शास्त्रेनाना
स्थानेषु विस्तरेणाभिहितानामर्थानामेकत्र संक्षेपेणाभिधानमित्यर्थः बाधेति बाधश्चागमेन विरोधः प्रतिरोधोऽनुमा
नेन तद्बलमिति स्वागमोऽदृष्टौषधपर इति भावः हात्वेवानुमितिर्दृष्टान्तार्थः अभियोगः प्रपलः नास्तिको नास्ति परलोकः ना
स्तिकर्मफलमिति निश्चयः तद्वेति ततनास्तिक्यं परलोकाद्यभावनिश्चयनिवर्तकस्य नरकभयस्य विरोहेण रागवशान्नि
षाकमभक्ष्यभक्षणाद्याचरणान्नरकस्तेन निकृत्यघेत इत्यर्थः अपि विपर्ययान्मोक्षहेतोरनुपादानात् मोक्षपरिपन्थिनापरि
हारात् भोगमित्युपकारेमनुतरत्वनुभूयते अयमत्राभिलषितहेतोः अन्यदस्याभिलषितपरिपन्थिनश्च उपाधिः शरीरादिः विघ्न
योगो व्यवधानेनैव देहपणं वा उपेक्षत इति आत्मनः प्रतिपत्तये पत्तालाभावादप्रतिपतितमित्यर्थः कर्मैवेति फलाभावेप्यहो
गोरोऽहेतुत्वात्तदाद्युप्रतियतेः सततमानत्वादित्यर्थः नच त्तानविरहेपि संसारस्यानुवर्तमानत्वादिति भावः नित्यविभोरात्म

प्रा शि· नोद्धानुवदुपादानमशक्यमित्याशयेन पृच्छति किमिति अनशरीरादिविविक्तात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे शरीरमेवदृीतिमूर्द्धा-
२७· भिषिक्तस्य यानेशरीरस्य आत्मनैसर्गिकाहंप्रत्ययविषयत्वात् एतच्छृगाग्रेद्वेषजन्तेभनंजन्मणोरे ततइति मिथ्याज्ञानेव
127 तएव रागद्वेषाभ्यां प्रवर्त्तमानस्य विहितनिषिद्धानुष्ठानादपूर्वधर्माधर्मोपचयात्संसाराविच्छेदो न च तत्त्वज्ञानवतो वीतरा-
गादिकस्य न तु तत्त्वज्ञानवतोपि शरीरविनाहृलवतरविषयोपनिताल्पखदुःखवतज्ञो गोत्पादात्तद्धीनो रागद्वेषाद्वीरो अ-
लेशस्यपादिनानतो तथा च श्रुतिः रसकोऽद्विवस्त्रोयभुंक्ते रविचेत् अस्त्वेवं तथापि भोगेनापातेकर्मत्वपार्थ्ये प्रवर्त्तमानस्य
विहितनिषिद्धानुष्ठानादपूर्वधर्माधर्मोपचयोऽर्वार इति वेदः न्यायो दमेवान्तरं अनात्मन्यात्मग्रहो निदानं संसारस्येति मिथ्या-
ज्ञानवासनया सहायेह्निकर्मधर्माधर्मजननत्वमस्तिति तन्नु मिथ्याज्ञानवासनाया धर्माधर्मजनकत्वे मानाभावः अथ
भोगेन कर्मत्वयार्थ्ये प्रवृत्तस्य न तत्त्वज्ञानवतोप्यपूर्वधर्माधर्मोत्पादे मोक्षासंभवात् श्रुतिप्रामाण्यस्यान्यथानुपपत्तात्।

त्मिश्चिदिति चेन्नः श्राद्धैर्वतत्वज्ञानस्य धर्माधर्मनाशकत्वात् नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति स्मृतेर्नैवमिति
वेन्प्रायश्चित्तेनापि दुरितविनाशात् न च तस्याधिकारसंपत्तिरेव प्रयोजनं अधिकारविरोधिप्रत्यवायिपातकेतद्विधानात्तक्षे
चिद्व्याप्राणान्तिकस्यापि तस्य विधानाच्च लवजन्मान्तरीयमपि घातकमधिकारविरहाद्धि न च प्रायश्चित्ताचरणाद्दुःखमेवं॰
यातकफलेन नरकादेरिव तस्य तत्फलत्वेनाश्रवणात् प्रायश्चित्तविधानवैयर्थ्याच्च तेन विनाश्यिन नरकादेरिव तस्यापि ले॰
याद्युक्तयाद्दुरितेनैव संपादनीयत्वात् नवक्त्वनिष्टन्वये कर्मजन्यमनिष्टं विधीयतः पितृकर्मणोऽनिष्टसाधनत्वबोध्यते
विनाप्रायश्चित्ताचरणात्तद्दुःखमेव महारौरवादिनरकोपभोगेनापि पापस्याविनाश्यत्वप्रसंगः तस्मादेनसः प्रतोमवतितर
ति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ब्रह्महत्यां व्यपोहतीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो दुरितनाशस्यैव प्रायश्चित्तफलत्वावगमाच्च प्र
तप्ववस्त्रहत्याहिंसादिवन्नैमित्तिकमेव प्रायश्चित्तमिति परास्तं फलान्तरकल्पनागौरवप्रसंगात् कीर्तनकर्मनाशापारगम

ग्रा शि.
१२८
128

नादीनामपि धर्मनाशकत्वस्यागमिकत्वाच्च स्मृतेरागमबोधितनाशकानाश्यकर्मपरत्वात् बोधयति वागमोक्तानस्यापि क
र्मनाशकत्वं तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति स्मृतिर
पि ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुनेति अत्राहुः श्रुत्यादिज्ञानस्य न कर्मक्षयजनकत्वं बोध्यते परं तु ज्ञा
नानन्तर्यैककर्मक्षयस्य तस्य तत्त्वज्ञमकारणभावभोगद्वारैवापद्यमानेन तत्कारणत्वेन व्यवस्थापकेन च व्यभिचारेणाभो
गेन तत्त्वज्ञानस्य द्वारमिति वाच्यं युगपदनेकदेहसंपादनीयभोगानां तदधीनत्वात् जन्मजनकभावः परमस्ति न
वेत्यपदेन तत्समानाधिकरणभोगप्रागभावासमानकालीनो भोगस्तत्त्वज्ञानजन्यस्तत्रापि केचित् स्मृतेरपि वन्हेः प
रंपरया भस्मेजनकत्ववत्तस्यापि विशिष्टभोगद्वारा कर्मनाशकत्वमित्यत्र कर्मपदमुपलक्ष्यार्थतानुरोधान तत्त्वज्ञानेन
प्रतिबन्धवशाद्विहितनिषिद्धक्रियातो न धर्माधर्मोत्पादः इत्यत्र तात्पर्यान्न तादृशस्यैव ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे आचार्या वा

न्महेशो वेदनस्य तावदेवाचिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इत्यनन्तथोपवर्णायितत्वपराकाष्ठायाः श्रुतेर्विरोधात् तदर्थं श्रुत
स्यात्मसाक्षात्कारस्य तस्य तावदेव चिरं विलंबो यावन्न विमोक्ष्ये उपात्तकर्मराशेः सकाशात्फलोपभोगेन अथ तस्मिन्सति
संपत्स्यते कैवल्येनेति वाक्यशेषश्च भवति भोगेनत्वितरे क्षपयित्वेति अथाह नैवं तत्त्वज्ञानस्य धर्माधर्मशक्तिविघटकेन नाभि
ध्याज्ञानवासनासमुन्मूलनहेतोरिति चेन्न शरीराभिन्नात्मसाक्षात्कारविशेषविरहमपेक्ष्य लाघवेन शरीराहंवासना
या विपरीतवासनायाः प्रवकारणत्वादिति विवादेति विवादो मीमांसकानां तथा च मीमांसकैरकर्तृकत्वेनाभ्युप
गतस्य कर्तृकत्वेनानभ्युपगतेर्वाजन्यमात्रस्य तेन विशेषितमविशेषितं वा यदुक्तः अदृष्टेन न कृतिजन्यमित्रं वाज
न्काहृष्टाजनककृतिजन्यभिन्नं वाजन्यमात्रं वाः नैवं शरीरस्फूत्कारलौकिककृतिसाक्षात्कारादीनां यत्नवद्धिर्भावे
णानत्रैव संदिग्धानैकान्तिकत्वात् व्याप्तेर्निश्चयेतदनवकाशात् पेत्तरवतत्समे ये सामर्थ्यासिद्धेरप्रत्यूहत्वात् प्रतिज्ञाविष

श्रा शि. घटादेरकिंचित्करत्वात् तदनिष्ठयेत्यपदेऽपि तथात्वस्याङ्गीकारत्वात् उपादानगोचरत्वमपि वाक्यतेर्वक्तव्यं यागादिक-
१२५ मात्रे निरुक्तसमवेतमतीन्द्रियमवेतं वा जन्यमात्रं वा तथा: अपरोक्षज्ञानेच्छाकृतिमज्जनकत्वं वा तादृशज्ञानादेर्जन्यत्वं वा
सकर्तृकत्वं तादृशज्ञानाद्याश्रयत्वेन वेश्वरसिद्धिः न च भवतिकामादृष्टसाधनत्वानुमितेरेकार्यजनकत्वं विनोपा-
129 दानप्रत्यक्षमप्रवृत्तेस्तस्यापि तथात्वात् अथादृष्टद्वारा ज्ञानादिजन्यत्वात् सिद्धसाधनं ननु यजेत न हिंस्यादित्यादिना
यागहिंसादेः क्रियाया एवेष्टसाधनत्वमुक्तं तावता तेन तज्ज्ञानादीनामिति न तेषामदृष्टजनकत्वमानाभावात्।
इच्छाविशेषस्य यागादेः स्नानेऽपि ज्ञानकृत्योरतथात्वादिति चेत् तथाप्युत्पादितक्रियाणामपि ज्ञानादिविशेषाणां
स्वर्गजनकत्वस्य स्मृत्या बोधनाददृष्टद्वारा तज्जन्यत्वेनार्थान्तरत्वात् मैवं ज्ञानादेरुपादानगोचरत्वस्य विवक्षितत्वात् न
नु यत्किंचिदुपादानगोचरत्वमतिप्रसक्तं सोपादानगोचरत्वं च स्वात्मन्यनुगमादिति प्रसक्तमिति चेन्नः अनवबोधात्।

पकार्यप्रत्यासत्त्यादिकार्यज्ञानादीनां जन्यजनकभावः प्रत्यासत्तिश्च कार्यस्य समवायो ज्ञानादीनां च विषयत्वं तथा
चकारणेन यावज्ज्ञानादिकं सिद्धं तत्कार्यसमवायिविषयकमेवेति सिद्धमतो नात्यभिप्रायात् इति राहित्येनाचरज्ञानस्य सामान्य
लक्षणादिना कथंचित्स्मरणाविषयत्वेपीच्छायाः कृतेश्च तदभावात् समानाधिकरणादृष्टाजनकत्वं अदृष्टजनकं च
ज्ञानं तदन्यत्वं अदृष्टाद्वारकत्वं वा ज्ञानादिविशेषणं तद्द्वारकत्वे च तदप्रत्यासत्तित्वेनैतत्स्य च स्वतप्रवृत्तेना ज्ञानादृष्टप्र
त्यासत्तिः न चैवं शरीरादिसाधारणापत्तावात्मेश्वरतः सिद्धसाधनं एतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादाश्र
सिद्धत्वात् अतीन्द्रियाणीन्द्रियाणीन्द्रियाणि वा ज्ञानेच्छाकृतिशालीनि कार्यात् अतीन्द्रियत्वं चात्र साक्षात्कारकरणेन्
द्रियसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य वा नाश्रयत्वं स्वविषयसाक्षात्कारजनकान्यत्वे विषयतया साक्षात्कारजनकत्वं अ
तच्च एवमहृदन्यमानादिकं वा न च साक्षात्कारविषयत्वं साक्षात्कारकरणेन्द्रियसंयोगाश्रयत्वं साक्षात्कारकरणसंयो

श्री शि॰ योगाश्रयत्वं वा पार्थिवज्ञानादिकार्यघोलक्षे कार्यश्रयासमवायिकारणाभावेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापकासत्त्वेन साध्या
१ ३॰ व्यापकत्वादिना वा साधनप्रकारः कार्यत्वं च स्वं नं घटत्वमविशेषितं वा प्रागभावप्रतियोगित्वं नवकार्यत्वेन कर्तृजन्य
तावच्छेदकमपि तु घटत्वघटत्वादिकमिति वाच्यमनन्तत्वात्तावतापि घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिकपालादिगोचरज्ञानत्वादिना
130 कारणत्वे क्लृप्तलाघवजन्यानामपि घटादीनामीश्वरानिकानां कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धेः शत्रूह्यत्वात् शरीरजन्यत्वं वा चेष्टाश्रयत्वं चेष्टात्वं
वज्जातिरखण्डो वा पार्थिवेतत्समवेतत्वं चेष्टाजन्यत्वं वा तत्थेति चेन्न एवमप्यस्मदाद्यकर्तृकाणामशरीरयवनसंयोगादीनां वृक्षा
दीनां वा चेष्टाजन्यानां स्वादृष्टवदीश्वरमात्माकारणं कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धेर्व्यापकत्वाल्लाघवेन जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वा
दित्याद्व शरीकत्वविशेषेति विशेषः एतत्समेतावल्लभ्यः शरीरिकर्तृकत्वरूपः तद्धि कर्तृत्वं तदभावव्याप्यः तदभावव्या
प्यवत्वे च स्वसमानेन तद्धत्वग्रहः संभवतीति भावः सिद्धसिद्धिभ्यां विरोधासंभवेन निराकरोति न विरोधीति न व्याप्ता

पक्षधर्मताख्यानुपनेपयोर्विरोधान्नानुमानप्रवृत्तिः तादृप्येण व्याप्तेरभावात् ततस्तथोपनयायोगात् सर्वथैवेति तथा च
न तत्सिद्धेर्येत्नायप्रयोगादिसम्भवस्तेन नोपायान्तितादृप्येण व्याप्तेरग्रहान्न तथा सिद्धिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ सामान्येनैव रूपेणा
नुमाने विशेषे प्रमायप्रयतितन्न विशेषेणातादृप्येणानुमितौ तादृप्येण व्याप्तिग्रहस्य निमित्तत्वाद्दुःस्वपथ्यः निमङ्गादिना।
शयेन दृष्टान्तिकाघ्नरिति सहकारिविशेषस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग एके तु मन्यन्ते आकाशे इति पक्षविशेषवाचेवि
शेषान्तरविषयत्वं विना सामान्यप्रतीतेरपर्यवसानेनाकांक्षा विशेषान्तरं विनापर्यवसानस्य सम्भवोऽनुपपत्तिसाध्यो निय
मस्य व्याप्तेर्भेदो विशेषस्ये नाकांक्षानुपपत्तिस्थाप्यान्तरेभय रूपेण व्याप्तेर्नियमस्य भेदस्येव आकांक्षानुपपत्तिभ्यामिति पाव
त ययप्यनुपपत्ताव प्यस्येवाकांक्षातथापि यदि प्रासिद्धविशेषशून्यमिदं विशेषान्तरवत्त्वसाधयदिवसाध्यवत्त्वस्यान्यस्य साधन
वदपि नस्यात्साध्याभाववृत्तिसाधनाभाववत्त्वनियमावधारणादिति विपक्षबाधकबोधनायानुपपत्तिरूपीता विवि

श्रा शि॰ धःसंबंधः असद्दियत्वस्य यत्समानं असत्वयत्वस्य विपक्षासत्वं तदुभयस्मात् तदुभयं स्यात् तदुभयं विशेषणरूपेण साध्यसिद्धेर्निमि
१३। त्तमित्यर्थः ॥ तत्र सामान्यव्याप्तिबलप्रवृत्तः केवलान्वयी पक्षविशेषबाधाद्विशेषान्तरस्य साधकः यथा शब्दोऽनित्यमातिरिक्त
धर्मातिरिक्तधर्मवान् प्रमेयत्वादित्यादिः शब्दधर्मातिरिक्तधर्माबाधादनित्यत्वस्य व्यतिरेकी तु दिवसाभोजी चैत्रो भुंक्ते पीनत्वा
13। दिति रात्रिभोजनस्य अन्वयव्यतिरेकी च अष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वस्य अन्व
यमेकं पञ्चविद्विशिष्टोपस्थितो विशिष्टप्रकारिका अन्यथा तु विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमवगाहमाना इत्यमि
ति रूपत्वे विशिष्टोपस्थितिस्तु वरमं न साध्यं वा साध्यविशेषयत्वामंतरेणाव्यवहताभूते पर्यवसानमाकांक्षाः यथा
ष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यत्राष्टद्रव्याश्रितत्वबुद्धिः पदे साभ्यामान्यवत्सामान्यवत्वासिद्धो समतो साध्यविशे
षबाधोऽनुपपत्तिस्तत्र च तद्विशेषविशिष्टेन व्यतिरेकिः अन्वयिना वा साधने साध्यविशेषस्य सिद्धिः यथाऽद्रव्याश्रिततेमि

द्रे ऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वे ऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वस्य: अथ यद्यवावैत्रेव पृथिव्याश्रितत्वापेपृथिव्यनाश्रि
तत्वे सति द्रव्याश्रितत्वे न पृथिव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वस्य क्वचिद्बलाद्यवादयि यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगिप्राणि
त्वादिति जीवनस्य प्रमाणा वात्मनभवः स्वदनंतरं विशेषव्यसंदेहाभावस्य सामान्याकारेणैव वक्ष्यमाणस्य परिच्छेदकत्वे
तस्मोत्सर्गिकलब्धार्थपरिच्छेदकत्वमिर्णयिनसिध्येतेफलानिर्णयादेर्वचयचैकाविशेषवाधानंतरं सामान्यतोदृष्टस्यावतार
स्तचतलपवविशेषान्तरस्यासिद्धिरन्यथात्वव्यतिरेकिणः इति मतव्य असमर्थेति हेतुविशेषणस्यार्थः प्रयोजनेव्यतिवाणेतदभावा
दसमर्थत्वे व्यभिचारवारणवनहूणासिद्धिवारणमयिप्रयोजनं परामर्शायियोगित्वादिप्रकाशेकतेऽप्रसिद्धीति पकोस्वरू
पासिद्धिद्वितीयायाव्याप्यत्वासिद्धेरायत्नेऽव्यभिचारवारकविशेषणविशिष्टस्य नीलधूमादेर्व्याप्यत्वात् ननु नीलधूमादि
केव्याप्यमेव अप्रव्याप्यतावच्छेदके चैवरूपेण हेतोऽकथायामन्यथासऽनवनीलधूमत्वादिकं व्याकप्यतावच्छेदकमि॰

ग्रा.शि. त्रिचेत् किमिदमवच्छेदकत्वं नाम स्वरूपसंबंधविशेष इति चेत् तर्हि विलीनं इत्थं स्वरूपादित्यादिना स्वरूपादिवत्त्वं विशेषतो ह्यव्यत
१३२ 132 व्याप्तेर्लाघवेनैकेनैव रूपेणैतेनावच्छेदेनावच्छेद्यत्वाप्यमाव्यवहृतिर्नास्ति किं च नीलघटत्वादावव्याप्तेः अपि च जन्यत्वाप्रतियोगि
काभाववत्त्वमात्रस्याव्यभिचारात् जन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत्त्वे वक्तव्ये नैवेतद्व्यर्थं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेऽपि ति
के भावेन च विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे विशेष्यस्य जन्यत्वस्याप्यवच्छेदकत्व तथा सति दण्डजन्यत्वाभावव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्
न चैकस्मिन् लघौ धर्मिणि व्याप्ये संभवति गुरौ न तस्य धर्मिणो न व्याप्यत्वमिति सम्प्रदायात् न च हेतुतावच्छेदकधर्मेतावत्त्वादप्रसि
द्धः कर्तासाध्यः प्रतिहेतुतावच्छेदकसिद्धकर्त्रभावोऽप्रसिद्धस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति भिन्नविषयत्वात् समवायितिपत्त्वमिति वा
च्य सकर्तृकत्वसामान्याभावस्य साध्यत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकावृत्तेर्यत्किंचिज्ज्ञानादेव तज्ज्ञानादिति मैवं अ
प्रयोजकत्वात् अजन्यत्वस्योपाधित्वाच्च पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य चानुपाधित्वस्य व्याप्यकताग्राहकप्रमाणाभावस्य तेऽन्ना

त् प्रकृते च लाघवेन जन्यतावच्छेदेन कर्तृजन्यत्वानुमानं वस्तुव्यापकत्वाल्लाभात्मनस्त्वादिति यद्यपि चेश्वरस्यापि जीवना-
योनियत्नस्य सत्त्वेऽपि श्रवणाभिज्ञानतायुक्तिः श्रुत्याश्रवणस्य यत्नेनामानामावस्तव्याप्तिसपवनास्ति मानाभावात् वा
ह्यसोवातरस्यापि पवनस्यादृष्टवदात्मसंयोगादेव क्रियोत्पत्तिसंभवात् ज्ञानमिच्छा च विनापि यत्नात्तन्मादात्म्यविशेषो वतदभा
वादिश्चेतनत्वमर्थे एकजातीयत्वे वैजात्यविरहे तस्यापि जीवनयोनियत्नस्यापि तत्कारणत्वे यत्नेकारणत्वे तथापि कथमि
च्छादिसिद्धिरिति चेत् अत्राह ज्ञानेच्छाभ्यामितीच्छायाः कृतेरिच्छायाः ज्ञानेन विषयतियमस्त्वर्थः समस्य विषयः कृतिजातीयः
वस्तुतस्तु कृतेरिव ज्ञानेच्छयोरपि कार्यजनकत्वेन साधनं न पुनरिच्छाकृत्योः कारणत्वेन विषयनियामकत्वेन चेति न क
श्चिदपि दोषः नन्वेतत् प्रत्युपपत्तेन नस्यार्थः कंपस्येच्छाया स्वदेहस्य तादिवच्छापकर्तृत्वमनादित्वानविरहेण स्वदेहेवेच्छाविरहे
णावेच्छान्तकर्तृत्वमनादिज्ञानयोः कार्यकारणभावग्रहः तथापि यज्ज्ञानस्याभावाभावविरहस्य स्वदेहेशक्याग्रहत्वादि॰

श्री शि· मर्थः विनाश्राविकर्तव्यतादिन्नाविनिर्भोगावृत्तिः विनाश्राविनाभूतः पमनानुपलंभाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां भावाथ
१३१ र्मोऽस्तु विरोधी तदभावव्याप्यत्वं वह्निरिति तत्स्वरूपविरहितत्वे सति तदभावसमानाधिकरणः तत्स्वरूपतिस्तत्सम्बन्धः
तदेतद्विरसत्वहिषमव्याप्तः न चेमादिव्यतिरेकिणो हि धर्मस्य धर्मान्तरे विरोधि वा स्यादविरोधि वा तृतीयप्रकाराभावात्
133 अविरोधि च तदवश्यं तत्सामानाधिकरण्ये नत्तत्तदभावसमानाधिकरणे न वा आद्ये वह्निरिति शेषेच तद्व्याप्यत्वं न
त्रापि समव्याप्तत्वे विषमव्याप्तत्वे चेति द्वैविध्यं गतिरिति पञ्चमस्य प्रकारस्येवाभाव इत्यर्थः तत्र तेषु मध्ये द्वय कार्यत्वस्यावि
रोधि वह्निरिति च अन्त्यस्य कार्यत्वे साध्ये अकार्यस्येवेति कार्यत्वस्य विरोधि न तु पार्थिवे अकार्यस्येवेति वह्निरिति तस्य
थाने अकार्यस्यापीति साध्यप्रयोजकधर्मस्येवोपाधित्वात् नवैतन विनापि सत्त्वस्य सत्वाद्यतोवा तत्प्रयोजक
नामेत्यर्थः तत्प्रयोगहेमयोः समनियतव्यक्त्योर् विशेषान्मनाधिकदेशवृत्तित्वविरहेण लक्षणाभावात् उपाधित्वविर

हातसमव्याप्तस्यैवोपाधित्वात् समनियतहेतोरेकस्य साध्यव्यापकत्वेऽन्यस्यापि तथात्वनियमादित्यर्थः अत एव दृष्टकर्तावी
जाभावमाह: व्यभिचारेति शाकाद्यात्मशरीरान्तर्भूतवृत्तिः शरीरकर्तृकत्वन्यूनवृत्तिः कुलालकर्तृकत्वादिः अचेतनपूर्व
कत्वचेतनकर्तृकत्वाभावः चेतनाकर्तृकस्य सकर्तृकत्वविरोधोपि द्रष्टव्यः चेतनस्यैव कर्तृत्वाततस्येति: एकस्योपाधि
त्वानुपाधित्वयोरितरस्यापि तथाभावनियमात् अस्मदादिकर्तृकत्वमप्युपाधिरित्यत आह शरीरस्यैवेति शरीरकर्तृकत्वस्येत्य
र्थः कर्तृव्यापकत्वात् सकर्तृकत्वाव्यापकत्वात् मानाभावादिति भाव अत्र शरीरमात्रे तेन कुविन्दादिना कर्त्रा घटादि
दिकार्यजननाद्दर्शनस्य कर्तृकस्य शरीरकर्तृकत्वमत आह नहीति न कार्यत्वस्य शरीरकार्यत्वस्योपाधेर्नियामकस्य श
रीरजन्येपदार्थे जनयितव्ये सकारिता न कर्त्ता शरीरमपेक्षते न तु तदजन्ये विवादास्पद इत्यर्थः कर्मेरायतननियमात् तथा
त्वेनिराकरोति नापीति भोगादीति भोगादिजननार्थं कर्मेरायतनापेक्षा: न तु कर्तृत्वार्थमेव नित्यस्य कृत्यादेस्तदनपेक्षा

ग्रा शि० त्वात् उपकरणाधिष्ठानार्थेन तदपेक्षो निराकरोति तापीति नाप्याधिकवृत्तिशरीरकर्तृकत्वाभावव्यवहृतिः तादृशस्योपाधित्वेन
१३४ तथा च शरीरकर्तृत्वसिद्धौ न चायमसिद्धः तादृशशरीरेति संदिग्धासिद्धत्वे साध्यव्याप्यत्वसंदेहेन उभयथापि तादृशस्य साध्या-
134 व्याप्यत्वे तत एव साध्याव्याप्यत्वनिरूपायैः कार्यत्वादेव लिङ्गः शरीरकर्ता कार्यत्वमेवेति ग्रन्थाशयेन तु षष्ठमते शंकापिशाचव्या-
वृत्तिः नन्वसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवोपाधित्वं साध्यव्याप्यत्वस्य दूषकतायामप्रयोजकत्वात् तथा च शरीरक-
र्तृकत्वाभिव्यक्तवृत्तिजन्यत्वादिकमेवोपाधिरिति कथमशरीरिकर्तृत्वसिद्धिरिति चेन्न कार्यत्वस्य लाघवात् कर्तृजन्यतावच्छेदक-
त्वेन साध्यव्याप्यत्वावधारणादिति अविनिर्भागवृत्तिर्नियतः यद्यप्यदृष्टस्याशरीरिणो नित्यज्ञानेच्छाकृतिमतो निवृत्तिसंभा-
वितैव तथापि तत्तत्कार्यविशेषस्य कर्तृत्वविशेषाणामन्वयव्यतिरेकाभ्यां जायमानः कार्यकारणभावसंग्रहः कार्यत्वकर्तृ-
त्वाभ्यां तत्परिच्छिन्नत्वः सति बाधकावतारे विशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सामान्यतः कार्यकारणभावग्रहात् तथैवान्वयव्यति

देकात् प्रतिपादयति च प्रतिपाद्यमीशितुः कृतयो जगत्कर्तृत्वादिकं नवतासामसतिवल्लवन्नेवायके स्वार्थेह्यानिरुक्तिता सा
यितेच सिद्धार्थप्रामाण्ये च विशिष्टस्वर्गादिबोधकानामिवतासामर्थ्यविधिसमभिव्याहारः तत्र तत्रेश्वरमुपासीतेत्यादि
श्रवणात् एतेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्ममनः शरीरादेरिच्छायात्वावच्छिन्नं प्रति च ज्ञानस्य कृतित्वावच्छिन्नं प्रति चेच्छायाला
घवेन कारणत्वावधारणान्नित्यज्ञानादिसिद्धिरिति परास्तं लाघवमात्रं घलमहत्त्वेनानुपजीव्येन मानेन तादृशकृतिस
हस्य बाधायोगात् प्रत्युतविशेषाद्वैतत्वायाः घटत्वघटत्वावच्छिन्नं प्रति तं च कपालादिगोचरज्ञानत्वादिकारणतायाः उ
बीरत्वात् देवदत्तशरीरं प्रत्येव तेउपदादिके प्रति च क्रविशादिः ज्ञानादीनामजनकत्वात् ज्ञानादिजन्यत्वेः वच्छेदककोटौ जन्यत्व
प्रवेशस्यैवोचितत्वात् अथैवमानेदमयमादिकृतेरानन्दोपि नित्योभगवति भवेदिति चेत् भवत्येवेति हमः विशेषतिया
नापि शरीरप्रयुक्तिं ध्यानादेव तज्जननादित्यर्थः यः सातादिति ईश्वरस्तस्मात्तादेव सकलकार्यकाधिष्ठानशक्तः स्यार्थः देहप

आ शि· वेति चैत्रेण साक्षादनधिष्ठितस्यापि चैत्रदेहस्यामैत्रेण साक्षादधिष्ठानात् किमित्यादि हर्षभयशोकानां यानि निमि
१२५ त्तकं पत्रदितानि लिङ्गानि तैस्तान्हर्षभयशोकाननुमायेति क्वचित्तानुमीयेतिपाठः सच यत्रास्मिन्नादीन्यपि लिङ्गान्नेयानि
135 तन्मरयाकथंचिल्लिङ्गगमनायः आधेयेति आधेयं यत्कारकं कर्तृकर्मान्यतरत् तदुपहिते आधारत्वात् कर्तृकर्मान्यतरस्या
ङ्क्रियाश्रयत्वात् तथा वहस्त्वाः कर्तृकर्मव्यवहितौ साक्षाद्व्यवाक्रियायाऽपकुर्वत्क्रियासिद्धावाशास्त्रेऽधिकरणसंज्ञमि
ति अपनेयेति अपनेयस्याज्योत्स्नादिअपगन्तास्वगादिभ्यस्तदेवाधित्वात्तादृशाविहगावधित्वात् स भिन्नकर्तृकस्या
गमनस्य विभागाश्रय एव च विभागावधिरपादानं च एकविहगादेरवध्यादित्वव्यवहारविरहात् करणीभूतेति करणी
भूतेन कर्मणा यदुपहितं कर्मणः करणोपहितत्वात् करणस्य कर्तृउपहितत्वाच्च तदुपहितस्य सम्प्रदानस्य कर्तृत्वं घटितव
मिति भावः तदभिप्रेयत्वात् तत्र कर्मणो देयरत्वेणायमेरसिशेमत्वात् तथा च पाणिनिसूत्रे कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्र

दानमिति अत्र कर्मणोतिरिक्तोयया ऽधिकरणत्वं प्रसाध्यते सा कर्म सज्यमानस्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमपि चेतनो यदिच्छतमेव
सामान्यविशेषस्यात्र ग्रहणात् केन विप्रदानव्यवहारविरहात् गन्धाप्यनातद्व्यापारविषयत्वात् सन्नादितिकर्मव्यवच्छेदा
यनन्तु सात्वाकर्तृव्यापारार्थकरणोकरणव्याप्य कर्मकर्मप्रयोजकस्य कर्तेति चक्रकं प्रवेसात्वात्कारकव्यापारार्थकरणं करण
णप्रयोक्ता च कर्ता समीमांस्य परस्य समीमांस्य परस्तत्राह ज्ञानचिकीर्षेत्यादिना तु ज्ञानादिमतः कार्यमात्रं प्रति जनकत्व
स्य सिद्धेस्तद्घटितस्य तिकस्य कारकविशेषस्यापि तत्तथात्वं सर्वत्र कारकं चेतनो यदिच्छितं तथाहि परं परसायां क्रियाप्रयत्नम
धिकारणत्वं परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमेवोपादानत्वं अतस्तत्रासमारोपितत्वात् दोष्टत्वादापादानत्वं विभागावधि
त्वमेवापादानत्वं विभागावधित्वं च समवेतविशेषः स च वृक्षादिदेवाद्ये भवत्वान्तादितलयिकेविन् करणत्वं न कर्तृव्यापारार्थत्वं गु
णकर्मणोजन्यस्यापूर्वसंगात् किं तु व्यापारवत्कारणत्वादिकं न वा करणत्वेन कारणत्वं मानाभावात् परं तु कार्यविशे

श्रा॰ सि॰ ध्वंसप्रतिकारणतावच्छेदकत्वरूपेण: कर्मत्वं च परसमवेतक्रियाफलशालित्वादिकं संप्रदानत्वादिकं च विना कार्यसामान्ये
१३५ सत्तितयानुपपत्ते निरुक्तयोः कर्मकरणाधिकरणयोर्व्यतिरेको न कश्चित्तदपि कार्ये स्वाकम्पीत्याशयवानाशंकते अथेति
130 तत्किमस्मादायकं कर्तृककार्यजाते सर्वथैव भवतामकर्तृकत्वेनाह स्वहानौ चेति स्वप्रधानेत्वीयव्यापारे प्रधाने क॰
र्तृत्वं चावाहुः स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्तिकाकथादित्यधानक्रियामपेक्ष्य कर्तृविशेषे कार्यविशेषाणामन्वयव्यतिरे
काभ्यां सामान्यत एव तत्त्वप्रतिग्रहात् अकारणककार्योत्पत्तिप्रसंगएव विपक्षे बाधक: अन्यथा तेन घटादीनामन्वय॰
व्यतिरेकयोर्विशेषएव विश्रामात् सामान्यत उपादानस्य कारणतासिद्ध्यात्तिनूपादानमपि कार्यं जायतेत्याह तथापीति ।
निमित्तवैचित्र्यस्थले पादानस्य कारणतासिध्यातिस्पादानमपि कार्यं जायेतेत्याह तथापीति निमित्तवैचित्र्यमुपादानग
तमेव वैचित्र्यकल्पनार्थं तत्राह नमानस्येति उपादानमात्रतत्तज्जातीयकार्यनियामकत्वे जात्यनियामकत्वे च कयालो

पादानकतद्रूपतत्कर्मतत्समवेतत्वघटानां निमित्तत्वे क्रियेण यद्विजातीवि वैजात्यनियामकत्वेनेत्यर्थः विशेषं तत्रस्मादित्यर्थः
तिल्लिमित्तत्वेति तथाविधात्तविचित्रतातत्सामग्र्याइति सामग्रीवत्तियमच्छित्तेनेतिभावः तस्मात्त्विति ग्रहत्वेयग्रहस्यकार्य।
गतेनकारणगतेनवाव्यगतजातिविशेषेणप्रक्रतेनैकविदेवकार्यैकस्याविदेवतद्रूपग्रहेकार्यातरेतत्रैववाकार्यैकारणा
तत्समतत्दभावात्ननिवेधनयारतत्राविरहेस्यातेऽस्मात् अनुगतस्तुजातिविशेषोऽनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः सएव जा
तिविशेषएवसंस्थानविशेष अनेवेतनप्रवेशे साकारणवत्ताविपदेः कर्त्तृकगगनादौ सत्त्वाप्यकार्यत्वसपदेसकर्तृ
केऽभयतोमुत्तीअन्वीयव्यतिरेकसत्वे विपर्ययेसाध्यविनासाधनसत्त्वेः विरोधेनबाधकाभावेनधर्मेसत्योबाधकेनचनि।
राकर्तव्यइत्यर्थः अन्वयः साध्यसाधनयोः सहचारः व्यतिरेकस्तत्दभावयोः चक्रकानामाकारत्वात्परपरासाधारणमा
त्माप्रयत्नमेवक्रमेणैवजीवंतव्यवहारेपुनरवान्तरविशेषाः यद्यप्यात्माप्रयादावप्यतिरिक्तसंगात्तथापिगोवत्ववदन्यायेन

न्या.शि. पृथग्गुणमासः तद्विपरीतमस्तद्भिन्नस्यव्यवहारेतिव्यवहारोऽलक्षणे विश्लेष्यमानस्तथाकार्यस्यकारणाविहतत्वात् नइति द्वितेषु
१२८ व्यञ्जकाभिव्यक्तिव्यवहारस्द्वितेषुवत्संभवोऽभिव्यंग्यसंभवकारणंविनेतिघटादिजातीयेइति संस्थानविशेषस्यान्वयव्यतिरे
137 काभ्यांकारणतावधारणात्तज्ज्ञानत्वस्यानित्येदर्शनेनित्येचादर्शनेतयोः वद्दरितिवत्तर्गोत्वजातिमद्गुणत्वावत् गुणोस्वनित्य
प्रभादिवारणाय ः नमहेत्वपरिमाणगतत्वावान्तरजातेस्त्वावग्रहीतमयोग्यत्वेपरिमाणान्यतमयिंद्रियग्राह्येतदयमर्थः यथाऽ
नित्यस्यमहत्त्वपरिमाणत्वेनाहशारणत्वंप्रयोजकंनित्यस्यचाहत्त्वेनाहशतद्भावः नित्यजलपरमाण्वादिवृत्तिसिद्धस्तथाऽनित्य
स्यज्ञाननेऽत्थेप्रत्यक्षत्वेप्रयोजकंनित्यस्यज्ञानत्वेनतद्भावइतिनित्यज्ञानसिद्धिर्नविरुध्यातइति नसेंद्रियविकारस्यइति
प्रसंगः संयोगसमवायेन्द्रियजातिविशेषाणामेवचान्वयव्यतिरेकवत्त्वानियतत्वाग्रपत्वेनजातिमात्रस्य इच्छात्वादिरूपत्वादिषु
व्यभिचारात् तथाचार्थप्रत्यक्षेसंख्यादौमनोयोगिनिर्वृत्तिर्निमित्तत्वे स्वार्थमिति स्वार्थसमवायेनजनकादृष्टस्यवसता

त्वेऽसावितिप्रसंगः एवमेवक्षेयोजनमनुद्दिश्यैवप्रवृत्तौ कार्यजनने सिध्यसिद्धिव्याघाते स एवाप्रदृष्टस्तत्त्वेऽमादि अनुमिलेति
अनुमानात्कार्यस्य कर्तृजन्यत्वे सिध्यति कर्त्रेऽपि कार्यजनकत्वसिद्धेरुक्तमनुमितेति यद्यपि विशेषाणामन्वयव्यतिरेकाभ्या
मेव सामान्यतः कार्यकारणभावस्यापरिच्छेदादीश्वरस्यापि कारणत्वे सिद्धे तथापि सामान्यलक्षणयो विशतियतेः कर्तृका
र्यविशेषाणामेकैकं दियठघत्वाद्वैत्यमभिधाने यद्वैतादिरीश्वरस्य कारणत्वे सिद्धे कार्यस्य संततोत्पत्तिवारणाया दृष्टं सहका
विकल्प्यते नेनचेश्वरस्य कारणत्वमयाकर्तृत्वे न शक्यते उपजीव्यविरोधात् अन्यथाशुविनाशिनो यागादेः कालांतरभाविफल
जनकत्वान्यथानुपपत्त्याक्षिप्तेनादृष्टेन व्यापारेण यागादेः कारणत्वेऽपादृतेऽदृष्टमपि न सिध्येत् प्रमाणाभावात् दृष्टेनादृ
ष्टागादिनाः अन्यथानुपपद्यमानत्वगतकारणभावेनादृष्टमनुमीयते अथ स्नानादिना कार्येण कारणमदृष्टमनेनत्व्यमितिचे
त्तस्य निरपेक्षस्य जनकत्वे प्रागपि कार्योत्पत्तिप्रसंगः दृष्टकारणस्य चंदनादेरपेक्षणीयत्वे तेनैव तत्कारणत्वावाथ ४ अथ्ये।

स्या शि॰ स्वरूपसत्तासत्त्वयोरवस्थायेत्तृणीयादृष्टादेव कार्योत्पत्तिसंभवेनेश्वरे प्रमाणमिति मतं तन्न तस्य प्रागेव दर्शितत्वात् जन
१२८ केति वस्तुतः परदुःखप्रहाणेच्छायास्स्वात्मादेच्छावा तस्य कारुण्येन तत्परदुःखोत्पादनेच्छासामग्रीसत्वेकार्योत्पाद
स्य दुर्वारत्वात् सर्वज्ञत्वादिति भ्रमविरोधिदर्शनवत्वादित्यर्थः प्रहृष्टादिरूपस्तानसामान्यसामग्रीप्रभूतस्य च स्वरस्य
138 नतद्विशेषभ्रमसंभावनापीति भावः सार्वज्ञ्यमाधयति एकेत्यादिना वस्तुतोऽनादिनत्वस्य एककादिकार्यपरंपरायाः
एतावत्करणेनापि चैवं न तावद्वाचानविषयत्वेनैकमेव ज्ञानं सिध्यति: तत्तत्प्रकारकत्वं च तस्य तत्तद्धर्मविशिष्टतावत्पदा-
र्थोपदेशवशादेव तदधिकं तु सार्वज्ञ्यं स्फूर्तिबलादेव कारणीभूततामस्य विषयनियमो नियमस्य तदभावादनियत-
विषयत्वमिति तट्टीकाकृतः जन्यस्य तत्तद्विषयत्वं तत्तत्प्रयोजककारणाधीनं तदन्यविषयताविरहस्तत्प्रयोजककार
णविरहात् अन्यथा जन्यस्य ज्ञानस्य किंचित्प्रकारकत्वं तत्कारणाधीनमिति नित्यस्य तदभावात्सर्वज्ञ सर्वप्रकारकत्वं स्या

दिति वृत्तत्वं कारणताघटकावच्छेदकानुगतधर्मज्ञानं साधयति अवच्छेद्यतिप्रवृत्तिमतोऽनुगतरूपावच्छिन्नकार्यकारणग्रहस्य
ज्ञानियमादिति। यस्येति लाघवादात्मत्वेनैव कार्यमात्रजनकत्वं ज्ञेयमात्रज्ञानयोग्यत्वादिति भावः प्रथमः सद्काविविरहे
कार्याकर्तृत्वेन निर्दृष्टत्वकर्तृत्वेति सर्वेषामेव देहत्वाभिमतानां व्यभिचारिणा देहत्वान्तपरमात्मस्वरूपमिति तथा च साक्षिद्वारणवयव
द्रव्याणीति तस्यापापाणाभ्यंतः प्रवेशो विरोधेन तस्येति भावः स्पर्शादिति शरीरमात्रोपलक्षकं तथा च विप्रकृष्टशरीरो
पलब्धानादिदेवैश्वरोद्भूतस्यानि कार्याणि कार्यादित्यर्थः। कारकेति प्रमावच्छेदेनात्मन्यप्रयत्नस्यात्मनः संयोगेपि
कारकव्यापारानुत्पादात् एतेन परमाणुरूपमेव शरीरमस्तु न च प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियावदं
त्यावयवित्वं शरीरत्वं प्रमावयविपदवैयर्थ्यात् मनस एव शरीरस्यापि ज्ञानादिजनकत्वाभावेयर्थ्यं आत्ममनोयोग
स्य जनकत्वे घ्राणादेरपि विलेन्द्रियसंगविशेषवशात् स्वरूपादिसाक्षात्कारकारणत्वं प्रोत्रस्य च कर्णशष्कुल्यवच्छेदा

श्री शि·
१३५
139

नमार्दवत्रिकोभुजगेव्यभिचारात् इष्टं च तदृष्टस्यापि शरीरस्य महाद्व्यपेरकत्वमिति प्रवर्तकं असमवायिकारणेति ।
उत्पादनियामकसंयोगोपलक्षकं प्रयत्नस्य वा तद्देशावच्छेदेन दवीयसि क्रियोत्पादसंभवस्य यत्नात् तदवच्छेदकावच्छे-
देनैव प्रयत्नवदात्मसंयोगस्य क्रियोत्पादकत्वात् अन्यथा ऽतिप्रसंगात् तदनवच्छेदेन च प्रयत्नोत्पादे विप्रकृष्टेपि क्रियोत्पाद-
प्रसंगादिति न तस्य प्रयत्नस्य व्यापकत्वमतो व्यापकस्यात्मत्वमेवेत्यर्थः । नचेति उद्देशः इच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नस्य क्रियाहेतुत्वा-
त्संभवादिति यद्यपि परंपरयैवाधिष्ठितेऽविदादयो व्यापारयन्तीति वैमादीनि तथापि क्रियावत्त्वद्वारैव तथात्विति स्थूलगा-
गनादिद्वाराप्यधिष्ठातृत्वस्यात्मैव शरीरस्थ एव क्रियोत्पादप्रसंगात् ज्ञानेति ज्ञानमसंभवाने ज्ञानेति च संज्ञपाठादेरुप-
पलक्षकं अस्मस्येश्वरस्य तत्रत्यः तदवच्छेदेन वर्तमानः कार्यस्य नियतकालतासंपत्तये तत्सहकारिण इत्यादि न
चानन्तस्यैव परमाणुरूपाणां शरीराणां संभवे तेन युगपदनन्तकार्याधिष्ठानानुपपन्नमिति वाच्यम् अनन्तकोटिश

दीर्घेन्द्रियज्ञानादिव्यक्तिकल्पनाजालमपेक्ष्य लाघवेन नित्यस्यैव ज्ञानादिव्यक्तित्रयस्य कल्पनात्‌ वस्तुतोऽनादित्वाद्यु
णाकादिपरंपराकारेणैव नन्ताद्यवसिद्धस्य ज्ञानादिव्यक्तित्रयस्य जन्मनेसहरूपरागहृतमिति सर्गादावितिशरीरस्य सावय
वत्वनियममभिप्रेत्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयत्वे ईश्वरस्य शरीरविरहिणो वक्तृत्वासंभवाच्चनद्धस्तकत्वेन वेदानां प्रामाण्येन
वातस्यप्रवक्तृप्रवर्तकत्वमित्याशंक्य ते ईश्वरस्यास्मदादिनाः प्राक्तनाणुकादिजननेऽपेक्षितोऽनभ्युपगतश्चपित्वाच्च
तिनिर्दोषोऽभिन्नपितानिर्दोषाय विदुषे पुत्राय सति प्रतिबंधके विरुद्धाद्दोहितादिहितमेव यथा पुनः उपदिशतीति व्याप्तेश्च वेदा-
नां प्रामाण्यमसहमानः पृच्छति तथा येति प्राग्वेदेति वेदप्रामाण्यसाधने दृष्टार्थं दृष्टांतमुपपादयति तथा हीत्यादिनाः
कर्तृवैगुण्याविति योनौ वैगुण्येनैतद्दोषयविति योगेयोग्यण्वयोर्वस्पादिवैशिष्ट्यं साधनस्यैषयस्य कथायरस्मादेरतृनाधि
कारेत्यथाविहितपचनाभावेनेर्णार्थनादिग्भूम्यवादिके चकर्मणः क्रियायाविति योगस्य न्यूनाधिकमात्रत्वाविहित

श्रा·शि· कालीनत्वादि यद्यपि विदानां प्रामाण्ये साध्ये प्रामाण्यासिद्धेर्वह्निदृष्टान्तासंभवस्तथापि सर्वज्ञपूर्वकत्वे साध्ये तदर्थमाह
१४· नचैत्यादि योगानामौषधानां परस्परमिलितानां विषादाविति व्याधिविशेषेषु तेषु तेषु तथामौषधत्वात् योग्यायुषि
140 त्वादिपेनयेमादि आगमानां वाक्यत्वेनानित्यत्वात् तत्र पुरुषप्रमाणीनत्वात् प्रथमापुर्वेदः वेदाश्रपीति यद्यप्यत्र वेदत्वप्र
माणत्वाह्न विशेषत्वे प्रामाण्यासिद्धावसिद्धं एवं त्रैवर्णिकनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वातिरेकप्रतियोगप्रयुक्तविषयत्वम
पि सार्वाध्यायोध्येतव्यत्वस्यापि प्रामाण्यासिद्धेः तथापि महाजनानां विरुद्धविवेदव्यवहारविषयत्वमेवतमहाजन
परिग्रहेण प्रामाण्यसिद्धेन ङ्भितवदत्तस्यपत्तनावच्छेदकत्वेपि नत्वतिश- मेदिग्धेतिपरिग्राहकाणां प्रामाण्यासिद्धेस्त
थात्वं सर्वनिमायादिदर्शनामित्ततत्पाखंडपुस्तकानि यदर्शनानि विगीयवानायादीन्महादेयानि ग्रथ्येति तथाच सा
याभिन्नात्तन्क्षीयमानार्थंमायादिभिर्वा प्रनष्टीयमानार्थंतमेकं महाजनपरिगृहीतत्वं नतदर्शनशतिग्रस्वर्गापवर्गा

दितत्साधनांशेंगीकर्त्तव्ये चेयार्थतं तदित्यपि केचित् द्वितीयं तदाह स्वीकृतेति तिरिवित्ततीर्थिकै रंगीकृतो वाचकत्वादिव्य
वहारादियैषां तानि व्याकरणप्रकृतिनिप्रत्ययादिविभागेन साकल्येनाव्युत्पादकानि इन्द्रचन्द्रपाणिन्यादिप्रणीतानि शा
स्त्राणि तैः यालनमहेश्वरणाभूततत्तत्त्वार्थानामवधारणमनुष्ठानेन स्वगतां योगमार्थां वधारणेन ततस्तेषामहेश्वरस्वीकृतो यथा
र्थत्वेनाभ्युपगतो व्यवहारः प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना व्युत्पादनं येषां यानि पिण्याद्व्याकरणानि तैः पालनीयत्वं तथा
व्युत्पत्त्यसाधारणयदृच्छालिते स्वगतां योगमस्थानित्वयदानि नासाधारणानि असाधारणानि तत्कोदसानि महा
मितेमदेकर्णीभिः पादोस्तविश्वाभूतानीत्यात्मादीनीत्यधिकश्चित् स्वीकृतेत्याघप्रयोजकत्वेनाकाव्युदासार्थं एवम्
ग्रेयित्वेनायेतदाह स्वीकृतेति प्रथमं तत्कृत्यादयतितथाहीति सोहन्नमितिवेदान्तमधिकृत्य सैद्धान्तिरवियाः एवं वेदार्था
नुष्ठाता एवं महाजनैरनुष्ठेयः माभूदिति सोहमितिकमधिकृत्य राजसूयाश्वमेधादीनां महाजनैरनुष्ठानस्य प्रमाणमि

श्रा शि· कृत्वात् शोद्धारनिर्वाहविशेषः तथाप्रमाणकादिरूपैः प्रमाणानामत्रतदुभयजीविभिन्नग्रंथाप्रतिपादितः त
१४१ थाचमहाजनानुष्ठीयमानामाधारणार्थकत्वंपर्यवसितेर्थेऽद्वितीयेतीहिशादयति अपित्वेति स्यादेतत् अयमेर
|४| णवत्साथवापिनवाप्तकाः वेदेविश्वेदेवाःप्रागेतेममित्यादौलोकेगांगदीणम्यादौमायणेवावकयोःप्रकृतिप्रत्
ययोरन्यतरस्याप्यभावात् विकारादेशोद्भनप्रामाणिकेनवाभिभवद्वाचकभावो लोपेनपाइसंकथंवनास्ती
त्यनयाहृवाचकेत्यादितेषांवाचकत्वाप्रकृतिप्रत्ययविभागादिव्यवहारभाजोव्याकरणानामतदर्थावेवाध्यकानांच
शिक्षादीनांवेदार्थानामवधारणमनुष्ठानेचतदेवपरंप्रयोजनं तदुद्दिश्यैवमुनिभिस्तेषांप्रणायनत्वात् वेदानांपुनर
प्रामाण्येतदर्थावधारणमुद्दिश्यमुनीनांशास्त्रप्रणयनस्यानुपपत्तेः समारेत्यादिः तथाचतेनैवानैकान्तिकत्वमितिभा
वः तथानभ्युपगमात् तदार्थावधारणादेरनिष्टत्वात् तादृशेच्छायोप्रमाणभावमाहअप्रत्युत्पादनादिति कुत्पादने

पदार्थानामवधारणेणापप्रदर्शनेः व्याकरणाद्युत्पादितानामपिपदाद्यातोस्त्रगतायायमेमतादसिद्धिरितितत्राह असाद
असाधारणेतितन्मात्रावस्थितपदव्युत्पादनेतस्योद्देश्यतायांलिंगेनैवेदवमत्रतदसौमर्थः असाधारणपदविरहेण
तद्व्युत्पादनपिसाधारणपदव्युत्पादनेनतथात्वसंभवान्नेदिग्यानैकांतिकत्वमतआह विरुद्धेतिलिंगाभावव्युत्पादे
यति नह्रीति विरुद्धलिंगसत्त्वाव्युत्पादायतितैरित्यादिनाव्यतीयतद्विपादयतिसर्वेषादि सहकारिकामाह अप्रा
प्याकरणेवाप्यवहर्षः प्रामित्रचारणेपकस्यप्रतिभानेनकृतकालविशिष्यतइति अस्यवेदस्यवक्तृभ्योवेदस्यसंप्रदायप्रव
र्तकेभ्यः व्यापकेभ्यः नविशिष्यते नव्यावर्त्यतेपदिकाश्चिद्दुमादिनावेदमन्यथाकारमथयेतत्तदात्मध्येवाध्यापकानि
वारयेयुः मेवाधीयेयः नेदृशोवेद परैस्तेवमाकारइतिनसकलोध्यायकसंप्रदायसमाप्तिपनेवेदेकल्पितत्वपाकाक्काणः
पकमात्रप्रस्पष्टवकतेत्वकल्पितत्वपाकानिदानमितिनादृशसंप्रदायाविछेदेपिप्रवेपाशाकायांक्वचिदपिप्रसिद्ध

न्या शि· प्रणेतृत्वप्रणीतत्वनिर्णयो तस्मात्तस्याः सर्वत्र भागोस्ति लभतां तत्र बहुभ्यः इति वक्तुं नामिति पर्यवसितो ह्यर्थः इति वदंति तदेतन्महाज
१४२ नपरिग्रहमिति तद्युक्तमन्यथाः न्ययथार्थमाने वेदानां सर्वज्ञानत्पूर्वकत्वे साधयता त्वया हि सोयमिति असर्वज्ञपूर्वकत्वे सर्वज्ञपूर्वक
142 त्वे वदप्रमाणतीर्थिकोपि तत्प्रकारत्रयमेतदेवं प्रकारंतरेण तद्रूपमिति तावदादौ निराकृतं तेयथा ह्रीत्यादिना: प्रसंगस्त्वं
तेनापूर्ववदिति पूर्वागमविरुद्धार्थतातत्तामीदेव तत्पूर्वमागमांतरे मतो नतत्वहि द्वितीयसंभावनापीत्याशंक्यनिराकृतेन
चेत्यादिना अत्र च वस्तुतियागादेविष्टसाधनत्वे कुंठतयाऽप्रबोधकतया विशिष्टविशिष्टाचारेणानुमानपूर्वकत्वेनावि
जातीयागमपरंपरापूर्वकत्वेन समस्मानयोगक्षेमः प्रलयविच्छेदेऽप्रलयेनागमप्रवाहविच्छेदे कथं प्रकारत्रयविरहा
त्तियावेदागमे महाजनपरिग्रहासंभवं प्रसादायति नास्तीति प्रामाण्याप्रामाण्यसमानन्यायः अभ्युपगमो वेति शेषः तत
स्यार्वाचीनपुरुषस्य विप्रलंभकत्वादि प्रस्तंभकत्वकल्पनास्त· तद्विरुद्धाभिधानेतेन विरुद्धाभिधाने विदितमेतिषेधोति

ष्ठित्वस्य च विधाने उपायमविरुद्धः यागादेरिष्टोपायत्वमविरुद्धः उपायाननुष्ठाने स्वयंपरिकल्पितस्योपायाभासस्य लोके परिग्र-
हार्थमनुष्ठाने वा स्वयंपरिकल्पितप्रमाणगतमेव मूलकोः सर्वत्तस्योपदेशः विप्रलंभकस्य पवार्थनिर्णयापूर्वकत्वात् न च वि-
प्रलंभस्तत्कल्पो वा भवति भाजनं महाजनपरिग्रहस्य तस्यैः विजातीयवेदपरंपरायोनश्रयतं तस्यानुपलंभात् नाप्यनुमाने
नाशनिकवेदप्रवाहवत्सजातीयप्रवाहपूर्वकत्वेनैवोपपत्तेः विजातीयप्रवाहपरंपराणां नत्वणोत्पणा चकल्पनानवकाशा
दित्याह वेदेत्यादिना एकदेशोच्छेददर्शनेन सकलवेदोच्छेदानुमानप्रवाहनित्यत्वनिवर्धनो महाजनपरिग्रह इति स्मृता
दयति वेदेत्यादित्यायादिमतेन शाखैकदेशाध्ययनसंप्रदायविच्छेदहासेमानमाहूयत इति शाखासंभवानिरस्यति कृत्स्ना
णामिति तथा चैकस्य सकलशाखाध्ययनसामर्थ्यविरहादिकेनैवासंख्यतन्त्रयनेपसंभवेनासमर्थः सर्वसर्वस्य स्मतावानु
मितवेदादत्वेप्रतीतसउन्नतानन्तरस्मतावारपोस्संभवेशाखोच्छेदनमानमिरातश्चाह नचेतितिमतेयोत्सप्युपगमवादश्ना

ग्रा. शि. नचटीकायामप्यानुपूर्व्याः परार्थानतात्पर्याद्यप्रयत्नसूक्तं नचेति यदवच्चदस्यार्थप्रतिपादकत्वानदीदीनेत्यादावर्थभेदप्रसं-
१४२ याचेति भावः स्यादेतत् प्रतियन्निशीयादिनैव कलिनाप्यवयानेपि सत्यादौ प्राचीनैर्देवविरजीवि महर्षिसमूहैराध्यात्मिक
शक्तिसंपन्नानामेतेषामिनामध्यायनानोच्छेदस्ततः प्रलयं सापयति यथा चेत्यादिना तु रणभविष्यतीत्यादेर्नत्वं तौ सध्यं
143 भविष्यत्त्वमविवक्षितमन्यथाप्यभिचारात् नच कर्मणोऽकैकद्रव्यनाशेऽपि न प्रलयसिद्धिरिति वाच्यं गगनादिवृत्तिध्वंसाप्र-
तियोगीनिकार्यद्रव्याणि कार्यद्रव्यानाधिकरणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगीति कार्याभाववत्त्वान्ध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकत्वादि
वदिति विवक्षितत्वात् नच विभुष्टत्तित्वमुपाधिः यतः स्पंदादौ साध्याव्यापकत्वात् विषमानघटादीनां विना आगामिने
प्रलयं साध्यसंभवात् तस्यावशाकत्वे नीनेनत्र प्रमाणाभावः तथाचानादित्वेऽस्य प्रवाहस्य महाजनपरिग्रहो भविष्यती।
त्याशयेनशंकते स्यादेतदिति कृतहानेति प्रत्येकमात्मदृष्टनाशान्महाप्रलयोत्पत्तौ कृतः कृतहानप्रसंगः नचाह

क्षाधिकरणत्वेन साध्ये कार्यद्रव्यानधिकरणं विशेषणीयं तथा सति विभुवृत्तित्वादेरुपाधित्वात् न च भोगाभावाधिकरण
त्वेन तद्विशेषणीयं महाप्रलये व्यवहितपूर्वसर्गीयकार्यद्रव्ये व्यभिचारात् नैवं इदानींतनत्वेन पक्षस्य हेतोश्च विशेषणात्।
प्रलयाव्यवहितपूर्वकार्यैः शान्तो वा यो व्यभिचारो यद्यपीदानींतनानि कार्याणि प्रलयपूर्वकाणि कार्यत्वात् प्रलयान्तर
कार्यवदिति तावतैव कृतार्थत्वात् तथापि विनादृष्टं कार्योत्पादसंभवाद् दृष्टमात्रशक्तियादृने भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः
ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां प्रयमयीति एवमेतत्पूर्वं तत्पूर्वं तत्पूर्वीयोत्पादिरिति सर्गप्रलयप्रवाहः ८ ननु प्राणिकर्मणां विषमपाकसम
यत्वात्कस्यचित्प्राणिनः कर्मभ्यो द्विवर्षान्तरितावधि सर्गप्रलययोः स्यात् कदाचिद्वर्षाणां तत्कर्मभ्यो न्यूनाधिकसमया
न्तरितावपीत्यत आह समयेति समयमिति यम सर्गप्रलययोरागमसिद्धो ब्रह्मवर्षशतनियमः कर्मणामिति यथाव
र्षादिजनककर्मणां तावत्कालान्तरितानामेव वर्षादीनां तज्जनकांतत्वेन दृष्टादृष्टकमात्रान्तरितानां वत्समतरितानां।

आ. शि.
१४४

वा तथा सर्गप्रलयजनककानामपि कर्मणां ब्रह्मवर्षशतावच्छिन्नानां सर्गप्रलययोर्जनकत्वमिति एतदर्थमेवेति यथादिवसरा
त्र्योः प्रतिनियततत्कालोत्तरित्वं तथा सर्गप्रलययोरपि प्रतिनियततत्तत्कालोत्तरित्वख्यापनार्थमेव केचित्तु प्राणिनां कर्म
णामनन्तत्वात्कथं युगपद्वृत्तिनिरोधः स्यात् अदृष्टकर्मणामिति एवं स्वभावत्वादनेनतत्त्वेपि सुषुप्तिवत्कदाचिद्वृत्तिकस्वभावत्वा
त् एतदर्थं कर्मणां वृत्तिलाभपुण्यवृत्तिनिरोधख्यापनार्थमित्याहुः यद्यप्युपपादितार्थानुमानप्रयोजकं गगनादिवृत्ति
ध्वंसप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणप्रागभावाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिरिदानीन्तनकार्यसमवेतत्वात् ।
अनादित्वावच्छेदकत्वाद्गगनादिवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमेवतः कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगी कार्य
त्वात्त्वादिवदित्यादिकमपि तथापि सप्रलयबोधकाभावस्तृतादोषः ननु सर्गादावीश्वरेण प्रणीतानां वेदानां
तदानीमध्ययनविरहेणाज्ञानं परिग्रहावसरः तदाशंकां निरस्यति उपसंहरति तस्मादिति प्रामाण्यनिश्चयेन परिग्रहसंभवे

इत्याशंकते नदेवेति आप्ततानिश्चयेनाप्तोक्तनिश्चयसंभव इत्याशंकत्ते स पवेति माहुशा मंत्रीद्रियार्थदर्शिवो यागादिसाधेः
स्वयमेव हिताहितसाधनत्वनिर्णयादिति भावः व्यवहारेण वेदाध्ययनादिनाक्रुत्पत्ति वेदाध्यायनादिदे येति दयाल्नाप
रहितसंपादनमेव प्रयोजनं अधिकास्त्वनमेवं रूवितिईश्वरनियोगः पुराणादिभिः संकथासंकथानमभिधाने संवादइ
त्यपिकश्चित् मतमतस्यापिवादिभिर्बहुभिः परिग्रहेपिस्वगतादीनां वेदेष्विवभवतामपि विद्वेषमात्रादेव तदागमेष्वनादरइ
त्याशयेनाशंकते कथंपुनरिति अप्रामाण्यादेव तत्रनादरो ऽस्माकमित्यभिप्रायेणाह सिद्धान्ती वेदस्यादित्येष्वादरेणैक
स्वहेतोः यदितादशपुरुषप्रणीतंनिष्ठप्रमाणं तेषांस्वतोऽप्रामाण्येपि प्रमाणमूलकत्वात् तथात्वाह मह्यजनेत्यादिः पुच्छ
ति कृतस्तर्हीति यतदनेनतरस्वगतायागमेष्वनादरइतिशेषः उत्पद्यतेति सिद्धेति श्रुतिविरुद्धभागस्यापि प्रमाणमूला
कत्वेनाउद्देश्यगतीप्रत्ययात् उत्तरगतादेशविशेषः स्वदीयस्तत्ववायः कश्चिदश्वोह विशेषश्च त्यपिकेवित मरभोह विशे

ग्रा॰ शि॰ घ॰ अवगता अलेपताः तथा च वदंति अत्यंतमलिनः कायो देही चात्यंतनिर्मल इत्यादि समवभूतिर्वैहिभेद॥ सामान्य-
१४५ लक्षणकं॥ सामान्यनामा लक्षणपाकः सन्निकृष्य नेत्रवास्त्वदर्शने वोऽहं प्रवर्तिते॥ दीपं करो वह्निशिरोजेन विशेष॥-
145 तन्मध्यस्थितोऽपि रूपवत्प्रदीप॥ परितो निस्सरत्यभोऽनेकवस्तुमिमति तर्काभ्यासजतर्काभ्यासः॥ तथा लाणिकनाय-
नुगुणानां ऊतर्कतं इत्यभ्यास॥ मननं भावद्भिर्बाहृतयेयो गणाहेतुमाख्यते नाभिहितस्यापूर्वतादेः शास्त्रता स्वयं परिचया
द्वास्तव स्वतिस्मय॥ चैतन्यबीजवादि चैतन्यवदनचीवरादिवदादि विहिषिमि॥ किमिति तदुक्तमभिहितमत आह स्यायेति ए
कदेशसंग देमारोत रेलोकानामाम्नासार्थमित्यर्थ॥ सर्वसाधारणपमर्ववैदिकमेत्र साधारणेमूलमस्माकं वैदिकेषु मे
त्रेषु प्रणवबीजानि इत्यात स्यति नपकाणि कान्यपितास्वमंत्रेषु तेषेति मवत॥ क्वचित्तु वास्तवान्ये वबीजानि तन्नत्राचक्र
वित्नं त्रादिसंस्तावादिकमिति श्रद्धामात्रेण कथं चेत्यादे देवतामंत्र आह श्रद्धयेति इत्समालोच॥ कल्पनाते घाययाकं

यथ्यं तद्बीजात्तत्रादिशाल्लीनिश्वद्धे यदेवतानामाकिन्नानि वाक्यान्येव मंत्रत्वेन परिकल्पितत्वं तत्र मर्थः॥ मंत्रत्वेन परिकल्पि-
तस्य वाक्यस्य सात्त्वस्य जयात्मकमायाप्य देवतायाः परिचिन्त्यमानायाः॥ स्तत्कदाचित्फलसिद्धेरसंभावितत्वात्कथं ताहृशासंभाव
नाकल्पसे भवत्वत्तत्राह सत्येतिमहर्षिभिर्वास्माभिर्वापि सत्यादिशीलिभिर्यद्वाक्यं जपादिना फलदायकमभिधीयते
तद्देवास्मदादीनां तपः प्रभावात्तथाभूतमसत्यं फलमादधाति तपसामसामर्थ्ये महर्षीणामेव कृतः शाप्यानुग्रहत्वमता
परिकल्पमायामेव च देवतायां यत्र यस्य श्रद्धा संपद्येत तस्य तत्सिद्धिविषये श्रद्धावशान्निरंतरमनुसंधमानायां चिन्तायां चित्तस्थै
र्यं जायते चित्तस्थैर्यं च तिरिक्तं च न देवतापरिचिन्तनप्रयोजनं तास्त्वेवं देवतानामेकस्याः प्रवृत्तसाः क्वचित्त्वनेकजनता
मिथ्यानेककविद्याहस्तभुजाभिधानं तीर्थकानां कथं न विरुध्यत इति उत्तरं हाततरु सत्तादित्यर्थः प्रकृत्यादिसिद्धप्रमाणभावा
नो विरोधादप्रामाण्यं नत्वगतिकतादीदृशी कल्प्यते इति भावः॥ उपसंहरति तस्मादिति भूतार्थः सिद्धार्थकः वेदापवे

आ॰ शि॰
१८५
146

तिनियमेनयास्वआगमप्रमाणस्य प्रमाणमेवेत्येनेन चएकदेशप्रामाण्यस्यनिरासः आयश्रुत्येत्रोव्यवहारात्कार्यावि
तेशह्यातोशक्यावधारणादसिद्धार्थानामनुभावकत्वमेवनास्तिह्येवतद्विशेषप्रमाणत्वसिद्धापायेनापाकृतेकथमिति
चरमोनियमः पदार्थमात्रशक्तैवकार्यतावोधकप्रावृत्समभिव्याहारादिवशात्कार्यान्वितवोधजनकत्वोपपत्तेर्नवि
शिष्टशक्तिकल्पनमित्याशयेनाशंकांनिरस्यति। महाजनेत्यादिकं न व्युत्पाद्यवोधकस्यसिद्धार्थस्य न प्रवर्तकत्वादिन्यसं
भवदात्याशयेनपृच्छति किमितिउत्तरयति स्वार्थेति सर्वसिद्धार्थस्य प्रमाणत्वात्स्वार्थप्रतिपादनं फलं तद्वाराचयथायथ॰
मुपादानादिः सर्वपापानंतरयति ब्रह्महत्यायोश्वयेनयजतइत्यादेरुपादाने अंधंतमः प्रविशंतियकेचिदात्महनोजना
इत्यादेस्त्वहाने आत्मोपनिषद्वाचमोदः तासांवतात्पर्यनिर्णयोतत्वज्ञानादितिच सर्वत्रसंबध्यते ॥ इष्टानिष्टसाधनत्व
ज्ञानयोः प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वेलोकतः सिद्ध्यात्मतत्वज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वंनमेववविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादेः आत्मा

वारमैत्रैपि दुःखत्वाः श्रोतव्याः स्यादेष्वेवेदशास्त्रोरिति दुःखसानिवृत्तिर्धर्मस्थलस्यात्यंतिकत्वे सदातनत्वम् संभवि एवंविना-
शित्वेचसाधारण्ये मित्याशयेन पृच्छति किमिति उत्तरयति तज्जातीयेति यतो तेयावत्तत्तमभावविशिष्टत्वे भावत्वैशिष्ट्यभावः
प्रतियोगिजातीयाधिकरणत्वाणवृत्तित्वमिति यावत् एवेदानींतनमुक्तावव्याप्तिरत उक्तमात्मनइति तथा चात्मसम
वेतदुःखाधिकरणत्वाणवृत्तिस्वात्मसमवेतदुःखाधिकरणत्वाणवृत्तिर्भिन्नो वा दुःखध्वंसो मोक्ष इति पर्यवसितोर्थः॥
केचित्तु घपिदुःखात्यंताभाववत्त्वमवच्छेदभेदेन दुःखसमवेतेपि सत्त्वमोक्षे वेति तथापि वरदुःखध्वंसादिष्वस्यास्तीसौ
यदुःखतत्प्रागभावानधिकरणकालावच्छेदेनैवात्मत्वे तथेति प्राङ्‌क्ष नावेयत्वादिति एवयत्वादसौ न काम्य इति योजना:
यदाक्ष दुःखाभावोपि नावेयः पुरुषार्थितयेष्यते नहि मूर्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीरिति दुःखस्यति
सर्गप्रतिकूलस्वभावजयातदभावस्य स्वरूपत एवकाम्यत्वमित्याह दुःखात्मानामिति किमत्रेति विवेकिनामपि दुःखानी

न्या. सि. नोत्पत्तिकामनायाः प्रामाणिकत्वादित्यपि दूषयति तर्हीति विवेकिनोपि दुःखानीति विच्छिन्नमपि देहत्यागमात्रे रुचिरित्यत आह दुर्वहत्वे
१८७ वेति अननुकूलयंतः प्रमाणयंतः ते विवेकिनः अवेद्यत्वात् यावत्तत्त्वमज्ञायमानत्वात् ज्ञायमानत्वमेव पुरुषार्थत्वे तत्त्वमि
187 त्याशयेनाशंकते श्रवणमिति विधत्ते ज्ञापते ज्ञायमानत्वमात्रेण तत्त्वपरत्वमात्रात्क्रियमाणत्वमित्याशयेनाशंकते नाप्यते ण
ति तदभावेति प्रायश्चित्तेपि याऽपूर्वसंतत्याप्युदुःखप्रागभावे वेदादिप्रशस्तिः तेनोभयमपि नाप्यत्वमित्यर्थः पुरुषार्थत्वे
नोपलब्धिस्तत्त्वपरत्वतद्योग्यताः साक्षाद्भावस्य योग्यप्रतियोगिकत्व अस्तिवेदं दुःखप्रागभावाइति शंकते उपलक्षोतित्वक्षणाया
उत्कृष्टरागेण अथ भोजनयागादेतिष्टायासादिकमपेक्ष्य त्यस्मि स्वर्गादेर्वलवत्त्वात्प्रवर्तते इत्यत आह मधुविषेति तदक्रमवि
वेकिनो हि मधुविषसंपृक्तमन्नमधुमकरमायान्तरमणीयं विषाभिषेणासमावास्समीपवर्तिप्रश्ने जामाहेतावदापातसुखं
को हस्तगतं पादगतं करोतीति विचित्य भुंजनतरेतिसंति विवेकिनस्तावीतमालोचयंतः स्थायामपि ऋपितफाणफस्मासंड

लब्धापप्रतिममिमपजहृसति वास्तवंसमत्नमपिनास्तीत्याह नचेति कंटकादीतिआदिग्रदानवक्र्यानादिपरिग्रहः
नरकादेरुपलक्षकंचेदंस्वर्गादीति तदुक्तंस्वर्गोपिपातमीतस्य त्वापिधगोनास्तिनिर्वृतिरिति स्वर्तोदयः अपराङ्तेष्टवडुः
एवस्मादुत्पत्तेरनर्थैति वासनाश्चभिसंधिरूपकामना यथाहि स्वत्वलिप्सानोस्मत्पिस्वत्वोपभोगेभ्योऽभ्युदयः स्वत्वेतदुपाये
चकामनाजायते एतामेवानिषिद्धसोपायमस्यचनिषिद्धेपियथाकामुकानांस्वदारागणमलाभेपरदारेष्वसाचकामनाऽनर्थ
हेतुरिति स्वत्वकामनाऽनर्थकामनानुकूलानतथाडुःखोत्पत्तेर्विमोहककामनाकृत्यर्थः ॥ निसंस्वत्वेमोहत्वइति पदेहेधयतिः
निर्वृतिविभ्रांतेरेवेतिः यथाकंठस्थेचामीकरस्मरणभ्रमेणाकाम्यंतस्थेन दर्पोत्यर्थः ॥ स्वसंवेद्यइति स्वस्मिन्स्वरूपसंवेद्यः स्वतः
स्वत्वसक्तविदनुपलम्भादर्शनेनतत्स्वतेमनोयोगादिसत्वेनावरणेसात्वाकारान्तनिबंधकामावादित्यर्थः ॥ वेदांतिनोन्नतदेव
स्वप्रकाशज्ञानरूपंसत्वंविज्ञानमानंदोब्रह्मेत्यादिश्रुतेः शक्तंकृतकर्मभिः निर्वृतिकरमिति ॥ सर्वरूपपरित्यागेनरूपांतरप्राप्तिर्वि

ग्रा.टी. कारः सर्वज्ञपाविरोधेन तृपांतरलाभः संस्कारः प्राप्तिश्च संबंधश्च स्वत्वस्य नित्यत्वेऽप्यात्मत्वादिवत्तस्याप्यात्मनि नित्यसंबंधत्वात् वेदांति
१४८ नोऽपि नात्मनाऽसंबद्धत्वस्य संबंधस्तादात्म्यमेवास्यात्तच्च नित्यमेव नित्यस्वत्वमतोऽशक्यमपि साध्यत्वात्क्रियमाणत्वयाऽशक्यं तत्रैवव
148 कामपि संज्ञायमानस्य स्वत्वस्य कामत्वादिति मतेऽनिरस्यति: अन्येत्यमिति अनित्यत्वेति सर्वस्य ज्ञानस्य विनाशाङ्गतरस्यकारणा
भावादनुत्पत्तेरसकृत्वप्रसंगाच्च सर्वेषामुपाध्येतेरेति ज्ञानस्य विनाशित्वे भावत्वस्यैव नियामकत्वादित्यर्थः तन्मात्रतिस्तयो नित्य
योर्ज्ञानस्वत्वयोः प्राप्तिः संबंधश्च अज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्याविद्ये नन्वैतेषामपि कानामतिरिक्ताविद्यास्वत्वात्मैः प्रसिद्धोतर
त्वतेऽप्याहतनहीत्यादिमानाभावादिति भावः तद्विध्वंसनेनेति मात्मानात्मविवेकेन तत्रैव पुरुषार्थत्वपर्यवसानात् तस्य ज्ञानस्व
त्वसंबंधत्वेमानाभावात् ज्ञायमानविषयत्वातिरेकाच्चेति भावः तन्नित्यस्वत्वे अभिसंधेकामनायाः उत्कृष्टस्वत्वकामनाया
स्तदसंपन्नावनुत्कृष्टेपि तत्र कामनाजायत इत्यत्र दृष्टान्तमाह अलाभ इति मत्त्काशिनीमन्यायघापिपरेणनाकेनहि।

तेगुह्यार्थीतिभ्राजतेपयतयोविशन्तिवेदाहमेहमेतंपुरुषंमहान्तंमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति:
नान्यःपंथाविद्यतेऽयनायःसहोवाचयोहिवैतत्परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतिनास्याब्रह्मवित्कुलेभवतिशोकंपाप्मानं गुहाग्र
न्थिभ्योविमुक्तोऽमृतोभवतिब्रह्मविदाप्नोतिपरंततःपरंब्रह्मपरंबृहद्भेतेयथानिकायंसर्वभूतेषुगूढंविश्वस्यैकंपरिवेष्टितारमी
शंज्ञात्वाऽमृतताभवंति यस्मात्परंनापरमस्तिकिंचिद्यस्मान्नाणीयोनज्यायोस्तिकश्चित् वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं
पूर्णंपुरुषेणसर्वंततोयदुत्तरतरंतदरूपमनामयं यएतद्विदुरमृतास्तेभवंति अथेतरेदुःखमेवापियंतीत्यादिनानाश्रम
स्यपरमेश्वरतत्त्वज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंप्रतीयते द्वेविद्येवेदितव्येतुशब्दब्रह्मपरंचयत् शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छ
ति द्वेब्रह्मणीवेदितव्येपरंचापरमेवच: शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छतीत्येताभ्यामपिश्रुतिस्मृतिभ्यांपरब्रह्मतत्त्वो
पकागमतत्त्वज्ञानेतत्कृतोप्यागमात्स्वात्मतत्त्वज्ञानस्य तथापिसादाज्जनकस्यस्वात्मगोचरमिथ्याज्ञानवासनासमुच्छेदस्यस्वा:

श्री शि· त्वतत्त्वमसीत्याकाराद्देवोत्पादात्तद्द्वारातस्यापिमोक्षहेतुत्वमितिवदंति तदसंगतंयदितत्त्वज्ञानादविशेषेणवमोक्षोयदिवाकर्मतो
१५५ भोगेनतत्क्षयाद्भयथापिवासनोच्छेदस्यमोक्षजनकत्वेमानाभावात् भोगेनकर्मक्षयार्थंविहितनिषिद्धयोः प्रवर्तमानस्यध
र्माधर्मानुत्पत्तावप्युपयुज्यतेवासनोच्छेदइतिचेत्तदप्ययुक्तं नचैतावतामोक्षजनकतासिद्धिः तत्त्वज्ञानवतोधर्माधर्मयोः॥
149 प्रागभावसत्त्वेतयोरुत्पादोऽस्त्वीति॥ असत्त्वेतत्तदभावादवेतोत्पादस्यापिकेचित् वस्तुतस्तुनवाअरेपत्युः॥ कामायपतिःप्रियो
भवतिआत्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतीत्यादिनाईश्वरात्मैवभविष्यतिआत्मानेनजीवात्मानमुपक्रम्यात्मावारेद्रष्टव्य
इत्यादिप्रतिपत्तिवत्त्वस्वविधायतावदरेखलस्यसत्वमित्यत्रफलावश्यभावयोत्तनायकारणेकार्योपचारादर्शनादिदेवा
स्यतत्त्वमित्यत्रमतश्रुतिनयवेत्पात्मज्ञानस्यमोक्षहेतुतासिद्धिः॥ यत्तुतत्रेनतस्मिन्विज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातं तदपिजीवस्य
राभेदसाधनायः यथायतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिनात्मेश्वरक्रमात्तत्त्वमसीत्यत्रकेतोइतिजीवेईश्वराभेददर्शने

ड्भयमयीश्वरात्मतयात्मभावनं मोक्षहेतुरिति ज्ञापनाय एवं चाश्रुतं यं तरं कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृत
त्वमिच्छन् तरति शोकमात्मविदिति वेदाश्च प्रत्यगात्मशब्दो जीवपरः शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धान्वितो
भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टमित्यादि श्रुतपश्च त्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः कि
मिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदित्यादि श्रुतिभिः स्वात्मतत्त्वज्ञानस्य श्रेयस्साधनभावद्वारेणेहैव ते मुक्तिं संगच्छन्ते ॥
शुज्ञाने हेतावोपिकाङ्क्षतिरर्पितत्वमस्यादिवाक्यस्य तस्मादीश्वराभिन्नस्यात्मज्ञानपरैव वेदान्तेषु जीवेश्वराभेदामत्वा
नैतत्तत्त्वज्ञानमेव स्यायतयेत्त तयोर्भेदेप्यभेदभावने श्रुतिबलान्मोक्षहेतुरिति ध्येयं यत्तु वेदान्तेमिश्रौ जीवेश्वराभेदाभि
यत्तमुपयापीश्वरपरत्वमुक्तं तत्तेषामेव शोभत इति मोक्षस्तु नास्तीति कोऽद्धः एवंश्रमः इः एवमनुत्पायत्तस्मात्स्यादयित्वमण
कात्मात्तदुपायेश्वभ्रस्यन्तुस्यने कथं तर्हि डःखसाधने थिथिरच्छेदनभेदनातपो योगादौ च प्रवर्तन्त इति चेत् बलवत्तरम

प्रा. शि. र्थीं तरमहिष्णकथं नु तमेवानर्थं तावद्धितेन तत्त्वाथनेवा कस्मिंदुपादेते यदाङ्गः प्रतालनाद्वियं कस्यहृवादस्पर्शो नेवरमिति प्र
१५० सथाः नवरतमेव शिरोभेदनेनाउनादो प्रवर्ततेतानिवर्तिनतदुःखैकसाथनवल्लवतत्त्वताउखं सेत्तानसाथनाड्डाततो यितावत्
150 दुःखराशेरुस्मादेतद्विनाशस्यावश्यकत्वात् नाप्यसौ तत्त्वज्ञानसाध्यः स्कूमादेवदुरितसदुःखस्य भोगास्वतद्विनाशस्य संभवा
ताभ्यां वविना तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वापितयोरुपादयितुमशक्यत्वात् स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वं च
न जन्यतावच्छेदकं मानाभावात् प्रमाणाभावाच्चकाविदुःखासमानकालेनदुःखध्वंसत्वादिनामेत्रासमानकालनवटत्वादि॰
नाचजन्यताप्रसङ्गात् सम्यो मिथ्याज्ञानवासनायोः प्रवर्तमानस्य पूर्वं धर्माधर्मसंचये संसारानुच्छेदप्रसंगश्चेतिचेदेतावता॰
तत्त्वज्ञानस्य तादृशवासनाविनाशद्वारा धर्माधर्मानुत्पादप्रयोजकत्वे स्यात् तत्तादृशदुःखध्वंसजनकत्वं दुःखजनकस्यादिकं
स्वत्वकारणाभावे कार्यासत्त्वाभावे स्यवबोधकं उभयनयोस्तु धर्माधर्मयोपहत्यतत्त्वज्ञानाद्वितीशो भोगद्वारा वेत्यस्पदेतत्॰॥

नापि ड॰ स्वासंतताभावः तस्यासाध्यत्वात् सिद्धोपि ग्रामपश्चाद्धिरण्यादिवत्तत्संबंधित्वेन साध्यः संबंध॰ तस्यासंतिकोड॰ स्वस्य
म इति चेन्नः ग्रामाग्रामविवेकेनात्यंतड॰ स्वस्यैव साध्यत्वपर्यवसानात् वा पुरुषार्थतायाः प्रतिदितत्वात् न चात्मस्वसंबंध
त्वे मानाभावास्ति अस्ति ड॰ विनात्यंते विमुक्तस्य रातीति श्रुतिरिति चेन्न तस्यास्तथात्वाबोधकत्वात् संसारिणामपि स्वप्नादौ व्या
पक ड॰ स्वात्यंताभाववत्वाच्च । तस्मादात्यंतिक ड॰ स्वसाधनध्वंसएव मोक्षः ड॰ स्वस्य साधनं वेदनत्विन्द्रानेड रितं आसंति
कस्यं चेतन्नस्य स्वस्य इति योगिसमवायित्वं निडु रितताधिकरणात्वणात्वमिति चेत् अथ ड॰ ध्वंस ड॰ स्वसाधनध्वंसो न स्वतः पुरुषार्थः
स्वप्रागभाव स्वहितैर्पवाह्निकेंटकत्वेनाशादेः प्रायश्चित्तादौ च प्रवृत्तेः ननु च मुक्तस्य ड॰ स्वप्रागभावसंभवः तस्य नाशपत्ते ड॰
स्वोत्पत्तिप्रसंगात् अनाद्यपत्ते प्रागभावत्वविरहात् प्रतियोग्यनुपपत्ते प्रागभावस्यासाध्यत्वात् तस्यान्तरकालसंबंधः
साध्य इति चेन्न संबंधिद्वयातिरिक्तस्य तस्यानभ्युपगमात् संबंधिनस्यैकस्यासाध्यत्वात् असस्य च स्वकारणाधीनत्वात् ॥

श्रा॰ शि॰ कंटकादिनाशस्यतत्संबंधजनकत्वेमानाभावात् प्रणिधितत्त्वात् तन्मतेपि॰ अग्रिमक्षणेसत्वंतेनविनाचाग्रिमक्षणेऽवश्यम
सत्वमित्येवंरूपमेवयोगक्षेमसाधारण्यंतन्मात्रापेक्षस्यतानुपयुक्तमितिचेन्नमानाभावात् पूर्वकालव्यावर्तकस्यापिअग्रिम
१५१ त्वावधेर्देवत्वात् सत्यमपिहिकंटकादौचिरकालंदुःखानुत्पाद्दर्शनात् एकदाएकलकर्मणोवृत्तिलाभासंभवेनविना
181- पिप्रायश्चित्तेदुःखभागाभावप्रसक्तिर्विसंवादसंभवाच्च तदुक्तंनाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपीतिसुखदुःखलाभावतस्मा
यनीयत्वेनदुरितविनाशश्चकथंपुरुषार्थइतिचेत् यथाहिसुखत्वेनेष्टसाधनत्वेइच्छायाः दुःखत्वानिष्टसाधनत्वेनद्वेषस्यप्र
योजकेतथाहिइष्टाभावत्वेनेष्टाभावत्वेनापिइच्छाद्वेषयोः अतएवएतदुःखद्वेषस्तस्यैवतदभावेइच्छायस्ययत्रसुखेइच्छातस्यैवत
दभावेद्वेषइतिसर्वानुभवसिद्धंयथाचेच्छोइतिस्वरूपयोग्यताज्ञानमेवकारणंप्रलीनुपधीननिर्णयस्वइतिवेधकः तथैवंहे
यंप्रत्यपिसंशयनिश्चयसाधारणंफलोपधायकतज्ज्ञानंवातथाविशिष्टस्यदुरितध्वंसोभवत्विष्टहेयोपाजनान्नैवतत्तज्ज्ञानेन ।

तत्त्वज्ञस्यतावच्छेदकंनैवतस्मादेतत्स्मादेतत् श्रवीणीप्रायश्चित्तानोंऽदुरितानांविनाभोगेनाशयितृत्वमशक्यानांतदवश्य
वापुरुषार्थत्वेनेतिचेन्नः कर्मनाशपापाणमनादित्वात्प्रायश्चित्तादिवत्तत्त्वज्ञानस्यापिधर्माधर्मनाशकत्वयाप्रातिस्वतिसिद्धत्वे ।
नाद्दैसैवतत्पवत्त्वाशात् यथाह्निशीतेपयस्विपीतेत्स्वाणाम्पतिपीतलत्तरंस्वरोवगात्दवतोनिदाप्यङःत्वंप्यैयेतीन्मादो
नलयाभादेस्त्वषानिदायशेतिहेत्वत्वंस्वरसतः प्रतीयतेतथाभिद्यतेहृदयग्रंथिःछिद्यंतेसर्वसंशयाःक्षीयंतेचास्यकर्माणि
तस्मिन्दृष्टेपरावरेतथाषीकातूलमग्नौप्रोतेप्रदूयतएवंह्यास्यसर्वेपाप्मानः प्रदूयंते: अस्मात्तत्त्वविदस्तादिस्वरससिद्धंस्कृते-
रप्यात्मतत्त्वज्ञानस्यपापादिनाशकत्व नचांतरेणावलवत्तरंवाधकमपीकर्मीशामहेकंत्वेमसिद्धवाप्कृतेरर्थप्रथत्त्वमका
रणभोगद्वारैवसंभवतितत्त्वज्ञानस्यकर्मनाशकत्वेसातात्तथात्वेनकल्प्यतेकल्पनागौरवप्रसंगादितिचेन्नः तत्त्वज्ञानस्यभो
गाजनकत्वात् कामाद्यसन्निर्माणद्वारात्तत्र्योतिवेन्न तत्रापितस्माद्धेत्वतात् विनैवात्मतत्त्वज्ञानेनयोगर्द्धिप्रभावादेव

ग्रा शि· सौभरिप्रभृतीनां कायारणनिर्माणत्वात् तथात्वेऽपि तत्त्वज्ञानस्य व्यभिचारेण ज्ञानकर्तापबाधितत्वात् दुर्घटश्च न भोगे
न कर्मणां क्षयादपवर्गः अनंतानां विषमविपाकसमयानां कर्मणां युगपद्वृत्तिनिरोधयुगपद्वृत्तित्वासंभवेऽपि कल्पशता
—१५२ दिक्रमकालभोग्यनरकसंतानजनकानां कर्मणामचिरकालीनभोगेन नाशयितुमशक्यत्वात् न च तावत्संख्यनरकजनक
182 त्वमेवेति शास्त्रात्तथात्वानवबोधनात् तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुत्यात्मविदोऽपि भोगेन कर्मणां क्षयो वाच्यता इति चेन्नैतस्याः
प्रारब्धशरीरकर्मविषयत्वात् अन्यथा विरोधप्रसंगात् अत एव भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेति वाक्यशेषोऽपीतरे प्रारब्धशरीरे पापपु
ण्ये अस्य सूत्रस्य भगवता भाष्यकारेणापि तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इ
ति तस्यात्मनोऽधिगमे उत्तरस्याघस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः अश्लेषव्यपदेशः यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेव
विदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति एवंविदित्वात्मविदित्वादर्शिनो च विनाशव्यपदेशः अविशेषेण पुनरात्मज्ञानस्य

कर्मनाशकत्वे हिरण्यगर्भमतद्दालिकप्राचीतीनामात्मनो विज्ञानवत्तां चिरतरकालाजीवितेनस्मात् श्रूयते चैषो श्रुतिस्मृतिपु
राणेतिहासेषु तत्तज्ज्ञानवतां महाकल्पमन्वन्तरावधि जीवितावेति एवं गम्यते च यथा भृगुकाश्यपपराशरव्यासादिश्रुतितोऽप्यात्मत
त्त्वविदोऽपि देहाग्निमत्त्व एवं च तत्त्वज्ञानेन कर्मणां नाशितत्वेऽप्यारब्धशरीरे कर्मप्रतिबंधके भोगेन च तस्मिन्विनष्टे तदात्मकात
त्समानकालीनात् तत्त्वज्ञानाद्विद्यमानाखिलयावद्वाणिविनाशः प्रारब्धशरीरे कर्मप्रतिबंधके भोगेन च तस्मिन्ः इदमेव च तत्त्व
दैवत्वादिश्रुतिबोधितभोगजन्यकर्मनाशानंतरं मुक्तिरुपपद्यत इति वदंति स्वीयदुरितसामान्यध्वंसो मोक्षः सातिरिक्तः सा
मान्याभावो न च भोगदेः साध्यो ऽपि तत्तज्ज्ञानस्यैवेत्यपि कश्चित् स्वसामानाधिकरणदुःखाधिकरणक्षणवृत्तिदुःखध्वंसो वा मो-
क्षः स्वस्य चोत्कटतरेच्छाविषयत्वात्तस्याः प्रयत्नसाध्यत्वाभावेऽपि ज्ञानादुःखस्याप्युपादेयत्वमित्यपि कश्चित् अपरे निरस्तसुखाभिव्यक्तिर्मु
क्तिः न च संसारिणो नित्यसुखसीमानाव ४ श्याने रज्जुसत्त्वेऽनुपपत्तं सुखमोदे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेरेव मानत्वात् परमात्मनोऽद्वैतवत्मो

ग्रा॰शि॰ तस्याप्यभावात् ध्यानेदमिति श्रोतो लिंगपरिमाणः॥ रूपं धर्मः॥ असमर्थात्त्व प्रत्ययात तेनावेद प्रकं स्वरूपमिति वार्थः॥ मो॰
देतदीययावद्दुरितसंतानविनाशे तथा च श्रुतिं तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति विमोक्ष्यते दुपात्तदुरितनाशः
१५३ परं संपत्स्यते कैवल्येनेति श्रुतिश्चाच साक्षात्क्रियमाणत्वे संसारितादशायां सतोप्यानंदस्यानुपलभ्यमानत्वेनासत्कल्पत्वात्स ज्ञपि
153 योग्यः कथं तदानीं न गृह्यत इति चेत् अन्यथानुपपत्त्या दुरितस्य तत्प्रतिबंधकत्वकल्पनात् गृह्यते एव तत्त्वज्ञानेनानंदस्य भोगद्वा॰
रावाद्दुरितस्याविनाशेः अस्तु वा तत्त्वज्ञानेस्साक्षात्कारः कारणमस्य च तत्त्वज्ञानेनानंदस्साक्षात्कारो जन्यते अदृष्टांतरस्य तदजनकस्यत्वात्
जन्यभावमात्रस्यादृष्टजन्यत्वात् जन्यस्य सुखसाक्षात्कारमात्रस्य धर्मजन्यस्य तत्प्रविनश्यद्वस्थमेव न विनाश्यमानादपि तस्याज्ञो
गतरोत्पादप्रसंगात् अस्तु वा विनश्यद्वस्थमेव न तथाः जायते चैव साक्षात्कारादनंतरमपरः॥ नाशप्रतीचातिमोक्षेन॥ स्वत्र
पयोगस्यापि तस्य नाशो पथा यकत्वे सहकारिविरहात् कारणनाशस्य च तत्त्वज्ञाननाशकत्वे व्यभिचारात् कल्पतो वा तत्त्वज्ञा

नध्वंसादिकमेव किंचित्स्वात्माकारविनाशप्रतिबंधकेन विशतो वा भावत्वं च नित्यस्वस्वात्माकारत्वमपि विनाशिना वच्छेदकको
टौ संभवायनेतेतापवशरीरतत्त्वज्ञानस्वस्वात्माकारसंतानाः वैषयिकादिस्वस्वविमर्शस्वमेव च मोक्षेनां सेधिकाराणां नर्थ्य
वासनासमुत्थाने आशरीरं वा वर्तते तं प्रियाप्रियेन स्पृश्यतः तस्यादिष्कृते स्वशरीरस्य स्वावंडुःखे वचनोत्पद्यते नित्यत्वात स्व॰
स्वसंवेद्यस्य निषिद्धमशक्यत्वादिति भावः ॥४॥ अनेन स्वप्रतिष्ठितत्वं सर्वात्मत्वातिशायित्वं तथा चानेतापवशरीरतत्त्वज्ञानस्वर्वा
तिशायि स्वस्वतत्स्वात्माकारसंतानान्यस्मै स्वप्रकाशस्वरूपस्यात्मनः कृतोऽङ्गः खेदविसंभावनेत्याशयेन पृच्छति आत्माति
ति आहः श्रद्धावान् अविवेवितस्कन्थार्थः श्रद्धार्थः मध्यस्थ४ न्यायागमयोरपक्षपाती अनुभवउपलंभनेमिति अहं जानेऽ
हं स्वविमर्शज्ञानमसरस्वविमित्यादिकोः नुभवो नवहं ज्ञानमहं स्वविमित्याद्यनुभवमित्यर्थः नैयायिकोन्यायरुचिः मिथ्याति
रुद्धानाख्यातीनो विनान्यायेनात्पर्यस्यडुःखयारणान्नात वैषयिकं विषयादिजसंतद्भावद्भारबीजं स्वस्वाख्यवद्भारबीजं आ॰

आ॰ सि॰ त्मनीति अयंभावः जीवात्मा च तस्य ज्ञानविरुद्धस्वभावो ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखवान् अनुभवबलेन धर्माधर्मौ वा अस्माया
गमाभ्यां सिद्धः तत्र च बाधिते मिथो विरुद्धस्वभावाभ्यां ज्ञानस्वरूपाभ्यामभेदेन कृते तस्मात्पर्यं परमात्मनि तत्र सर्वजगत्कर्तृत्वादिपा॰
१५८ लितयाम्नायागमाभ्यां सिद्धे विज्ञानमानंदे ब्रह्मानंदो ब्रह्मेति व्यजानात् आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंतीत्या
154 दिकाः श्रुतयो महावाक्यार्थपर्यालोचनया ज्ञानानंदवत्त्वे वा पर्ययंति तत्र च न विप्रतिपद्यामहे इति मोक्षजनकात्मसाक्षात्कारात्मकतया
श्रवणादीनां मोक्षोपयोगित्वं सपरिकरं प्रदर्शयति तस्मादिति समीचीनेश्वरणिकत्वभूते च नत्यत्वाणिकज्ञानात्मकता
दिवाक्यैर्मानैः अनुक्रांते सर्वहं च प्रपंचस्य तस्मान्मायोत्तविशेषैर्जीनादिमतः शरीरादिभिन्नत्वनिश्चित्य विद्वत्तो वा रितो दे
यस्य शरीरादेर्व्यतिकरः स एव यस्मादात्मयस्य तादृशमात्मानं भावयस्य संस्कारस्योच्छिन्नेद्गच्छेदकारणायात्मसाक्षात्कारायउपासी
त निरंतरं ध्यायेत् अहाफलावशं भावतिशयश्च शमः इंद्रियजयश्च दमश्च क्रूणामहितत्वताविकाभोवैराग्यं इति चंचलत्वेन मन

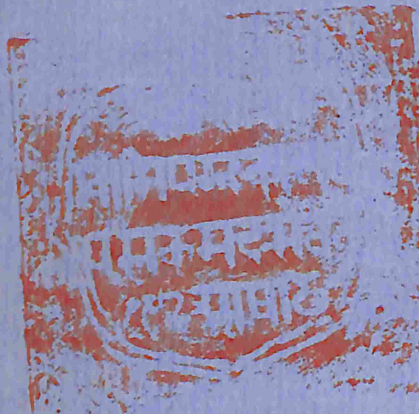
मो निरंतरमात्मज्ञानमप्राप्नुवन्नाह विजेतिविजितमनसः प्रणिधयेव हि विषयाद्राकृष्यात्मनिस्थापनाय विहितैर्योगविधिभि
र्योगशास्त्रोक्तैः प्रकारैरासनप्राणायामादिभिस्तैरात्मानं स्थिरीकृतवते ध्यायेदित्यर्थः तदानीं ध्यानकर्मदर्शी यत्नेनैव तदाभासानो
यथायोग्यं विषयभेदसमत्यानेवीनं वाङ्क्षः उपास्यमानस्मादिना: प्रथमनिमित्तादिवृत्तुनादशा योग्रामपश्चाद्धिरण्यादीनां निरंत
रमभ्यस्यमानत्वेसम्यक्कटवासनावशात्प्रथमेतपवभासेतरस्मर्थः कर्मेति तस्याः कर्मकांडविचारपवप्रवृत्तत्वात् तत्त्वज्ञानविचा
रइतिभावः अनेनतार्थदर्शी नविरहेणासत्त्वमिति शंका निराकरणपरायाः श्रुतेरर्थस्तत्तदसत्त्वपरत्वाकत्वनमयिवाक्येकमतो।
त्यानवीनमितिप्रतियादयिष्यन्नाह तदिति पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः परस्मात्पारते पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगा
त्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति स्वयंभूर्ब्रह्मा खानींद्रियाणि व्यतृणत् हिंसितवान् यतस्तानि पराग्भवणानि कृतवान्
तस्माज्जीवः पराङ् पराचो वा ग्राह्यानर्थान् पश्यति नांतरात्मन्नांतरात्मानं धीरः साधनसंपन्नः आवृत्तचक्षुश्चलार्थव्यावृत्तदृष्टि।

आ॰ शि॰ आमः अमृतमात्मानं श्वेतमात्मानं अमृतत्वं मोदं श्रुतिः ॥ एके कर्मणामृतत्वमृषयो निषेदुः प्रजावंतोऽद्रविणमीहमानाः अथात्मकल्प-
१५५ षयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः तथा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः परेण नाकं निहितं
गुहायां यो विभ्राजते यद्यतयो विशंति वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले
155 परामृतात् परिमुच्यंति सर्वे इति ध्यानेक्रमवशाद्यथाकारेणात्मामात्रस्यात् अथाध्याकार इति श्रुत्या जगतो ब्रह्माभेदस्य बो-
धनात् ज्ञानमेव मोक्षहेतुरिति अभिमानस्य देहादिकानां स्वप्रकाशे ज्ञानमेवात्मा ततोऽन्यस्याननुभवात् भेदे च विषयविषयि-
भावस्यासंभवादित्यभिमानो विज्ञानवादितो योगाचारो विज्ञानवादी श्रुतिः ॥ अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरि-
ष्टादात्मा पुरस्तादात्मा पश्चादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं वि-
जानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अस्य भाष्यं आत्मादे

णः आत्मैवपूर्णेनकेवलेनाद्विपणतस्त्यात्मदेशः अथस्यादूर्मीनतद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते एवमुपविष्टादिस्मादिः इदंचरा
चरात्मकंसर्वमात्मा तद्व्यतिरेकेणाभावादिति श्रुतिः एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्व-
मदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्रा-
णममुखमनाममगोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचननतदश्ना-
तिकश्चनेति एतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्गिआकाशओतश्चप्रोतश्चेतिकिंतरंत अन्तरेतिन-
दीयतेवाअक्षरंब्राह्मणाब्रह्मविदः अभिवदन्तिस्थूलादयस्तेननिर्धर्मकंवस्तुश्रुतियाद्दृश्यतेति वेदान्तेति अद्वितीयस्त्वविदा-
नन्दात्मकब्रह्मबोधिकानामुपनिषदांप्रपञ्चमिथ्यात्वस्यसिद्धावेवप्रवृत्तेस्तत्साधकानाद्वारत्वे श्रुतिः सदेवसोम्येदमग्रआ-
सीदेकमेवाद्वितीयंतद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतःसज्जायतेतिकुतस्तुखलुसोम्यैवंस्यादि-

ग्रा शि· तिहोवाच कथमसतः सज्जायतेति सत्वेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति अस्य भाष्यं सदित्यस्तितामा
१५६ त्रयं वस्तु सूक्ष्मो सिद्धिमेवं निर्विशेषं सर्वगं हो· वधारणार्थः किं तदा वधीयते इत्याह इदं जगन्नाम रूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते य
156 त्सदेवासीत्क दाग्रे जगतः प्रागुत्पत्ते रेकमिति सजातीयभेदनिषेधः अद्वितीयमिति विजातीयभेदनिषेधः· एतस्मिन्नागुत्पत्तेर्वा
त्तनिरूपणे· प्रकैवेनामिका श्रीकृष्णलदसत प्रमा वमा प्रमात्मकर्नौ नैरात्म्याभिमानिनः कृतं तरं तत्रपूर्णानामतेलोकास्तेघन
तमसाहृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्मनो जनाः इति सांख्य प्रतिविकात्मसिद्धिमुद्दिश्य तत्काम्य शपताश्रुतिः प्रकृतिः सतो
महान्बद्धितत्त्वरूपः स्वखा घायपतणामहत्तो मूलकारणतया च प्रकृतेरमृपणामः तन्मतानुपायिनो कृतं तरं वेदाहमेतं पुरुषं महा
न्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादितिः तमसः प्रकृतेः तत्त्व तियादनार्थं केवलात्म प्रतिपादनार्थं नपश्यतीति श्रुतिः नपश्यतो
त्याङ्गेरेकीभवति न रसयतः इत्याङ्गेरेकीभवति न जिघ्रतीत्याङ्गेरेकीभवति न वदतीत्याङ्गेरेकीभवति न शृणोतीत्याङ्गेरेकीभवति नस्प

शातीम्याङ्गरेकीभवति न विजानाती म्याङ्गरेकीभवति तत्किं इष्टत्वाय भावविशिष्टस्यात्मनो भावेनेष्कृते त्वात्पर्येते स्याङ्गत्वद्वृतद्वावार्थं
मितिनाद्वैतेनापिद्वैतमित्यादिष्कृतेर्नित्यर्मेकात्मचिन्तनमेव तात्पर्यमिति भावः ततइत्यादि यद्यपि संस्काराभावेपिपूर्वविशिष्ट-
ज्ञानोपस्थितविशेषणविशिष्टविषयकमेव ज्ञानं तत्र भवत्येवमहेति तथापि ध्यानपरिपाककाष्ठावशादात्मविषयके निर्विकल्प
कमेवोत्पद्यते प्रमाणेचात्रश्रुतिरेवेति भावः चरमेति शुद्धस्वरूपकाणविनत्वरूपचलशतिपादकवेदान्तानामुपसंहारात्मतिपाद्यान्तर
विरहात् यतइति मनसो ध्यानपरिपाककाष्ठाविरहदशायां च मनसो यत्नसंस्कारप्रवृत्तिकस्यनियमेकात्मवोधनं तद्वत्ताविरहा
दिति तस्मादिति पंचमी निर्वाणमपवर्गः भोगेनाद्दष्टत्वयादित्यर्थः इत्येके प्राहुः तस्मान्निर्वाणविनाशः स्वयं कालविशेषसहकृता
दतएवेत्यर्थ इत्यन्ये- श्रीः इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीमङ्गलाचार्यशिरोमणिकृतात्मतत्वविवेकदीपिका सम्पूर्णा देवश्रीगो
पीनाथेनासेमवस्यमनीषिणः पुलकेन किमाणीमात्रः कोऽदेवस्यशर्मदं उपस्तकंमहादेवहस्ते कीर्तं क्रयेण गृहीता ॥

न्याय ९५८